

Henk J.
van Rinsum

Universiteit Utrecht en koloniale kennis

AAN HET
PLANTKUNDE-LABORATORIUM
DER RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT
LANGE NIEUWSTR. 106
UTRECHT
NEDERLAND

BESTUDEREN,

BEMETEN

EN BELEREN

SINDS 1636

Universiteit Utrecht en Koloniale Kennis

Universiteit Utrecht en Koloniale Kennis

Bestuderen, Bemeten en Beleren sinds 1636

Henk J. van Rinsum

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van de Universiteit Utrecht.

Op de omslag zien we bovenaan een groep wetenschappers tijdens het Fourth Science Congress dat in 1929 op Java werd gehouden met rechts op de eerste rij de Utrechtse hoogleraar F.A.F.C. Went.

In het midden staat een afbeelding van een zogenaamde 'Wardse kist' waarmee planten van Indië naar Europa werden vervoerd. Deze kist staat nog steeds in de Botanische Tuinen in Utrecht.

Onderaan een afbeelding van westelijk Java van de hand van de arabist, filoloog, cartograaf, Adriaan Reland (1676-1718), hoogleraar in Utrecht vanaf 1701.

Achterop staan oude preparaten afgebeeld die bewaard worden in de collectie van de Botanische tuinen van de Universiteit Utrecht.

Ontwerp omslag: Jan Johan ter Poorten, Aperta

Ontwerp omslag en binnenwerk: Marijke Maarleveld, ViaMare grafisch ontwerp

ISBN 9789464562002

e-ISBN 9789048562893

NUR 691

Creative Commons License CC BY NC ND

(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>)

© 2023 H.J. van Rinsum, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2023 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

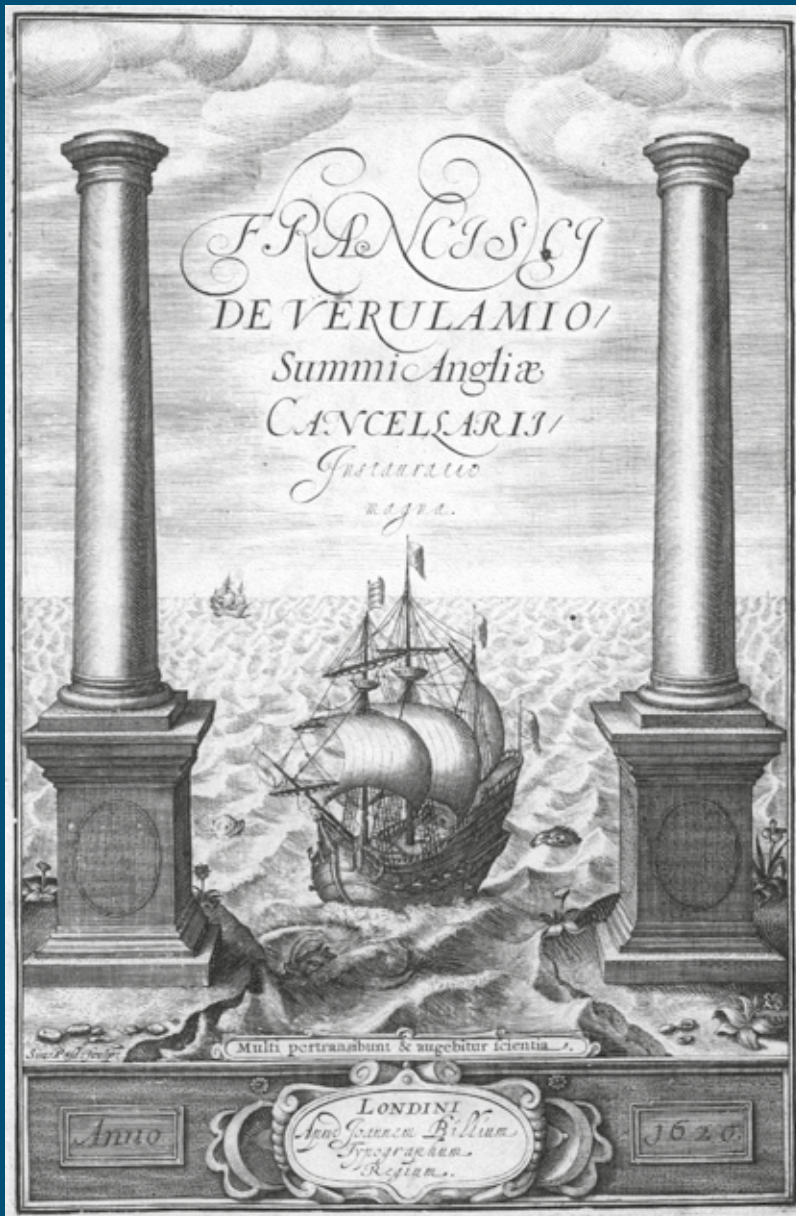
www.walburgpers.nl

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

‘met hope dat het ons vorder aen noodzakelijke middelen tot voortsettinge van Gods kerk en dienst te sijner tijd niet en sal mancqueren, waartoe scholen dienst niet weynig sal toebrengen, *om niet alleen onse Christen jeugt maar ook die van uytlandsche en ingebore duysterlingen in 't ligt van de zonne der gerechtigheyd op te queecken, en daarin te leeren wandelen*, terwijl 't nog boven de kimmen van onsen horizon is.’

Brief van 20 augustus 1669 van Johan Basseliers aan de Staten van Zeeland. Geciteerd bij J.M. van der Linde, *Surinaamse Suikerheren en hun Kerk*, 194. (cursief HRi)

Titelblad Francis Bacon, *Instauratio Magna*, 1620

Het schip dat vaart tussen de zuilen van Hercules naar verre kusten.

Multi pertransibunt & augebitur scientia (Daniel 12:4)

Velen zullen het passeren, en de wetenschap zal vermenigvuldigd worden.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord

Henk Kummeling, Rector Magnificus Universiteit Utrecht 11

1 INLEIDING. UNIVERSITEIT, KENNIS & KOLONIE 13

Persoonlijk verhaal 13

Universiteit. Onderwijs, onderzoek en samenleving 17

Kolonie, kennis & universiteit. Aanzetten tot theoretische kaders 22

Opzet. Periodes, thema's en sleutelpersonen 27

2 BELIJDEN & BEKEREN (1636-...) 33

Voetianen en de zending. Belijden en bekeren 33

Johannes Leusden. Hebraïst en de Indianen 37

Voetius en zijn leerlingen overzee 43

Cornelis van der Sluijs 43

Hermanus Specht (ca. 1645-1699) 44

Johan Basseliers: 'een eensame musch op het dack' 45

Johann Wilhelm Kals (1700-1781) 46

Adrianus de Mey, Henr. F., Indus 48

Disputatio Theologica De Conversione Indorum (1675) 50

'Bruinhuidig maar blank bezielde'. Studenten uit de kolonie in Utrecht 54

Michiel Christiaan Vos. Een merkwaardige student uit De Kaap

in Utrecht 57

De Universiteit Utrecht en zendingsgenootschappen 62

- 3 EXPLOREREN & CLASSIFICEREN (± 1636-1850) 67**
- Verzamelaars van flora 69
 - Hortus Indicus Malabaricus (Malabaarse Kruidhof)* 73
 - Icones Plantarum Rariorum* 79
 - Flora van Nederlandsch-Indië door F.A.W. Miquel* 81
 - Flora of the Guianas* 83
 - Linnaeus en de classificatie van mensen* 84
 - De taal van de 'ongelovige Ander' 86
 - Gilbertus Happart* 87
 - Frederic Gueynier* 88
 - Jan Frederik Gerrit Brumund* 89
 - Adriaan Reland. Filoloog, arabist en cartograaf 89
- 4 EXPERIMENTEREN & EXPLOITEREN (1850-1950) 101**
- Van VOC naar kolonie. Indië als 'wingewest' 101
 - Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw 108
 - G.J. Mulder. Zijn leerlingen en de kolonie 110
 - G.J. Mulder en de kinacultuur 115
 - De kolonie opgemeten, geobserveerd en geëxploreerd 118
 - J.A.C. Oudemans en de triangulatie* 118
 - C.H. Buys Ballot en P.A. Bergsma en de meteorologie* 121
 - Felix Vening Meinesz en de zwaartekrachtmetingen* 124
 - C.E.A. Wichmann en de geologische wetenschappen* 125
 - Expedities* 127
 - Geologie en olie* 134
 - Geografische wetenschappen* 136
 - Van taxonomie naar morfologie. F.A.F.C. Went 137
 - Went, Utrecht en de kolonie* 144
 - Went's koloniale entourage* 150
 - Johanna Westerdijk* 158
 - Biologen in Zuid-Afrika* 159
 - Landbouw-chemisch onderzoek* 160
 - Gezondheid van het dier 161
 - Gezondheid van de mens. Geneeskunde en de tropische hygiëne 167
 - De menselijke soort gemeten. Ontwikkeling van de fysische antropologie 173
 - J.H.F. Kohlbrugge. Blikken in het zieleleven van den Javaan 180

- G.A.G.Ph. van der Capellen. Bestuurder van kolonie en universiteit 187
 Zuivere wetenschap in de kolonie of zuiver koloniale wetenschap? 191
 Westerse wetenschappers met inheemse ondersteuners 196

5 EREDOCTORATEN VOOR (KOLONIALE) DENKERS EN DOENERS

- 1815-1940 199
 1828 Dick Lenting 199
 1849 Pieter Bleeker 200
 1857 Geerlof Wassink 201
 1861 Herman Neubronner van der Tuuk 202
 1886 Karel van Gorkom 203
 1886 Jacobus P. Sprenger van Eyk 204
 1894 Jacques Spanjaard 205
 1900 Adolphe G. Vorderman 206
 1909 Gijsbert A.J. van der Sande 206
 1910 Anna Weber-van Bosse 207
 1913 Albert C. Kruyt 209
 1927 Cornelis Douwe de Langen 210
 1936 Cornelis Andries Backer 211
 1936 Paul Christiaan Flu 212
 1936 Louis ('Lou') Otten 213
 1936 Hendrik Kraemer 214

6 UNIVERSITEIT & SLAVERNIJ 217

- Universiteit Utrecht en het vraagstuk van de slavernij 217
 Universiteit Utrecht en de slavenvrienden 220
 Herman Jeremias Nieboer. *Slavery as an industrial system* 227
 Antropologie en Suriname 234

7 OPLEIDEN & CONTROLEREN. DE 'OLIEFACULTEIT' 235

- De Indologische faculteit 1925-1950 235
F.C. Gerretson 247
Studenten aan de Indologische faculteit 251
Promoties aan de Indologische faculteit 252
Masdoelhak Nasoetion 255

H.H.A. van Gybland Oosterhoff. Ideologie van de
‘Utrechtsche koloniale school’ 255
‘Auteursrecht’. Nederlandsch recht op en in Indië 257

8 ERFENIS VAN DE OLIEFACULTEIT 267

Jan Gonda en de Oosterse talen- en culturentraditie in Utrecht 262
Antropologie uit de schoot van het koloniale denken 265

9 ONDERWIJS IN DE KOLONIE 273

10 ONTWIKKELINGSSAMENWERKING (1950-1990).

DE ETHISCHE POLITIEK REVISITED? 287

Programma Universitaire Ontwikkelingssamenwerking 287
Universiteit Utrecht na 1990. De internationale universiteit 288

11 TERUGBLIK. KENNIS, MACHT & SUPERIORITEIT 297

Universiteit Utrecht & kolonie. Het ‘meesterlijke verhaal’ van
‘ontwikkeling’ 297

13 VOORUITBLIK. NAAR EEN DEKOLONIALE UNIVERSITEIT? 295

NOTEN 307

LITERATUUR 315

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING 337

REGISTER OP PERSONEN 337

REGISTER OP PLAATSEN EN ZAKEN 345

CURRICULUM VITAE 357

VOORWOORD

In 2006 verscheen een boek van de hand van Henk van Rinsum getiteld *Sol Iustitiae en de Kaap. Een geschiedenis van de banden van de Utrechtse Universiteit met Zuid-Afrika*. Mijn verre voorganger Hans van Ginkel eindigde zijn voorwoord in dit boek met het uitspreken van de hoop:

‘dat de Universiteit Utrecht dit boek van Henk van Rinsum kan laten volgen door een geschiedschrijving van de banden en de substantiële activiteiten van onze universiteit in Indonesië, Suriname en de Antillen.’

Mede door onze wederzijdse interesse in Zuid-Afrika heb ik in de afgelopen periode het werk van Henk kunnen volgen, en wist ik dat hij – met zijn achtergrond in de universitaire ontwikkelingssamenwerking – steeds bezig was met het koloniale verleden van onze universiteit, ruim voordat wij ons gingen bezinnen op de relatie tussen de Universiteit Utrecht en slavernij.

Voor ons ligt nu zijn werk over wetenschappelijke kennis over de kolonie, in de kolonie, uit de kolonie en voor de kolonie, ontwikkeld door mensen die een band met onze universiteit hadden. De rode draad in zijn werk is het idee van westerse, i.c. Utrechtse, superioriteit op het terrein van kennis, kennisverwerving en kennisoverdracht. Hij stelt daarbij de fundamentele dichotomie van ‘ontwikkeld’ (en dus modern) versus ‘(nog) niet ontwikkeld’ (en dus nog primitief of traditioneel) centraal. En zoals hij al eerder had aangegeven, is dit ook het bredere kader waarin de universiteit betrokken raakte bij het systeem van slavernij. Henk laat zien hoe de kennis verworven in de kolonie ook heeft bijgedragen aan de wetenschapsontwikkeling aan onze eigen universiteit, met name in de natuurwetenschappen aan het eind van de negentiende eeuw.

Op dit moment vindt er op diverse faculteiten onderzoek plaats dat zich richt op dit koloniale verleden op disciplineniveau. Het boek van

Henk is waardevol omdat het een kader schept waarbinnen we deze onderzoeksactiviteiten kunnen plaatsen, maar ook omdat het ongetwijfeld velen zal aanzetten tot nadenken over het koloniale verleden van de universiteit. Ik verwacht dan ook dat dit een boek een inspiratiebron zal zijn voor tal van activiteiten die deze geschiedenis zichtbaar maken en ons uitnodigen tot bezinning.

Henk Kummeling
Rector Magnificus Universiteit Utrecht
September 2023

INLEIDING

Universiteit, kennis & kolonie

Persoonlijk verhaal

Dit onderzoek vertoont de sporen van een van de dilemma's van een historicus die zich bezighoudt met een onderdeel van de contemporaine geschiedenis: betrokkenheid en distantie. Ik, onderzoeker en auteur, 'van huis uit' een aan de Universiteit Utrecht' opgeleid historicus en antropoloog, was vanaf 1976 ruim vijfentwintig jaar werkzaam op het Bureau Buitenland van deze universiteit op het terrein van wat toen 'universitaire ontwikkelingssamenwerking' heette. De Universiteit Utrecht was betrokken bij universitaire samenwerkingsverbanden met universiteiten in wat we toen 'ontwikkelingslanden' noemden. In het kader van dat toenmalige werk ben ik mij gaan interesseren voor de rol die kennisinstellingen – en in mijn eigen situatie specifiek de Universiteit Utrecht – hebben gespeeld in de relatie met (instellingen in) de koloniën.

In 2000 ben ik weggegaan uit de universitaire ontwikkelingssamenwerking. In 2001 promoveerde ik in Utrecht op een dissertatie getiteld *Slaves of Definition. In Quest of the Unbeliever and the Ignoramus*. Het idee voor deze dissertatie werd geboren tijdens mijn werkzaamheden in het kader van een samenwerkingsproject tussen de faculteit theologie van de Universiteit Utrecht en het Department of Religious Studies, Philosophy and Classics van de University of Zimbabwe. In het kader van dit project verleende de Utrechtse theologische faculteit steun aan de Zimbabwaanse collega's bij het doen van onderzoek en het ontwikkelen van studiemateriaal voor het secundair onderwijs op het terrein van Afrikaanse traditionele religie. Mijn dissertatie richtte zich op een kennistheoretische analyse van het begrip 'ontwikkeling' dat functioneerde als een dominant en dwingend vertoog, een 'master'-narratief dat richtinggevend was voor de wijze waarop wij – de masters – dachten over de wereld om ons heen. Wij assisteerden hén met het onderwijs en onderzoek op het terrein van hún

Afrikaanse religieuze systemen. Wij werkten vanuit het schema ‘wij zijn al ontwikkeld, zij nog niet’. Wetenschappers van de universiteiten uit het noorden waren opgevoed en getraind in een westers concept van wetenschap en de vooronderstellingen die aan dit concept ten grondslag liggen.

Ik beschouw moderne universiteiten als instituties die geworteld zijn in de ideeën van de Verlichting. Ik voeg het adjectief ‘modern’ toe omdat universiteiten natuurlijk ruim voor de Verlichting zijn ontstaan. Maar de universiteiten zoals we die heden ten dage kennen, zijn met name verbonden met het gedachtegoed van de Verlichting. De behoefte om de wereld om ons heen onderwerp van kritisch onderzoek te maken, om die wereld (in steeds kleinere deeltjes) te analyseren, om die wereld meetbaar te maken, om die wereld te classificeren, om ‘orde’ in een ogenschijnlijke chaos te creëren, om vaststaande dogma’s in twijfel te trekken, is uiteindelijk het ultieme doel van de moderne universiteit. De moderne mens waande zich heer [sic] en meester [sic] van zijn wereld. Soms na enige strijd – zoals bijvoorbeeld aan de Utrechtse universiteit – nestelde het gedachtegoed van Descartes c.s. zich aan de universiteiten. Een cartesiaans geïnspireerde mathematisch-mechanistische ratio en methodische twijfel ontwikkelde zich langzamerhand tot een dominante filosofie, met name binnen de (proefondervindelijke) natuurwetenschappen.

Maar de koppeling met de Verlichting brengt ons ook – tot op de dag van vandaag – in diepe verlegenheid. Max Horkheimer & Theodor Adorno spraken over de *Dialectiek van de Verlichting* en wezen op de gruwelijke gevolgen van de onttovering van de wereld. Anderen spreken over de Para-dox (*para doxa* – tegen de verwachting in) van de Verlichting. De kritische rationaliteit van de Verlichting bleek zich te kunnen ontwikkelen tot een instrumentele rationaliteit, waarbij de individualiteit van de mens ondergeschikt werd gemaakt aan het getal en het meten.

In navolging van Aníbal Quijano spreekt Walter Mignolo over ‘coloniality’, ‘the darker side of modernity’.² Zeker, vanuit de Verlichtingsfilosofie gingen de modernen de natuur onderzoeken. Dat deden zij onder andere door het classificeren van de biologische wereld, planten, dieren, en bomen, maar uiteindelijk ook mensen. De Zweed Linnaeus, de godfather van de classificatie, classificeerde niet alleen, hij wees ook kenmerken toe aan de verschillende ‘mensenrassen’. Er ontstond langzamerhand een rangorde van ontwikkeling met aan de top de ‘ontwikkelde’ en dus ‘Verlichte’ mens. En niet toevallig bleek dat dan ook de ‘blanke man’, levend in Europa, bakermat van de Verlichting. Onderaan de ladder bevonden zich

de mensen uit donker Afrika. Hoewel de filosofie van de Verlichting gepresenteerd werd – en nog steeds wordt – als een universele filosofie van gelijkheid, bleek al snel dat de Verlichte mens een niet-Verlichte mens nodig had. In zijn *Seeing Like a State* sprak James Scott over ‘High modernism [that] has needed this “other”, this dark twin, in order to rhetorically present itself as the antidote to backwardness’.³

De Verlichting werd een proces van denken over maatschappelijke vooruitgang en ontwikkeling. Maar het begrip ‘Verlichting’ was niet eenduidig. Vartija spreekt in zijn *The Color of Equality. Race and Common Humanity in Enlightenment Thought* over een polyfone Verlichting. Er zijn meerdere stemmen, soms ook stemmen die vals klinken. Ook al waren alle mensen in de ‘Verlichtende’ theorie gelijk, niet iedereen bleek in gelijke mate te delen in de vruchten van de Verlichting. De ontwikkelde moderne mens zette zichzelf ongegeneerd en onbeschaamd bovenaan de ladder van ontwikkeling en beschaving. Moderniteit had daarmee de donkere kant van superioriteit binnengehaald. De superioriteit kwam nadrukkelijk naar voren in de ontdekkingsreizen naar verre kusten van de wereld. Maar het bleek niet alleen ontdekking, het leidde ook tot brute verovering. De exploratie kende een ‘dark twin’, die van de onbeschaamde en daarmee onbeschaafde exploitatie. De andere mens die de modernen in deze tochten ontmoetten, werd een plaats onder aan de ladder van ontwikkeling toegewezen. En zijn kennis over die ander betekende in de ogen van de moderne mens ook zijn macht over die ander. Deze hegemonistische ambitie is gebaseerd op een fundamentele dichotomie van ‘ontwikkeld’ (en dus modern) versus ‘niet-ontwikkeld’ (en dus primitief of traditioneel).

Maar ook al was het voor velen overduidelijk dat grote groepen in deze wereld nog niet dezelfde fase van ontwikkeling hadden doorgemaakt als de ‘modernen’ in Europa, tegelijkertijd was er het idee dat mensen gelijk waren. Siep Stuurman vat deze paradox van gelijkheid en ongelijkheid mooi samen:

‘De moderne gelijkheid verschijnt in dit perspectief als het gelijke recht op deelname aan de universele cultuur. Gelijk worden betekent worden zoals degenen die al gelijk zijn, dat wil zeggen, zoals de Europeanen. Om dat doel te bereiken moet iedereen ‘verlicht’ worden. Zowel de Europese volksmassa’s als de buiten-Europese volken verschijnen dan als objecten van een paternalistische beschavingsmissie.’⁴

Zij waren achtergebleven en moesten daarom de helpende hand geboden krijgen om de achterstand in ontwikkeling in te halen. ‘Wij’, in het hart van Europa, zijn ontwikkeld en daarom moet ‘de Ander’, ver weg, ontwikkeld worden, naar ons evenbeeld. In dit proces ontwikkelde de westerse wetenschap – intrinsiek onderdeel van de processen van kolonisatie en globalisering – zich van een lokaal, cultureel en historisch bepaald wetenschapsmodel tot een hegemoniaal model.

In dit model is de ontstaansgeschiedenis van de wetenschap nauw verbonden met de ontwikkeling van het religieuze systeem zoals dat zich in het Westen vanaf de late middeleeuwen heeft ontvouwd. Een van de fundamentele aannames van westerse wetenschap is het bestaan van één, begrijpelijk, universum. Deze vooronderstelling bestrijdt het bestaan van verschillende, gelijkwaardige, maar elkaar uitsluitende vormen van kennis. De kern van de westerse wetenschap is het verzamelen van kennis over dit ene en enige universum met zijn inherente complexiteit. De wetenschap ontwikkelde zich parallel aan, en raakte vervlochten met, het westerse religieuze systeem: het christendom. Beide waren immers gericht op kennis van de ‘ultieme waarheid’, en hoewel wij paradoxaal genoeg deel uitmaken van dit universum, positioneren wij ons ertegenover. Dit leidde in de westerse wetenschap tot een fundamentele scheiding van subject en object. We plaatsten onszelf tegenover de natuur, het object van onze zoektocht naar kennis. Gods schepping werd ‘geobjectiveerd’. Het universum werd beschouwd als een tekst die kan worden ontcijferd en gelezen en dus gekend. God heeft zijn wil geopenbaard in de natuur en dit stelt ons in staat zijn wil te ontcijferen, door kennis van die natuur, door het lezen van het *Boeck der Natuere*. De westerse mens werd zich ervan bewust dat Gods openbaring kon worden ‘gelezen’. Maar tegelijkertijd worstelde hij met een innerlijke onzekerheid over de waarheid van deze tekst. Dit leidde tot een dynamiek in het kennissysteem dat voortdurend, bijna agressief, op zoek was naar nieuwe theoretische kennis. De bekeringsdrift van het christelijk monotheïsme werd gesecculariseerd in de ontdekkingsreis van de moderne (westerse) wetenschap. Die moderne westerse wetenschap is gebaseerd op de combinatie van vermeende universele technologische kennis en de specifiek moderne westerse drang om het *Boeck der Natuere* te lezen, om de natuur te domesticeren en tot leesbaarheid te reduceren. En zoals ik in mijn dissertatie schreef, ging men niet alleen ‘lezen’ maar ook ‘de Ander’ ‘vóórlezen’ en ‘vóórschrijven’. De paradox van de Verlichting, dat wil zeggen de Verlichting én zijn

‘darker twin’, de vermeende maar nadrukkelijk beleefde ‘blanke’ superioriteit, maakte onderdeel uit van het DNA van de moderne universiteit, ook van het DNA van de Universiteit Utrecht.

In november 2018 gaf ik aan de Universitas Gadjah Mada in Yogyakarta een uiteenzetting over het koloniale verleden van ‘mijn’ universiteit in een collegezaal met Indonesische studenten, promovendi en stafleden. Sommige van de aanwezige stafleden hadden in het verleden samengewerkt met de Universiteit Utrecht in het kader van de universitaire ontwikkelings-samenwerking. Op een bepaalde manier was de cirkel rond toen ik in dit ‘Yogya-revisited’ bezoek wilde ik laten zien dat ik inmiddels behoorde tot een nieuwe generatie wetenschappers die de complexiteit van de relatie tussen mijn alma mater en Indonesië wilde analyseren voorbij het morele schema van ‘goed’ en ‘kwaad’.

In het verlengde van mijn werk op het Bureau Buitenland en mijn reflectie op het begrip ‘ontwikkeling’ ben ik verder gaan zoeken naar de relatie tussen universiteit, kennis(ontwikkeling) en kolonie. Inmiddels is ook in Nederland de discussie over de geschiedenis van de slavernij en de Nederlandse betrokkenheid daarbij losgebarsten. In een bijdrage in het *DUB* (Digitaal Universiteits Blad) van de Universiteit Utrecht heb ik als reactie op het rapport *Rekenschap geven* van de adviescommissie *Universiteit Utrecht en Slavernij* ervoor gepleit om een dergelijke vraag nadrukkelijker te verbreden naar het koloniale verleden van de universiteit, van haar onderwijs en onderzoek en daarmee van de wetenschapsontwikkeling aan onze universiteit. Dat is een verleden van een dieperliggende en structurele ongelijkheid en dus óók van slavernij.⁵ Dit boek is het resultaat van mijn ontdekkingsreis.

Dit boek had ik niet kunnen schrijven zonder de inspiratie en het commentaar van Anneke, Armand, Ernst, Gert, Henk, Jan, Joop, Loek, Marian, Twan en anderen.

Universiteit

Onderwijs, onderzoek en samenleving

Universiteiten zijn eeuwenoude instellingen. Er is in de loop van die eeuwen veel veranderd in de wijze waarop de universiteiten in de samenleving aanwezig zijn. Wat niet is veranderd, is het onderwijs als belangrijke reden van bestaan. Eeuwenlang hebben universiteiten getracht kennis over te

brengen aan de jongere generaties. Het ging op de universiteiten vooral om de vorming van jonge mensen (vooral mannen) in en door het onderwijs.

Alhoewel het doen van fundamenteel onderzoek een betrekkelijk recent fenomeen is binnen de universiteit, werd in het onderwijs wel kennis over nieuwe ontwikkelingen doorgegeven. Het waren aanvankelijk de (koninklijke) academies en geleerde genootschappen waar de onderzoekers elkaar ontmoetten. Deze genootschappen kwamen in Nederland betrekkelijk laat tot ontwikkeling. En deze onderzoekers zochten elkaar ook op of correspondeerden met elkaar in een internationaal verband in de Republiek der Letteren.

In de tweede helft van de negentiende eeuw zien we een ontwikkeling om studenten en promovendi in het onderwijs actief te laten leren in de laboratoria. Deze ontwikkeling is aan de Utrechtse universiteit met name door de chemicus G.J. Mulder ingezet. Vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw zien we aan de universiteiten, waaronder die in Utrecht, de snelle ontwikkeling van de natuurwetenschappen. Het doen van experimenteel onderzoek binnen de muren van de academie gaat dan ook steeds meer een rol van betekenis spelen. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelt zich een waar onderzoeksethos. Dat resulteerde ook in de ‘Tweede Gouden Eeuw’, met name in de natuurwetenschappen. Onderzoek en exploratie in de koloniale gebieden heeft daarbij een belangrijke rol gespeeld.

Het geven van onderwijs en het doen van onderzoek heeft altijd een maatschappelijke component gehad. Culturele en intellectuele vorming (‘bildung’), dienst aan de samenleving, vormen van maatschappelijke verantwoordelijkheid – in het huidige jargon aan de universiteiten verengd tot het formele beleidskader van kennisvalorisatie – van universiteiten en de intellectuelen die daar werken, zijn altijd op een of andere wijze een onderdeel van deze instituties van hoger onderwijs geweest.

Als we de geschiedenis van de Universiteit Utrecht met de Nederlandse koloniën onder de loep nemen, zien we dat deze drie elementen – onderwijs, onderzoek en vorming – in de verschillende periodes meer dan wel minder nadruk krijgen. In dit boek wil ik vooral ingaan op de interactie tussen de ontwikkelingen op het terrein van onderwijs en onderzoek aan de Universiteit Utrecht en haar rol in de ontwikkeling van wetenschap in de Nederlandse koloniën, met name in Indië. Dit onderdeel betreft de relatie die de universiteit, haar docenten, onderzoekers, bestuurders en studenten eeuwenlang onderhielden met personen en instellingen in de

koloniën. Het onderzoek richt zich op een intrigerend onderdeel van het – soms verre – verleden van de Universiteit Utrecht.

We kunnen de geschiedschrijving van de relatie van de Universiteit Utrecht en de wereld voorbij Europa op verschillende manieren ordenen. Men kan deze relatie beschrijven en analyseren als een patroon van een specifieke vorm van internationalisering of – in onze huidige, meer gangbare terminologie – ‘globalisering’. De geschiedenis van de relatie van de Universiteit Utrecht en de koloniën is daarmee een onderdeel van de verspreiding van een westers kennisstelsel op de slippen van de kolonisatie door de westerse wereld, soms zelfs voor de kolonisatie uit. Universiteiten vormden een intrinsiek onderdeel van de *Civilisatie* die samen met *Christendom* en *Commercie* over de wereld geëxporteerd werd. De wereld werd het object van handelsdrift, beschavingsdrang en bekeringsijver. Dikwijls wordt de Nederlandse geschiedenis voorgesteld als een strijd tussen koopman en dominee. In dit boek wil ik laten zien hoe de wetenschapper – onderdeel van de civilisatie – ook uit de koloniale ruif wilde mee-eten.

Ook de Universiteit Utrecht maakte deel uit van de CCC-constellatie zoals die door de zendeling en ontdekkingsreiziger David Livingstone (1813-1873) werd beschreven.⁶ Deze internationale dimensie vond na de formele dekolonisatie zijn vertaling – ook in Utrecht – in het programma van universitaire ontwikkelingssamenwerking. Aan de koloniale C’s van Christendom, Commercie en Civilisatie werd een vierde ‘dekoloniale’ C toegevoegd: die van *Coöperatie*. In dit opzicht ontwikkelde de Universiteit Utrecht een traditie van decennia van samenwerking met zuster-universiteiten in wat bekend stond als de Derde Wereld, de groep van ontwikkelingslanden⁷ in Afrika, Azië en Latijns-Amerika. Met name in Indonesië werd samengewerkt met een aantal universiteiten.

Ik beschouw mijn boek als een integrerende bijdrage tot ‘intellectual history’ en tot ‘colonial history’⁸ van met name de periode 1850-1950. Het gaat over de productie van (wetenschappelijke) kennis *over* de kolonie, kennis *in* de kolonie, kennis *uit* de kolonie, kennis *voor* de kolonie, en kennis *van* de kolonie. Deze kennis werd aanvankelijk door mensen afkomstig uit het land van de kolonisator in de kolonie en in het land van de kolonisator opgebouwd, vaak met behulp van de gekoloniseerde assistenten. Vervolgens werd deze kennis ook gedeeld, toegeëigend, verworpen en uiteindelijk ook geïnstitutionaliseerd in opleidings- en kennisinstellingen zoals universiteiten in de koloniën. Binnen de koloniale verhoudingen

kan men universiteiten zien als van oorsprong Europese instituties die we vervolgens over de hele wereld tegenkomen. Welke waardering men ook geeft aan het proces van kolonisatie van de zogenaamde ‘niet-westerse’ gebieden – een terrein waarop Nederland zonder enige twijfel zijn sporen heeft nagelaten –, het exporteren van een westers kennisstelsel heeft geleid tot de stichting van instellingen van hoger onderwijs in de ‘overzeese’ gebieden. Met name over de relatie van universiteiten in het grote Britse rijk met instellingen in Azië en Afrika is veel gepubliceerd.⁹

Robert-Jan Wille schreef in 2014 in het artikel ‘Een Indische geschiedenis van parasitisme en symbiose. De Tropen als laboratorium voor de vervlechting van Politiek, Wetenschap, Maatschappij en Natuur’:

‘Het zou interessant zijn om in de toekomst te onderzoeken in hoeverre de internationalisering van de Nederlandse biologie via Indië is verlopen. Hoewel *global history* sinds enige jaren grote stappen heeft gezet in het naar voren halen van de culturele en economische bijdrage van de niet-westerse actoren en gebieden aan de mondiale wetenschap, waarbij hybride gemeenschappen van *white settlers* en lokale elites een sleutelrol hebben gespeeld, is de politieke impact van *settler science* op het Europese continent nog maar nauwelijks bestudeerd. In welke mate droeg de organisatie en schaalvergroting van het ‘koloniaal wetenschappelijke project’ bij aan de twintigste-eeuwse veranderingen in het wetenschapspolitieke landschap van Europa en Amerika?’¹⁰

In wezen stel ik in dit boek Willes vraag centraal, maar dan toegespitst op de Universiteit Utrecht. We zien vanaf het midden van de negentiende eeuw aan de Utrechtse universiteit die vervlechting tussen de intellectuele ontwikkelingen op de universiteit en de koloniale verhoudingen waarin Nederland stond ten opzichte van de koloniën in de West en de Oost. De kennis die zo opgebouwd werd, was niet neutraal maar stond ook in dienst van de koloniale onderneming. Wetenschapontwikkeling is onderdeel van, en nauw verbonden met, de politieke, economische, sociale en culturele contexten. Deze wetenschapontwikkeling is daarmee onderdeel van een specifieke beschavingsconstellatie. Wetenschap kwam voort uit de westerse beschaving en de westerse beschaving kon zich ontwikkelen door wetenschap.

In dit boek gaat het om die specifieke koloniale context. Ik kijk hoe wetenschapontwikkeling door de eeuwen heen binnen één specifieke

instelling, de Universiteit Utrecht, verknoopt is met de ontwikkelingen in het land van de kolonisator en in de kolonie, te weten van Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), naar kolonie, cultuurstelsel, kapitalistisch-agrarische ontwikkeling, politieke ontwikkeling en bewustwording, en het einde van het Nederlands bewind in Indië. Daarbij kijk ik specifiek naar de wetenschapontwikkeling binnen mijn eigen alma mater, de Universiteit Utrecht. Hoe heeft die universiteit zich in deze lange periode van engagement met de kolonie – met name, maar niet exclusief Indië – ontwikkeld in relatie tot deze kolonie, wat was de motivatie voor dit engagement, en wat was het effect op de eigen wetenschapontwikkeling in Utrecht? Misschien moeten we niet het woord ‘effect’ gebruiken, maar moeten we ons de vraag stellen of zich een andere universiteit zou hebben ontwikkeld als de koloniale banden niet hadden bestaan.

Ik besef dat ik mij met de focus op slechts één Nederlandse universiteit beperkingen opleg. De keuze voor het ‘koloniale verhaal’ van één universiteit is gebaseerd op pragmatische en persoonlijke gronden. Dit boek is ook mijn aandeel in het koloniale en postkoloniale verhaal van de Universiteit Utrecht, mijn alma mater. Daarbij is mijn meer generieke theoretische kader en de reflectie op het begrip ‘ontwikkeling’ zeker ook van toepassing op andere Nederlandse universiteiten. In dit verhaal komen we ook collega’s van andere Nederlandse universiteiten tegen; soms was er samenwerking, soms concurrentie en soms haat en nijd.¹¹

Ik noem mijn bijdrage een *verkenning*. Ik verwijs nadrukkelijk naar bestaande literatuur over het koloniale verleden van de universiteit van Utrecht (bijvoorbeeld over theologie & zending, biologie, de rol van proefstations, kinacultuur, geschiedenis van de (fysische) antropologie, et cetera). Er is over diverse aspecten van dit koloniale verleden al (veel) meer gepubliceerd dan menigen zich realiseert. Ik heb daarom ook bewust gekozen voor een uitgebreide literatuurverwijzing. Met deze verkenning wil ik een bijdrage leveren aan het bredere veld van onderzoek naar de rol van kennis in een koloniale context.

Ik heb gekozen voor de aanduiding ‘Indië’ in de betekenis van Oost-Indië of Nederlands-Indië, tenzij een specifiekere aanduiding nodig is. Ik gebruik de aanduiding ‘buitengewesten’ als een pars pro toto voor de koloniale context. Ik heb getracht woorden als zwarten, blanken, slaven et cetera te vermijden. Ik gebruik het woord ‘inheems’ omdat dit inmiddels een herwaardering heeft gekregen vanuit inheemse groepen zelf en ik het gebruik als een vertaling van de Engelse aanduiding ‘indigenous’.¹²

Kolonie, kennis & universiteit

Aanzetten tot theoretische kaders

In dit hoofdstuk wil ik ingaan op de theorievorming over de wederzijdse beïnvloeding van wetenschapsontwikkeling aan universiteiten en koloniale verhoudingen in historisch perspectief.¹³ Dat wetenschap en wetenschapsontwikkeling een rol hebben gespeeld in de wijze waarop de koloniale verhoudingen zich hebben ontwikkeld, zal niemand ontkennen, maar de vraag is hoe we deze relatie theoretisch kunnen duiden. In de woorden van Roy Macleod: 'Imperial science [as] an expression of a will and a purpose, a mission, a vocation, often inarticulate, but enormously powerful.'¹⁴ Zoals Hodge het formuleerde: 'Science supported, justified and at times, challenged, the British colonial enterprise.'¹⁵ Blijkbaar speelde wetenschap een ondersteunende en missionaire, een rechtvaardigende en een uitdagende rol in de koloniale relaties. En die rol werd deels ook gemotiveerd door de wijze waarop de wetenschapsontwikkeling aan de eigen 'westerse' universiteiten gestimuleerd werd door de aanwezigheid van koloniën.

In de wetenschappelijke literatuur zijn er in de loop van de afgelopen decennia verschillende 'modellen' beschreven die telkens weer een nieuw accent leggen (en oudere accenten ontkennen) in de wijze waarop we de structuur van de koloniale verhoudingen, inclusief de rol van kennis en kennisinstellingen, kunnen analyseren.

In een belangwekkend artikel beschrijft George Basalla al in 1967 de verschillende fasen van de verspreiding van de (westerse) wetenschap over de wereld.¹⁶ In de eerste fase is er sprake van een proto-wetenschappelijke ontwikkeling in het spoor van de merendeels geografische exploratie van 'de Nieuwe Wereld'. Deze fase wordt opgevolgd door de fase van de koloniale wetenschap. Dit is de fase waarin de wetenschap en de wetenschappelijke infrastructuur in koloniale gebieden worden opgebouwd als een 'dependent science'. In de derde fase is er sprake van een streven naar een opbouw van een onafhankelijke 'eigen' wetenschappelijke ontwikkeling als onderdeel van het proces van dekolonisatie. In deze drie fasen speelde de relatie met de koloniale macht en haar wetenschappelijke infrastructuur een belangrijke rol. Universiteiten in het Westen fungeerden vaak als de 'alma mater' van instituten in de koloniale en later gedekoloniseerde gebieden. Maar er was daarbij vooral sprake van eenrichtingsverkeer vanuit het Westen naar de (de)koloniale gebieden.

Basalla hanteerde als paradigma het model van de *diffusie*. Vanuit het moederland werd wetenschappelijke kennis en technologie verspreid over de buitengewesten in een lineair proces. Het was in wezen een moderniseringsmodel dat sterk geïnspireerd was door het klassieke economische groeimodel zoals Walt Rostow dit beschreef in zijn *Stages of economic growth*. Rostow sprak over de vijf fases van economische groei: *Traditional Society*, *Preconditions for Take-Off*, *Take-Off*, *Drive to Maturity*, en *Age of High Mass Consumption*. Hij sprak over een ‘take-off’ waarna een land op eigen benen kan staan, inclusief een eigen wetenschappelijke infrastructuur.

Dit diffusiemodel heeft veel kritiek gekregen. Een belangrijk deel van de kritiek kwam uit de hoek van wetenschappers van het *dependencia*-model die meer en meer oog kregen voor structuren van ongelijkheid die haaks stonden op het idee van lineaire groei. Dit model werd in de vroege jaren 70 met name in Latijns-Amerika ontwikkeld. Andre Gunder Frank was een van de architecten van dit model. In zijn klassieker uit 1967 *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* wees Frank vanuit een marxistisch begrippenkader op de groei van de onderontwikkeling in gekoloniseerde gebieden. De Noorse polemoloog Galtung formuleerde het model van *Centrum & Periferie* en wees op de differentiatie van een dergelijk onderscheid, ook binnen een periferie.¹⁷ Binnen de periferie kan men ook weer een centrum en periferie onderscheiden. Men wees op de tekortkoming van het lineaire diffusiemodel aangezien Basalla c.s. geen rekening hielden met de structurele ongelijkheid tussen metropool en periferie waardoor de afhankelijkheid van de periferie werd versterkt en bestendig. Wetenschap werd daarbij gezien als een instrument van de metropool in de controle en de exploitatie van de periferie, in casu de koloniën.

In 1978 verscheen het boek *Orientalism* van de Edward Said. Het boek heeft tot op de dag van vandaag veel invloed. In 2021 verscheen er opnieuw een Nederlandse vertaling van *Orientalism*. Said, hoogleraar literatuurwetenschap aan Columbia University en een Palestijnse banneling, wees in zijn boek op de kritische verbinding tussen kennis en macht:

‘Orientalism can be discussed and analyzed as the corporate institution for dealing with the Orient – dealing with it by making statements about it, authorizing views of it, describing it, by teaching it, settling it, ruling over it: in short, Orientalism as a western style for dominating, restructuring, and having authority over the Orient.’¹⁸

Westerse wetenschap wordt op deze manier geanalyseerd als een essentieel onderdeel van een cultureel imperialisme. Wetenschap staat in dienst van kennis – en daarmee ook controle – van ‘De Ander’. Het gaat volgens Said om een vertoog (hij gebruikt het woord *discourse*), dat voortkomt uit een uitwisseling – gedefinieerd in termen van ongelijkheid – met verschillende soorten macht: *politieke macht* (het koloniaal establishment), *intellectuele macht* (heersende wetenschappen zoals bijvoorbeeld vergelijkende linguïstiek of anatomie, of een van de moderne politieke wetenschappen), *culturele macht* (orthodoxie en canon van smaak, teksten, waarden) en *morele macht* (ideeën over wat ‘wij’ doen en wat ‘zij’ niet kunnen doen of begrijpen zoals ‘wij’ begrijpen).¹⁹ In dit cultureel imperialisme speelt kennis, ‘scholarly discovery, philological reconstruction, psychological analysis, landscape and sociological description’²⁰ een onmisbare rol om ‘de Ander’ en ‘de wereld van de Ander’ binnen ons westers begrippenkader te begrijpen en daarmee te controleren en manipuleren. Op deze manier bouwde de koloniale overheersende macht aan een eigen cultureel archief van ‘de Ander’. Cohn sprak over een

‘investigative modality [that] includes the definition of a body of information that is needed, the procedures by which appropriate knowledge is gathered, its ordering and classification, and then how it is transformed into usable forms such as published reports, statistical returns, histories, gazetteers, legal codes, and encyclopedias’.²¹

Het waren deze ‘investigative modalities’ die ten grondslag lagen aan het proces van verzamelen, ordenen, classificeren etc. met het doel te controleren en heersen en die tevens richtinggevend waren voor wetenschappers, waaronder die uit Utrecht, in de kolonie.

Het Said-model heeft ook veel kritiek ontvangen vanuit de westerse geleerde wereld. De kritiek richtte zich op een te strak gehanteerd model van een cultureel imperialisme dat dan wel zou kunnen gelden voor de koloniale verhoudingen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw, maar dat de nuances en complexiteit in eerdere uitwisseling met andere culturen ten onrechte veronachtzaamde. Said publiceerde in 1993 zijn *Culture and Imperialism* als antwoord op de critici. Hij wilde daarbij met name ingaan op ‘a general worldwide pattern of imperial culture, and a historical experience of resistance against empire’.²² ‘Imperialism’ definieerde hij nu als ‘the practice, the theory, and the attitudes of a dominating

metropolitan centre ruling a distant territory’;²³ waarmee hij zijn ‘model’ met name situeert in de negentiende eeuw.

Een verdergaande variant van het *postkoloniale model* wordt gevormd door het werk van een aantal Latijns-Amerikaanse wetenschappers als de Peruviaan Aníbal Quijano en de Argentijn Walter Mignolo. Zij stellen tegenover kolonialisme als proces de ‘kolonialiteit’ als de andere, donkere, kant van de moderniteit. Deze moderniteit kent het dominant westers kennismodel, een ‘episteme’, dat andere kennismodaliteiten heeft weggevaagd.

Zowel het *dependencia*-model als het postkoloniale model neemt ten principale de architectuur van het centrum-periferiemodel als uitgangspunt. Op dit model komt langzamerhand kritiek, met name vanuit de stroming die bekend is geworden als de *New Imperial History*.²⁴ De critici van het centrum-periferiemodel wijzen erop dat er meer dan alleen eenrichtingsverkeer is geweest in de koloniale verhoudingen. Zij pleiten daarom voor een *netwerkmmodel* waarbij er veel meer circulatie is geweest. Het gaat in dit model om een heen-en-weer reizen van personen, van ideeën, van kennis en van institutionele praktijken. Een interessant voorbeeld is de wijze waarop de route Nederland – De Kaap – Indië verliep. Er was veel onderling verkeer tussen deze onderdelen van het Nederlandse koloniale rijk, ook in het transport van tot slaaf gemaakten. Dit model is een waardevolle aanvulling op het diffusiemodel en het centrum-periferiemodel, dat vooral door eenrichtingsverkeer werd gekenmerkt. Maar toch wordt er bij dit netwerkmmodel wel een kanttekening geplaatst. Men waarschuwde ervoor om in het netwerkmmodel toch niet het element van de ongelijkheid te veronachtzamen. Er was bepaald geen sprake van een netwerk van gelijkwaardige partners; het netwerk werd gekenmerkt door verhoudingen van scherpe ongelijkheid.

De nieuwste loot aan deze stam van het denken over koloniale verhoudingen is het model van een *global intellectual history*. Volgens de auteurs van dit recente model moeten we af van een zienswijze die het begin van de wetenschap in het Westen positioneert en vandaar een lijn trekt naar een culminatie van de wetenschappelijke ontwikkeling zoals die zich in Amerika heeft voorgedaan. De wereld van de kennis, in de woorden van Rens Bod ‘de menselijke zoektocht naar patronen en principes in de ons omringende wereld’, bestaat uit meervoudige wetenschappelijke culturen met een lang historisch geheugen.²⁵ Zoals Poskett zegt: ‘De moderne wetenschap is namelijk altijd afhankelijk geweest van het samenbrengen van

mensen en ideeën uit verschillende culturen van over de hele wereld.²⁶ We zien een dialectische heen-en-weerbeweging door ruimte en tijd op een wereldwijde schaal. Een belangrijke inspiratiebron voor deze opvatting waren publicaties van de Amerikaanse filosoof en historicus Arthur O. Lovejoy (1873-1962). Hij schreef in 1940:

'And ideas are the most migratory things in the world. A preconception, category, postulate, dialectical motive, pregnant metaphor or analogy, "sacred word", mood of thought, or explicit doctrine, which makes its first appearance upon the scene in one of the conventionally distinguished provinces of history (most often, perhaps, in philosophy) may, and frequently does, cross over into a dozen others.'²⁷

Alleen zo kunnen we het belang van het wetenschappelijk verleden voor het heden begrijpen, alsmede de invloed van het heden op hoe wij het verleden waarnemen. Het netwerk – met zijn ongelijkheid – wordt nu een 'knowing world'. En dit netwerk van *global intellectual history* wordt gekenmerkt door connectie, uitwisseling en integratie, maar ook door conflict en verzet van verschillende 'histories'.²⁸

Samenvattend: deze verschillende modellen helpen ons om de wetenschapsontwikkeling in een koloniale context scherper te kunnen duiden. Het diffusiemodel laat zien hoe er gewerkt werd aan een eigen wetenschappelijke structuur in de kolonie. Tegelijkertijd laat het centrum-periferiemodel de afhankelijkheid zien in deze relaties, en dit werd nog verscherpt als we kijken naar de rol van kennis in het cultureel imperialisme zoals geformuleerd door Said en later door Quijano en Mignolo. Het concept van een netwerk doet veel recht aan het verkeer van de kolonie naar het moederland en andere Europese landen en vice versa. Het gaat terecht voorbij het eenrichtingsverkeer maar tegelijkertijd loopt het gevaar om de ongelijkheid in dit netwerk onder te waarderen. De *global intellectual history* is een ruimtelijke verdieping in de tijd van het netwerkmodel en relateert het gangbare eurocentrische model.

Opzet

Periodes, thema's en sleutelpersonen

Ik zoek in dit boek naar essentiële thema's en sleutelpersonen, maar streef niet naar volledigheid. Het gaat om de Utrechtse universiteit vanaf de stichting in 1636 als academische instelling, maar meer nog om de personen die aan deze universiteit verbonden waren. Ik wil de wetenschapsontwikkeling proberen te analyseren, maar tegelijkertijd wil ik ook een verhaal vertellen: het verhaal van mensen die, gedreven door nieuwsgierigheid en mogelijk anderszins andere motieven, een ongewisse reis en verblijf in de tropen tegemoet gingen. Ik heb niet meer maar ook niet minder geprobeerd om in de tijd en in de breedte van de wetenschappelijke disciplines een caleidoscopisch overzichtswerk te schrijven.

Ik breng de thema's en personen samen in een aantal periodes met een eigen signatuur. Deze episodes volgen elkaar soms op, maar soms overlappen ze ook. Ik begin met de periode van *Belijden en Bekeren (1636 -...): Theologie & Zending*, die start op het moment dat de universiteit van Utrecht in 1636 met haar onderwijs begint. Een belangrijk onderdeel van dit onderwijs was de theologische opleiding met een eigen Utrechtse signatuur. Het ging om belijden, namelijk het belijden van het gereformeerde, vrome en bevindelijke geloof. Voetius was in de beginperiode de dominante figuur in deze opleiding. Utrecht leverde zo theologisch geschoolde personen af van wie een deel in de kolonie te werk werd gesteld, waar zij dit theologisch gedachtegoed omzetten in een bekeringsoffensief. Neem bijvoorbeeld de Utrechtse alumnus Johan Basseliers, die in de geest van de *Zonne der Gerechtigheid* de mensen in de kolonie wilde bekeren. Het is niet duidelijk aan te geven wanneer deze periode eigenlijk eindigt. Het zelfstandig opereren van inheemse kerken aan het einde van de negentiende eeuw betekende wel dat de invloed vanuit de westerse theologie en het missionaire discours aan betekenis verloor. Maar misschien is deze periode van *Belijden en Bekeren* op een specifieke manier nog steeds aanwezig in het discours over de universitaire ontwikkelingssamenwerking vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Heeft de universiteit toen niet de religieuze zendeling ingeruild voor de seculiere zendeling die het evangelie van de moderne wetenschap kwam brengen? Overigens was in die ontwikkelingssamenwerking de koopman bepaald niet afwezig. Immers, die universitaire ontwikkelingssamenwerking betekende wel degelijk ook een financieringsbron voor Nederlandse universiteiten.

Ook al snel na 1636 startte de periode van wat ik noem het *Exploreren & Classificeren (1636-1850): Verzamelen, Ordenen en Meten van Flora en Fauna, Talen en Religie*. Het ging om activiteiten die gericht waren op het scala van verzamelen, ordenen, classificeren, tellen, meten, wegen en tekenen van de Ander en het land van de Ander. Het waren voornamelijk activiteiten van individuele ‘amateurs’ die interesse hadden in het exotische van de wereld van de Ander. Een aantal van deze amateurs had ook banden met mensen van de universiteit van Utrecht. De universiteit kende in deze periode nog geen uitdrukkelijke onderzoekscultuur. De connectie van Utrecht met de koloniën is veelal een indirecte op het terrein van de ontdekking van de Ander in zijn of haar fysieke en cultureel-religieuze omgeving. Naast de waardering voor het exotische werd in deze ‘ontdekking’ ook meer en meer het idee van superioriteit ontwikkeld. Ook Utrechtse alumni, zoals theologen, gingen met de intellectuele bagage die zij in Utrecht verworven hadden op reis naar verre streken. Ik geef in dit onderdeel veel ruimte aan de Utrechtse islamoloog, arabist, cartograaf en filoloog Adriaan Reland (1676-1718), die een diepe interesse had in de talen en culturen van onze koloniën en daarover ook druk correspondeerde met bestuurders en predikanten die uitgezonden waren naar Indië, maar die ik tegelijkertijd ook plaats in het kader van de koloniale onderneming en daarmee als voorbeeld neem van de dubbele kant van de interesse in de Oriënt.

Rond 1850 begint een interessante en belangwekkende periode vanuit het perspectief van wetenschapontwikkeling, in de kolonie én op de eigen universiteit in Utrecht. Het is de periode van *Experimenteren & Exploiteren van en in de kolonie (1850-1950): Kolonie, Universiteit en Wetenschapontwikkeling*. In dit hoofdstuk stel ik met name de wetenschapontwikkeling in de natuurwetenschappen in Utrecht binnen de koloniale context centraal. Op welke wijze heeft het ‘bezit’ van de kolonie – met name Indië – de wetenschapontwikkeling aan de Universiteit Utrecht in de periode 1850-1950 beïnvloed? Ik stel dat de ontwikkeling van vooral de natuurwetenschappen – van een algemene wetenschap die achter een bureau werd ontwikkeld naar een actieve experimentele onderzoekspraktijk in laboratoria voor onderzoekers en studenten in Utrecht – met name gestimuleerd is door de interactie tussen universiteit en kolonie. Onderzoeksethos (beschavingsideaal – maatschappelijk belang – fundamenteel) en collectief onderzoekswerk werden sterk gestimuleerd door het werk in de kolonie, met name in de natuurwetenschappen. Een

lichtend voorbeeld van deze ontwikkeling is de botanicus Melchior Treub, die vanaf 1880 dit experimentele onderzoek probeerde te realiseren in 's *Lands Plantentuin Buitenzorg*. Het is ook de periode van de exploratie van met name de gebieden buiten Java door middel van expedities. We zullen enkele vertegenwoordigers van de Utrechtse universiteit op deze expedities volgen. We zullen ook constateren dat het verschil tussen een wetenschappelijke en een militaire expeditie heel klein was. Academici vond men soms op de militaire expedities en de academische expedities werden dikwijls gefaciliteerd door de militaire autoriteiten.

Ik onderbreek dan de chronologische lijn met een thematisch hoofdstuk waarin ik inga op een aantal *Eredoctoraten 1815-1940: Instrument om (koloniale) Denkers en Doeners te eren*, gevolgd door een hoofdstuk waarin ik enkele dimensies van de relatie *Universiteit Utrecht & Slavernij* behandel.

Een bijzondere periode is die van *Opleiden & Controleren (1925-1950): de Oliefaculteit en de Training van Nederlandse koloniale ambtenaren als antwoord op Leiden*. Utrecht ging met een eigen opleiding bijdragen aan de training van de Nederlandse koloniale ambtenaren. Al snel stond deze opleiding bekend als de zogenaamde 'Oliefaculteit'. Deze periode overlapt met die van *Exploiteren & Experimenteren (1850-1950)*, maar wat beide episodes vooral verbindt, is juist de connectie tussen wetenschap en (een specifieke opvatting over) beschaving. In de periode van *Exploiteren & Experimenteren* werd de wetenschapsontwikkeling in de natuurwetenschappen gelijkgesteld aan een beschavingsontwikkeling en een beschavingsoffensief. Dat was dan wel een westers beschavingsoffensief in gebieden die nog 'ontwikkeld' moesten worden. Deze episode was een poging om de (eigen) Nederlandse beschaving te conserveren door (wetenschappelijke) kennisoverdracht. De vraag is in hoeverre de Oliefaculteit een intrinsiek onderdeel was van een Utrechts universitair 'profiel'. Paste het bij Utrecht of was het een gelegenheidsconstructie die min of meer toevallig in Utrecht terecht kwam? Tot op zekere hoogte was de Oliefaculteit een gelegenheidsconstructie, maar er waren tegelijkertijd wel degelijk aanknopingspunten bij de liberaal-conservatieve stroming aan de Utrechtse universiteit. Misschien was hier eerder sprake van regressie naar een vormingsuniversiteit, maar dan vorming gebaseerd op een liberaal-conservatief dan wel een christelijk-historische (en soms fascistische) ideologie. Deze Oliefaculteit werd door de eigen mensen gezien als een 'Utrechtse School' van de Rijkseenheidsgedachte gedefinieerd als

een ultraconservatieve versie van de ‘Groot-Nederlandse gedachte’, inclusief de koloniën én Afrikaner Zuid-Afrika.

In het hoofdstuk *Erfenis van de Oliefaculteit* ga ik in op de vraag wat de eigenlijke erfenis van de indologische faculteit in Utrecht anders was dan de kwade reuk van een aantal fascistoïde personen. Werd hier toch ook niet een basis gelegd voor een indologische traditie waarbij vooral de naam van Jan Gonda centraal staat? Via zijn werk en zijn leerlingen wist de Universiteit Utrecht een goede internationale reputatie in Indische Talen & Culturen te verwerven. Daarnaast wil ik ook laten zien dat de moderne geografie en vervolgens antropologie haar wortels heeft in deze periode.

De laatste episode die ik onderscheid is die van *Universitaire Ontwikkelingssamenwerking (1950-1990): De ethische politiek revisited?* Dit is de fase waarin Nederlandse universiteiten samenwerking zochten met jonge universiteiten in de voormalige koloniën in Latijns-Amerika, Afrika en delen van Azië. Onder auspiciën van de Nuffic, de organisatie voor het internationale hoger onderwijs, en gefinancierd door de Nederlandse overheid, werd een programma voor universitaire ontwikkelingssamenwerking opgezet. De doelstelling van dit programma was de versterking van de onderwijs- en onderzoekscapaciteit van de collega-instellingen in de ontwikkelingslanden. Na de Tweede Wereldoorlog en de onafhankelijkheid van Indonesië werden vanuit de inmiddels onafhankelijke Indonesische wetenschappelijke instellingen langzamerhand de banden weer aangehaald met Nederlandse universiteiten. Ook Utrecht werkte nu samen met een aantal Indonesische universiteiten. Een belangrijk onderdeel was het samenwerkingsverband met de Universitas Gadjah Mada. Deze universitaire banden kwamen in de jaren 70 en 80 onder druk te staan als gevolg van de verslechterende mensenrechtensituatie in Indonesië. Ook in Utrecht werden er felle discussies gevoerd, in het bijzonder tussen het College van Bestuur en de Universiteitsraad die de banden met de Indonesische universiteiten wilde verbreken. Daarnaast was Utrecht betrokken bij een aantal samenwerkingsprojecten in met name Zuidelijk Afrika en Midden-Amerika.

In Utrecht lag het initiatief tot deze samenwerkingsprojecten zeker in het begin van de universitaire ontwikkelingssamenwerking bij individuele wetenschappers die om hen moverende redenen betrokken waren. Afgezien van de nobele motieven die men zeker had, kon hier ook het belang van de betreffende discipline spelen. Aanwezigheid in de koloniën

werd nu aanwezigheid in de Tropen of de ontwikkelingslanden, wat voor een aantal disciplines van groot belang was. Ik relateer deze activiteiten op het terrein van de universitaire ontwikkelings samenwerking nadrukkelijk ook aan het theoretisch raamwerk van 'ontwikkeling'. We wilden de Ander assisteren in de verdere ontwikkeling, en we waren van mening dat wij dat konden en moesten doen omdat wij verder in de ontwikkeling waren.

Ik sluit af met een concluderende *Terugblik: Kennis, Macht & Superioriteit* gevolgd door een *Vooruitblik: Naar een dekoloniale universiteit?*

Gisbertus Voetius (1589-1676)

BELIJDEN & BEKEREN (1636-...)

Voetianen en de zending

Belijden en bekeren

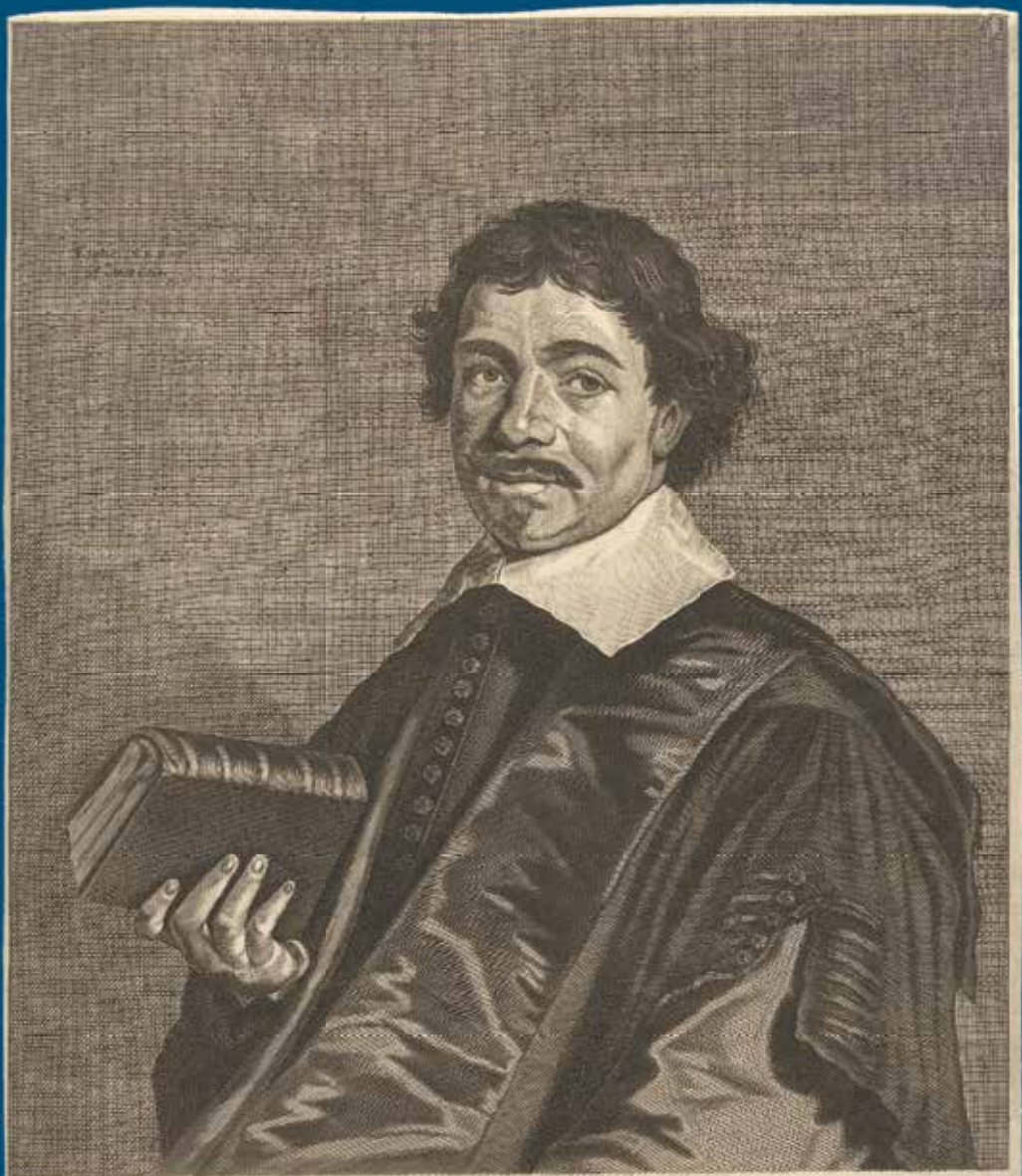
De eerste protestanten die naar Indië gingen, waren de kooplieden van de VOC die voornamelijk naar Indië, Formosa en Ceylon trokken. Deze handelscompagnie, die in 1602 werd opgericht, was niet in de eerste plaats geïnteresseerd in geloof en zending. Handel, daar ging het hun om. Tegelijkertijd waren zij natuurlijk wel merendeels protestants en was ondersteuning in het opzetten en onderhouden van hun kerken in de verre handelsposten van belang. Een predikant of een ziekentrooster aan boord van de schepen naar en van deze verre streken was waardevol als ondersteuning in de vaak gevaarlijke tochten met veel ziekte en sterfgevallen aan boord. De predikanten waren er in de eerste plaats voor het in stand houden van de christelijke religie en de eigen kerk. Zo moesten zij ook een tegenwicht bieden aan de actieve missie vanuit de Rooms-Katholieke Kerk. Ook werden deze predikanten geconfronteerd met andere 'niet-christelijke' religies, met name de islam. In zijn bijdrage 'Onze betrekkingen tot Lombok' in *De Gids*, Jaargang 58 (1894), sprak W.G.C. Bijvanck over de 'Waren godsdienst' versus de 'Warengodsdienst'. Op een aansprekende manier legt hij zo de vinger op de spanning tussen overheid, in casu de VOC, en de kerk – een geprivilegieerde kerk, maar ook een kerk die financieel afhankelijk was van de heren van de VOC die betaalden voor studiekosten van studenten, salarissen van predikanten en ziekentroosters, kosten van vertalingen et cetera. De Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC) waren opgericht in resp. 1602 en 1621 om handel te drijven, en de kerken in hun handelsposten waren daarom in de eerste plaats handels-, geen zendingskerken. Predikanten moesten functioneren in het spanningsveld van de plicht tot godsverering, handelsoverwegingen en respect voor andere religies.

Deze predikanten in de handelskerken kwamen dus uit de gereformeerde kerk. Deze gereformeerde kerk was de publieke kerk in de vroege republiek.¹ In deze republiek was het gereformeerde geloof, met een zekere tolerantie naar anderen, de dominante theologie. Overigens werd er natuurlijk ook strijd gevoerd over de inhoud van dit gereformeerde gedachtegoed. Vanuit de positie van de gereformeerde theologie was er dikwijls spanning tussen kerk en overheid; ook in de handelsposten van de VOC, die daar de overheid vertegenwoordigde.

In 1636 werd de universiteit van Utrecht, de *Academia Ultrajectina*, opgericht. Een van de motieven was het afleveren van dominees geschoold in het ware gereformeerde geloof. Als zodanig waakte deze jonge universiteit over de geldende gereformeerde religie. Gisbertus Voetius (1589-1676), tussen 1634 en 1676 professor Theologie, Hebreeuws en andere Oriëntaalse talen, was de strenge bewaker van deze theologie.

Lange tijd bleef de theologische faculteit de belangrijkste binnen de universiteit. Voetius formuleerde een gereformeerde zendingstheologie. Voor hem was zending eigenlijk theologie. Het ging in de eerste plaats om de bestendiging en groei van de Reformatie en de Gereformeerde Kerk (als publieke kerk), *De Plantatione Ecclesiarum*.² Bij Voetius is zending theocentrisch en ecclesiocentrisch: God is de eerste oorzaak, en daarmee ook het hoogste doel der zending. Zending is 'Uit God, door God en tot God'. Het gaat ten diepste om de ware verering van God, en de vestiging van het Godsrijk van de universele kerk: 'Uw naam worde geheiligd, uw Koninkrijk kome.' Voetius meent dat onderwijs en kennis van de inheemse taal daarbij belangrijke instrumenten zijn. In zijn lange loopbaan heeft Voetius een onontkoombaar stempel gedrukt op de theologiebeoefening en daarmee op de kennisoverdracht aan de studenten in Utrecht, inclusief de studenten die uiteindelijk uitgezonden werden naar verre streken.

Op de zondag voor de officiële plechtige opening van de universiteit op 13 maart 1636 houdt Voetius een preek in de Dom: *Redenvoering van de nuttigheid der Academien en scholen, mitsgaders der wetenschappen en konsten, die in deselve geleert worden*. Daarin geeft hij zijn visie op de 'nuttigheid' van het hebben van een universiteit. Hij doet dat door te verwijzen naar een Bijbeltekst uit het Lucasevangelie, hoofdstuk 2, vers 46: 'Ende het geschiedde, na drie dagen, dat zy hem vonden in de Tempel, zittende in het midden der Leeraaren, haar horende, ende haar onder-vraagende.' Rond deze tekst bouwt Voetius zijn betoog dat 'Academies' en

IOHANNES HOORNBEECK.
S. THEOL. DOCTOR. IN ECCLESIA. & ACADEMIÀ ULTRAIECTINÀ
PASTOR, ATQ. PROFESSOR.

J. Breuer sculp.

M. H. H. H. H.

Johannes Hoornbeeck (1617-1666)

‘Hoogescholen’ essentieel zijn in het verbreiden en handhaven van het gereformeerde geloof. Aan de publicatie van deze preek voegt Voetius *Een Volmaeckte Cataloge* van Universiteiten, Academies, Hogescholen en Studia Generalia toe, vanzelfsprekend alleen die binnen het ‘Christenrijk’ liggen. In ons moderne jargon is deze uitputtende lijst een poging tot een eerste *ranking list* van universiteiten. Voetius voegde her en der nadrukkelijk waardeoordelen toe aan de opsomming!

Deze (reformatorische) *Sol Iustitiae* diende ook te schijnen in de buitengewesten. Tot ruwweg 1850 verliep de relatie van de Utrechtse universiteit met Indië (zowel Oost- als West-) met name via de predikanten die in Utrecht opgeleid waren en vervolgens in de koloniën werkzaam waren. Vanaf de stichting van de universiteit zijn alumni vertrokken naar de buitengewesten van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden om daar als predikant te werken. Men vond ze in Zuid-Azië, Oost-Azië (Japan en Formosa), Brazilië, Suriname, de Kaap et cetera.³ In wezen was dit ook de start van een reis van een intellectuele traditie als onderdeel van een (gereformeerde) beschavingsmissie.

Aan de randen van het ‘Christenrijk’ kwam men natuurlijk in aanraking met mensen met een ander geloofssysteem. Zij werden geïnclassificeerd als de groep van de joden, de moslims en de heidenen. Zo publiceerde de voormalige student van Voetius, Johannes Hoornbeeck (1617-1666), in 1653 zijn *Summa controversiarum religionis cum infidelibus, haereticis, schismaticis* (1653).

Voetius en Hoornbeeck waren lange tijd bepalend in het discours van de

Voetius, *Een Volmaeckte Cataloge* [...], 1636

zending in de gereformeerde traditie met de tweedeling van de gelovigen en de ongelovigen, waaronder de joden en moslims. Voetius was duidelijk over de islam. Hier was sprake van een ‘apostasia completa in abnegatione veri Dei & foederis Euangelici’ [de volkomen afval in de ontkenning van de ware God en het verbond van het Evangelie]. De zending moest daarom de moslims redden ‘ab inferno ad coelum’ [van de Hel tot de Hemel] (Hoornbeeck). De geschriften van Voetius en Hoornbeeck dienden als materiaal voor de UU-alumni die in de koloniën werkzaam zouden zijn. Maar ook hier gold dat de missie van de predikanten vooral gelegen was in het bevestigen van het gereformeerde geloof in haar kerken en in mindere mate de bekering van de ‘heidenen’ om hen heen.

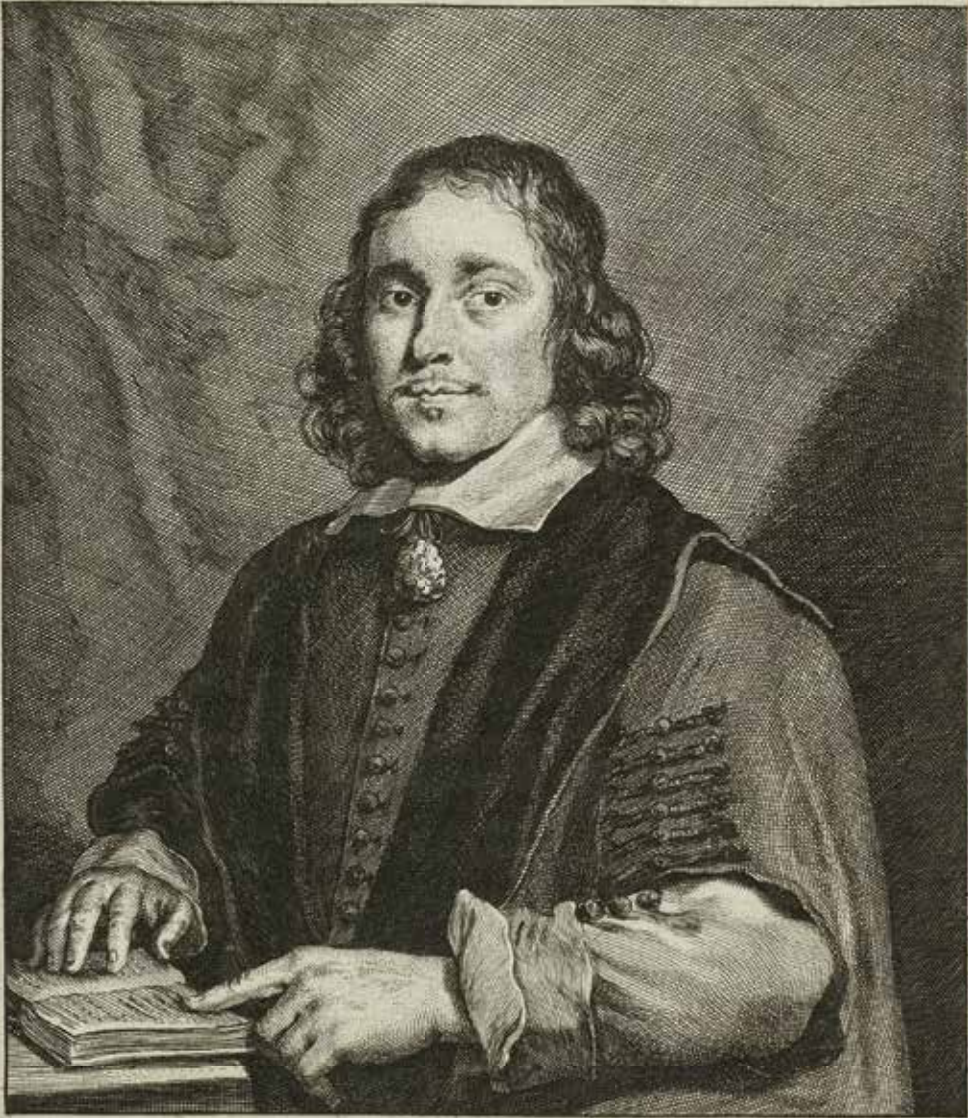
Johannes Leusden

Hebraïst en de Indianen

In de vroege geschiedenis van de universiteit speelde naast Voetius en Hoornbeeck ook Johannes Leusden een belangrijke rol. Leusden was buitengewoon hoogleraar Linguae sanctae van 1650-1653 en gewoon hoogleraar Linguae sanctae van 1653-1699. Leusden was een beroemd hebraïcus. Met een subsidie van honderd gulden van de Vroedschap van Utrecht heeft Leusden in 1650 als onderdeel van zijn voortgezette opleiding een tijd in Amsterdam gestudeerd bij Joodse geleerden – ‘alterum Judaeum Arabem, Germanum alterum’ [de ene een Arabische Jood en de ander een Duitse Jood], zoals in de lijkrede op Leusden door zijn collega Gerard de Vries wordt vermeld. Hij werkte daar verder aan zijn kennis van het Hebreeuws maar kwam ook in aanraking met het rituele leven van de Joodse gemeenschap.

Leusden heeft veel werk verricht op het terrein van de pedagogische aspecten van de Hebreeuwse taal. Hij wilde ‘soo Jonghmans, als Joffrouwen en Jongdochters, die te samen opgeweckt zijn deze tale te leeren’ (zo schrijft hij in zijn voorwoord van zijn *Boeck der Psalmen: met de Nieuwe Nederlandsche Omsettinge*) helpen. Op aanraden van Anna Maria van Schurman heeft hij ook in 1668 een *Hebreus, Latijns en Nederduyts Wordenboeck* gepubliceerd. Al eerder had hij een Hebreeuwse grammatica gepubliceerd.

Leusden toonde veel interesse in de zending onder de indianen in ‘Nieuw Engeland’, de oostkust van het huidige Noord-Amerika. Hij was hierover in contact met predikanten die werkzaam waren in de omgeving

IOHANNES LEUSDEN.

LIB. ART. MAG. ET LINGVÆ SANCTÆ IN ACADEMIA
VLTRAJECTINA PROFESSOR.

Cor: Lanfon van Ceulen pinxit.

Th: Matham sculpsit.

Johannes Leusden (1624-1699)

van Boston. Deze predikanten hadden laten weten dat zij veel behoefte hadden aan Hebreeuws lesmateriaal. Mogelijkerwijs had zijn interesse vooral te maken met de 'legende' dat indianen afstamden van de tien verloren stammen van Israël, zoals zou blijken uit de vermeende verwantschap van het Hebreeuws met de talen van indianen. Dit verhaal kwam van de Joods-Portugese reiziger Antonio de Montezinos (Aaron Levi), die in de jaren 1641-1642 in Latijns-Amerika rondreisde en in Ecuador indianen ontmoette die naar zijn zeggen joodse rituelen kenden en een taal die verwantschap vertoonde met het Hebreeuws. Hij was in 1644 in Amsterdam en verklaarde onder ede aan de joodse rabbi Menassah Ben Israel kennis te hebben genomen van deze verwantschap. Dit verhaal versterkte bij Menassah Ben Israel de messiaanse hoop op het terugvinden van de tien verloren stammen.

Menassah beschreef dit in een boek dat ook in het Nederlands werd vertaald, *De Hoop van Israël*. Het origineel verscheen in 1650 in Amsterdam onder de titel *Esperança de Israel*. Het is niet onmogelijk dat Leusden tijdens zijn verblijf in Amsterdam kennis heeft genomen van het verhaal over de tien verloren stammen.

Op 12 januari 1687 meldde Leusden in de Senaat dat hij van Crescentius Matherus [Increase Mather] (1639-1723), predikant en sinds 1685 president van het Harvard College, een bijbel in de indiaanse taal [biblia in Americanam linguam translata] had ontvangen als geschenk voor de universiteitsbibliotheek. Een half jaar later, op 12 juli 1687, schreef Increase Mather een uitgebreide brief aan Leusden waarin hij met name verslag deed van het werk van de zendeling John Eliot (± 1604-1690, 'Elliotus ille Indorum Americanorum Apostolus') onder de indianen.

Eliot was zeer gemotiveerd in zijn zendingswerk vanwege zijn overtuiging dat de indianen

Titelblad *De Hoop van Israël* door Menasseh Ben Israël

Increase Mather (Crescentius Matherus)(1639-1723)

afstamden van het Joodse volk. Mather vertelt hoe succesvol de zending was geweest. Het had onder andere geleid tot inmiddels vierentwintig indiaanse predikers. Eliot was overtuigd van de noodzaak van inheemse predikers die in de eigen taal het evangelie konden verkondigen. Ook Mather bevestigt telkens het belang van de inheemse predikers.

Mather schreef deze brief als reactie op brieven van Leusden waarin Leusden had geïnformeerd naar de successen van de zending onder de indianen en waarin hij blijkbaar ook verhaalde over de successen van onder andere in Utrecht opgeleide zendelingen in Ceylon. Mather bevestigde in zijn brief ook de ontvangst van een aantal dissertaties dat door Leusden zelf verstuurd was. Deze brief ontving Leusden op 3 februari 1688 in Utrecht, en in de Senaatsvergadering van 7 februari stond hij uitgebreid stil bij de inhoud ervan. Leusden had inmiddels ook een aantal publicaties van hem naar Amerika gestuurd waaronder een Lexicon, een Compendium NT en een Psalmenboek (Book of Psalms) met een Engelse vertaling, opgedragen aan John Eliot en de vierentwintig indiaanse predikers ('Twenty four American Ministers; Lately Gentiles but now converted to the Christian Religion') en een Psalmenboek (Liber Psalmorum) met een Latijnse vertaling, opgedragen aan Increase Mather zelf.

John Eliot preekt tot de Indianen

Ook in deze opdracht meldde Leusden weer de vierentwintig inheemse predikanten. Hij bevestigde de ontvangst van de brief van Mather en zei dat hij gaarne bereid was vijftig exemplaren van het Boek der Psalmen op te sturen voor de studenten aan het Harvard College als Mather aan kon geven welke vertaling hij prefereerde. Leusden bevestigde ook de ontvangst van twee bijbels vertaald in de indiaanse taal, een indiaanse grammatica en een indiaans abc.

De brief van Increase Mather aan Leusden is in 1688 uitgegeven onder de titel *De Successu Evangelij Apud Indos occidentales in Novâ-Angliâ Epistola Ad Cl. Virum D. Johannem Leusdenum*. De brief werd ook vertaald in het Frans en Duits en werd wijd verspreid in Europa. De brief werd ook opgenomen in een document getiteld *De Successu Evangelii apud Indos orientales*. Mather had in zijn brief ook nog melding gemaakt van een nagekomen brief van Leusden waarin deze aangaf dat hij zeer onder de indruk was van de bekeringen onder de indianen en dat dat een aansporing was voor bekeringen onder de 'Indos Orientales'. Leusden sprak in deze brief aan Mather van wel driehonderdduizend bekeringen in en rond Ceylon. Leusden snapte wel dat dit bijna ongeloofwaardig was. Daarom voegde hij in het document *De Successu* korte rapportages toe van de vele bekeringen van 'Indos orientales' door Utrechtse alumni waaronder Herman Specht, Cornelis van der Sluijs en Adriaan de Mey en collega-predikant Francois Valentijn, uit Ceylon en Ambon. Uit deze notities moest blijken dat de ongelofelijke aantallen toch echt werkelijkheid waren. Blijkbaar wilden de predikanten in Indië niet onderdoen voor hun Amerikaanse collegae.

Bij Leusden zien we een opvallende verbinding tussen (reformatische) theologie, zending en taal, met name het Hebreeuws. Allereerst wilde Leusden de predikanten in Nieuw-Engeland graag helpen met lesmateriaal om het Hebreeuws te kunnen leren. Dat was voor hem als hebraïcus van groot belang en het beantwoordde ook nadrukkelijk aan een behoefte van de predikanten ter plekke. Maar tegelijkertijd was hij ook onder de indruk van het feit dat de verkondiging van het evangelie zo dicht bij de inheemse taal stond. Meermalen noemde hij de vierentwintig inheemse predikanten. Op deze manier zag hij in dat het reformatisch geloof met de daarbij behorende geschriften – de Bijbel in de eerste plaats – beschikbaar zou moeten komen in de talen van de (nog) niet-gelovigen. De briefwisseling laat ook goed zien hoe de wereld van de westerse indianen en de oosterse indianen geïntegreerd werd in een 'globaal' kersteningsoffensief

waarin zeker ook Utrechtse theologen en predikanten een belangrijke rol speelden.

De interesse in de inheemse talen ontwikkelde zich van een noodzakelijk instrument in de kerstening tot een oprechte en soms ook academische interesse in deze talen. In het volgende hoofdstuk ga ik verder in op het onderdeel van de bestudering van cultuur, inclusief religie en taal, van de mensen met wie de predikanten in de handelsposten in aanraking kwamen.

Voetius en zijn leerlingen overzee

De universiteit van Utrecht was geen kerk, maar een opleidingsinstituut voor degenen die als predikant in de gereformeerde kerk ook in de handelsposten in het Verre Oosten werkzaam wilden zijn. In zijn *Biografisch Woordenboek van Oost-Indische Predikanten* (1893) vermeldt Van Troostenburg de Bruijn ongeveer zeventig predikanten die in Utrecht zijn opgeleid en die naar Indië zijn vertrokken voor een kortere of langere tijd in de periode vanaf de stichting van de universiteit van Utrecht. Van Troostenburg de Bruijn was overigens zelf een alumnus van Utrecht en heeft van 1857-1885 als zendeling-predikant op diverse plaatsen in Indië gewerkt. Het is interessant om korte biografieën van deze Utrechtse alumni door te lezen om zo kennis te maken met jonge mannen die blijkbaar het heilige vuur moeten hebben gehad om zich als predikant in Indië verdienstelijk te maken. Overigens kunnen er ook economische redenen geweest zijn om naar Indië te gaan wanneer het moeilijk was in Nederland een goede predikantsplaats te vinden.

Bij twee van hen, Gilbertus Happart en Frederic Gueynier, zal ik in het volgende hoofdstuk kort stilstaan omdat zij zich ook verdienstelijk hebben gemaakt met de bestudering en beschrijving van inheemse talen. Hier nu eerst aandacht voor twee predikanten die ook genoemd werden in het document van Johannes Leusden: Cornelis van der Sluijs en Herman Specht.

Cornelis van der Sluijs

Op een schutblad van een liedboek uit de zeventiende eeuw in het Maleis, staat geschreven:

‘Cornelius van der Sluijs. Ultrajectinus. In ’t Jaar 1672 voor krankbezoeker met ’t Wapen van Alkmaar naar Oost-Indien gevaren. In ’t Jaar 1678 tot peremptoir onderzocht, en als absoluut predikant na Ternaten beroepen. In perpetuum mem. tesseram. Posui C. v/d Sluijs.’⁴

Cornelis van der Sluijs heeft een ietwat atypisch carrièrepad afgelegd. Hij werd geboren in Utrecht en we vinden hem in het *Album Studiosorum* vermeld als student aldaar. In 1673 arriveert hij als ‘krankbezoeker’ in Batavia. Hij werd vandaar naar Ambon gestuurd. Blijkbaar had hij zijn studie tot aan het proponentsexamen in Utrecht niet afgemaakt, want op 10 juli 1674 werd hij lokaal geëxamineerd als proponent en in 1678 werd hij op Ambon bevorderd tot volledig bevoegd predikant. Hij werd toen geplaatst in Ternate op de Molukken en keerde in 1684 weer terug naar Ambon. In mei 1690 was hij weer terug in Batavia. Hij werd ervan beschuldigd dat hij Ambonese christenen afgoderij had toegestaan. In 1697 vertrok hij weer naar Nederland. Hij woonde enige tijd in Zuilen bij Utrecht. Maar in 1702 werd hij door de Kamer van Zeeland weer uitgezonden. Tot 1709 was hij predikant op het eiland Onrust voor de kust van Batavia. Hij was lid van de commissie van reviseurs voor de Bijbelvertaling van Ds. Melchior Leydecker. Hij overleed in 1715.

In het liedboek waarin melding wordt gemaakt van de reis van Van der Sluijs wordt ook nog Isaac van Thije genoemd. Van Thije was een VOC-gouverneur. Hij maakt melding van een formulier ‘om den H. Doop te bedienen aan bejaarde personen’ dat overgezet was in het Maleis. Waarschijnlijk waren overigens noch Van der Sluijs, noch Van Thije verantwoordelijk voor de vertaling van dit liedboek.

Hermanus Specht (ca. 1645-1699)

Hermanus Specht, geboren rond 1645, kwam uit de vooraanstaande Utrechtse Specht-familie. Hij was leerling van de Hieronymusschool in Utrecht en studeerde theologie aan de universiteit van Utrecht. Hij gaf zich als proponent in 1672 op voor de dienst in Indië. In datzelfde jaar vertrok hij als predikant in dienst van de VOC aan boord van het schip *Pijnacker* naar Indië. Hij was aanvankelijk predikant te Tutucorijn, het huidige Thoothukudi, een havenstad in de Zuid-Indiase deelstaat Tamil Nadu. Van 1674 tot 1691 was hij predikant in Colombo. Hij stond bekend om zijn kennis van de Singalese en Tamil-talen. Om deze talen te leren

kreeg hij onder andere de beschikking over een aantal tolken en een brahmaangeleerde. In 1691 vertrok hij naar Nederland, maar in 1693 treffen we hem weer aan in De Kaap, wachtend op een schip dat hem weer naar Colombo bracht, waar hij in 1697 (of 1699) overleed. Zijn broer, Philippus Specht, was ook predikant en diende in Curaçao.

Tot slot in dit overzicht van in Utrecht opgeleide Nederlandse predikanten maak ik kort een uitstapje naar West-Indië. Daar was ook een aantal in Utrecht opgeleide predikanten werkzaam. Ik zal hier ingaan op twee van hen die elk om een eigen reden interessant zijn in het kader van het thema van dit boek.

Johan Basseliers: 'een eensame musch op het dack'⁵

Johan Basseliers werd rond 1640 geboren in Middelburg en overleed in 1689 in Thorarica (Suriname). In 1661 stond hij als student aan de universiteit van Utrecht ingeschreven in het *Album Studiosorum*: JOHANNES BASSELIERS Medioburgo-Zelandus, Theol. Stud. In 1668 begon hij als eerste predikant zijn werk in Suriname, in Thorarica. Hij werd uitgezonden door de Staten van Zeeland maar werd de eerste jaren niet betaald.

Plantage van 'de Heer Basselier' (rechts onderin)

Hij klaagde daarover voortdurend in de correspondentie maar loste dat probleem op door zelf een suikerplantage te beginnen, en met succes. Basseliers verscheepte suiker en limoensap naar Nederland. Basseliers had de beschikking over zo'n vijftig tot slaaf gemaakte mannen en vrouwen.⁶ Hij bouwde een huis op zijn plantage en richtte er 'een cabinet met velerhande rariteiten, van vogelties, vliegies en dierties, waerdig om te sien' op. Hij werd een van de grotere 'suikerheren' in Suriname. Hij trouwde in Suriname met Sara van Scharphuizen, de zus van Johan van Scharphuizen, een invloedrijke planter en latere gouverneur en eigenaar van meer dan vijftig tot slaaf gemaakte mannen en vrouwen.

Als goede leerling van Voetius en de piëtistische stroming van de Nadere Reformatie van de dominees Willem Teelinck (1579-1629) en Jodocus van Lodenstein (1620-1677) toonde Basseliers zich bereid de zendingsopdracht van de kerk inhoud te geven. Hij vond het echter moeilijk om de indianen in hun omgeving te bereiken. Hij had ook moeite om hun talen te leren. Hij wilde met hun kinderen een begin maken en zag als zijn taak:

'niet alleen onse Christen jeugt maar ook die van uytlandsche en ingebore duysterlingen in 't ligt van de zonne der gerechtigheid op te queecken'.

Het lijkt erop dat Basseliers hier met opzet verwijst naar het motto van zijn alma mater, te weten *Sol Iustitiae illustra nos*. Het is opvallend in dit citaat dat hij verwijst naar de 'uytlandsche en de ingebore duysterlingen' waarmee hij de indianen en de zwarte tot slaaf gemaakte mensen uit Afrika bij elkaar neemt onder de noemer 'duysterlingen' als tegenstelling met de zon van de gerechtigheid. Basseliers had soms moeite om zijn werk als pastor en planter te combineren, ook in zijn correspondentie met de Zeeuwse Staten. Hij typeerde zichzelf als 'een eensame musch op het dack'. Hij diende in 1684 zijn ontslag als predikant in. Eind 1689 stierf hij vrij plotseling, waarna zijn vrouw het beheer over de plantage overnam.

Johann Wilhelm Kals (1700-1781)

De tweede Utrechtse alumnus is de ds. Johann Wilhelm Kals (1700-1781). Kals, afkomstig uit Düren, studeerde theologie in Utrecht. In 1730 werd hij als predikant uitgezonden naar Suriname. Kals was een opvliegender man met een duidelijke mening over de wijze waarop de planters in Suriname

Titelblad *Neerlands hoofd- en wortel-sonde*, door
Jan Willem Kals

omgingen met de indianen en de zwarte tot slaaf maakten die werden geïmporteerd. Maar ook de 'hoerij en echtbreuk' onder de planters zelf stelde hij aan de kaak. Daar waren zij niet van gediend en Kals werd door de koloniale en de kerkelijke overheid gedwongen het land te verlaten. In Nederland schreef hij toen de *Klagte over de bedorvene zeden der voorgangeren zoo in 't Kerk-als Burgerbestuurin eene zeer vrugtbare ende eerst opluikende Colonie*, waarin hij het losbandige gedrag van de koloniale heersers aan de kaak stelde. Na zijn terugkeer in Nederland zwierf Kals van Nederland naar Engeland en Amerika en weer terug naar Nederland. Zijn leven werd gekenmerkt door veel conflicten. In 1756 publiceerde hij *Neerlands hoofd- en wortel-sonde, het verzuim van de bekeringe der heidenen en Nuttige en noodige bekeeringe der heidenen in Suriname en Berbices* (ook als *Neerlands hoofd- en wortel-sonde Dl II*).

Hij liet zich in deze geschriften ondubbelzinnig uit over de positie van indianen en de zwarte slaven:

'Ziet nu eerst op 't Volk in welker land dat gij woont, de Indianen, en betracht toch eens, mag ik u bidden, rijpelijk met wat recht gij u meester maakt van hun erflanden en bezittingen. Het is onnodig om hier na te speuren, hoe deze volken in deze landen gekomen zijn. Gij vindt hun daar, ziet dat zij mensen zijn gelijk gij, dat zij in alles u gelijk zijn, uitgezonderd dat zij niet snedig genoeg zijn om zich allen te verenigen en sterk te maken, en u uit hun land te verdrijven; omdat gij hun het minste nut noch voordeel brengt, maar integendeel voortdurend onrust. [...]

Zou het wel te verwonderen zijn, dat dit volk, eens ogen krijgend, 's nachts uit de bossen u allen op uw bedden of in uw hangmatten

komt vermoorden, om deze vreemde gasten in een keer kwijt te raken? [...]

Ziet ten tweede de negers, die gij met grote onkosten uit Guinée moet laten halen, die – door wat recht laat ik diegenen antwoorden, die deze koophandel drijven – vandaar gehaald, tot u overgebracht, en op de mensenmarkt (foei! Schande voor christenen!) openlijk verkocht en gekocht worden. Deze mensen gebruikt gij in uw dienst, en de meesten van u handelen ruwer en harder met hun als zij met hun domme vee – honden, katten, paarden, koeien of varkens – handelen. Is het wel te verwonderen dat deze mensen weglopen? En dan in de bossen bij elkaar komen, daar allerlei overleg plegen om u te eniger tijd betaald te komen zetten, wat gij aan hunzelf of hun voorzaten gedaan hebt? Bijzonder wanneer zij zien, en dikwijls ondervinden, dat gij hun nu nog geen rust laat, maar overal opzoekt, ontdekt, en in uw macht gekregen, dan op de allergrouwzaamste en onmenselijkste wijze vermoordt, hetwelk gij nog met de naam van recht of rechtdoen durft te benoemen.⁷

Het is geen wonder dat sommige auteurs Kals zien als een eerste ‘multatuliaanse dominee’, een in Utrecht opgeleide theoloog die zich als een van de eerste Utrecht-alumni nadrukkelijk heeft uitgesproken tegen koloniale uitbuiting, maar ook een predikant die door zijn onverzoenlijke gedrag en scherpe tong uiteindelijk weinig resultaat heeft bereikt in het verbeteren van de levensomstandigheden van de Indianen en de zwarte tot slaaf gemaakten in de West-Indische koloniën.⁸

Adrianus de Mey, Henr. F., Indus

Al veel eerder studeerde Adrianus de Mey aan de universiteit van Utrecht. In 1676 staat hij als ADRIANUS DE MEY Indus Paliacathensis, S.S. Theol. Cand. ingeschreven in het *Album Studiosorum*. Adriaan werd geboren te Paleacatte op de kust van Choromandel (het huidige Pulicat in de staat Tamil Nadu) uit de verbintenis van een Nederlandse vader en een inheemse moeder bij wie hij op schoot de Tamil-taal leerde. Hij was een ‘Mardijker’ (een aanduiding voor een heterogene groep van vrijburgers en vrijgemaakte slaven die vaak van gemengde afkomst waren). Adrianus was een volle neef van Louis (Ludovicus) de Mey. Louis werd ‘een zwarte inlander’ genoemd en was de zoon van Louis de Mey, luitenant van een

vaandel Mardijkers in Batavia. Mogelijkerwijs heeft Adriaan via deze familieconnectie Latijn geleerd in Batavia. We weten niet in hoeverre hij ook onderricht in theologie heeft ontvangen, maar hij werd in 1676 in Utrecht als student ingeschreven met de specifieke aanduiding Theol. cand. De Mey verdedigde op 18 december 1675 publiekelijk zijn *Disputatio Theologica De Conversione Indorum*. Deze disputatie is ook gepubliceerd; ik kom er later op terug. Na zijn studie in Utrecht werd hij bevestigd door de classis Amsterdam en keerde hij terug naar Ceylon, waar hij van 1678 tot 1688 als predikant diende in Jaffna. Hij was vervolgens korte tijd als predikant werkzaam in zijn geboorteplaats Paleacatte maar keerde – waarschijnlijk tegen zijn zin – in 1690 weer terug naar Jaffna. Hij werd benoemd tot Rector van het seminarie dat was gevestigd in het nabijgelegen Nallur. De Mey was een begrijpelijke keuze voor deze positie. Hij had een gedegen opleiding in de theologie in Utrecht, hij had veel kennis van de inheemse talen (met name Tamil) én het Portugees en kon zo met het seminarie een tegenwicht bieden aan de Portugese missionarissen in Ceylon.

Het concept van zo'n lokaal seminarie kwam uit de koker van de Hendrik Adriaan van Reede tot Drakenstein, commissaris-generaal in Ceylon, die we in een later hoofdstuk nog als verzamelaar van flora tegen zullen komen. Van Reede tot Drakenstein was ervan overtuigd dat er lokale opleidingsinstituten zouden moeten komen waar, naast inheemse talen en het Portugees, ook het Nederlands geleerd kon worden. Bij de verovering van Ceylon op de Portugezen kwam er een netwerk van scholen vrij dat men wilde benutten voor de eigen kolonisatie van Ceylon. Op dit Malabaar seminarie werden jongelieden van Malabaarse afkomst opgeleid tot onderwijzers of proponent die vervolgens in Nederland een studie theologie gingen doen. Het onderwijs omvatte de Nederlandse taal, het Malabaars/Tamil en de theologie. Al snel bloeide het seminarie onder zijn rectoraat. De Mey had ook nog het plan een dergelijke inrichting voor de Singalezen te stichten.

Deze Utrechtse alumnus had het zozegd hoog in de bol. Hij was een ijdel man en had een overdreven gevoel voor decorum. Misschien wel gestimuleerd door zijn ervaringen in Utrecht nam hij zelf de titel van rector magnificus aan. De Mey werd, tot ergernis van zijn collegae, altijd vergezeld door wel twee slaven die twee zonneschermen vasthielden. De Mey had 32 tot slaaf gemaakten in bezit, veel meer dan de anderen in zijn omgeving. Hij werd in zijn omgeving ook gekenschetst als een 'wakker en

bijzonder ijverig man.⁹ Hij publiceerde *De Handelingen der Apostelen, in de Malabaarse taale overgeset in tjaar 1692, welcke oversettinge door d'Eerw. Adrianus de Mey zal., in syn leven Predikant en Rector van 't Malabaarse Seminarium tot Jaffanapatnam, is naegesien, al dat gedaene werck in den jaere 1697, op nieuws naeuwkeuriger alhier is gerevideert, alles door hulpe van twee inlantse geletterde tolcken, onder de voorsorge en onder 't opsicht eu hulpe van Simon Cat, bedienaer des H. Euangeliums tot Colombo op het eyland Ceylon.* De Mey overleed op 28 februari 1699.

Disputatio Theologica De Conversione Indorum (1675)

Titelblad *Disputatio Theologica De Conversione Indorum* (1675)

Voetius was in 1676 gestorven en De Mey zal dus van hem waarschijnlijk geen college hebben gehad. Maar uit de disputatio blijkt wel dege-lijk de grote invloed van Voetius. Adriaan de Mey bespreekt in de disputatio hoe men succesvol de Indiërs kan bekeren tot het christendom, maar begint zijn betoog met een persoonlijke noot. Hij verhaalt hoe hij vastbesloten was om het Evangelie te prediken aan de heidenen (Gentiles) en 'mijn landgenoten de indianen' (populares meos Indos). De Mey geeft hiermee duidelijk aan dat hij zich rekenende tot de Indiërs. Daarom heeft hij zijn geboorteland en zijn familie, zijn geliefde weduwe-moeder (charissima matre viduâ) en vrienden en bekenden verlaten om in Utrecht te gaan studeren.

'totum Oceanum navigando superavi; & in remotas hasce orbis parte, ac potissimum hoc bonarum artium, omnisque eruditionis, inprimis etiam sacrae, emporium, me contuli, ea mente, ut (optimo Deo favente) adminiculis necessariis instructus ad meos deine

reverterer, & consilio Dei possent servire, ad ipsius gloriam, multorumque conversionem salutarem, in magno illo opere de quo nunc nobis erit dissertatio.’

[ben ik de gehele oceaan overgevaren en heb ik me begeven naar deze afgelegen delen van de wereld, en met name naar deze handelsplaats [i.e. Utrecht] van schone kunsten en alle soorten geleerdheid, met name ook de heilige, met die bedoeling dat ik (indien de hoogste God mij bijstaat) voorzien van de benodigde hulpmiddelen vervolgens weer terugkeer naar de mijnen en zij de raad van God dienen tot zijn eer, en ik de bekering van velen kan begroeten, in dat groot werk waarover nu onze uiteenzetting zal zijn.]

Na deze persoonlijke ontboezemingen begint zijn theologisch traktaat in een aantal korte hoofdstukken die gevolgd worden door een aantal stellingen. De strategie om de ‘Indos’ te bekeren is duidelijk: begin bij hun ‘natuurlijke’ religie! Met verwijzing naar Romeinen 1:19 – ‘Overmits hetgeen van God kennelijk is, in hen openbaar is; want God heeft het hun geopenbaard’ (Statenvertaling) – meent de Mey ‘nam nulla est gens tam fera, tam barbara; ut non agnoscat aliquod numen’ [want er is geen volk zo wild en zo barbaars dat zij niet iets van een godheid kennen]. En deze waarheid wordt door de rede bevestigd, ‘si spectemus universam rerum naturam’ [als wij de universele natuur van de werkelijkheid beschouwen]. Deze ratio maakt het mogelijk om God te leren zien in alles wat groeit in de natuur: ‘præsentemque Deum quæ libet herba docet’ om ons heen. En deze Cognitio Dei is in wezen in elke mens aanwezig. Verder in het traktaat geeft hij aan dat we God kunnen beschouwen als de eerste oorzaak, ‘prima causa’. God heeft Zijn heiligheid en rechtvaardigheid ook in onze geest en bewustzijn gegrift: ‘Sanctitatem ac justitiam suam Deus menti & conscientiæ nostræ etiàm insculpsit.’ Natuurlijk zoeken ook de Indiërs verlossing:

‘Multa sanè variaeque sunt media, quibus Indi conantur remissionem peccatorum obtinere; utpote: sacrificiis, lotionibus, tum aquâ fluvii Gangis, tum marinâ; item visitationibus locorum, (inprimis aut Sjangerat; quod templum situm est in littore regionis Orixæ, summæ apud illos celebratis ac sanctimoniae, quo singulis annis plus viginti hominum millia concurrunt;) ad hec eleëmōsynis ac

beneficētiâ, præcipuè erga Bramines seu Brachmanos; ædificatione sacrarum ædium, aliisque expensis, laboribus, ac molestiis, in gratiam Idoli alicujus; inprimis etiàm mortificationibus, seu poenitentiiis arduis, &c. qua omnia nequaquam istum valorem habent, ut justitiæ Divinæ pro peccatis satisfacere possint: nec ullo argumento constat, ea Deo placere.’

[Er zijn natuurlijk vele en verschillende manieren waarop de Indiërs proberen vergeving van hun zonden te verkrijgen; bijvoorbeeld offers, wassingen en het water van de rivier de Ganges en de zee. Zo ook door bezoeken aan de plaatsen (vooral Sjanganat [Jagannath]; welke tempel is gelegen aan de kust van de regio van Orixia [Odisha], van de grootste beroemdheid en heiligheid onder hen, waar meer dan twintigduizend mensen per jaar samenkomen) naar deze met aalmoezen en beneficies, vooral naar de Bramines of Brahmanen; aan de bouw van het heilige gebouw, en andere uitgaven, arbeid en problemen, ten gunste van een afgod; ja, zelfs voor verstervingen, of moeilijke boetedoeningen, &c. die allemaal geenszins de waarde van goddelijke gerechtigheid hebben dat ze zonden kunnen goedmaken, en evenmin kan met enig argument worden aangetoond dat ze God behagen].

Kortom, zijn landgenoten mogen dan wel een besef van ‘God’ hebben, ze missen de essentie van het geloof:

‘Monstrandum itaque venit verum illud remedium, quod à Deo ipso in tam arduo & difficili negotio propositum est per Euangelium; Mediator, Sponsor, Redemptor, & Servator ille θεάνθρωπος, Jesus Christus: & explicandum, quomodò ipse salutem nobis impetraverit sua satisfactione & oblatione verè expiatoriâ, justitiâ item ac merito suo.’

[Daarom moet die ware remedie nu getoond worden, welke van God zelf in zo’n hard en moeilijk werk is voorgesteld door het Evangelie; Mediator, Steun, Verlosser, Redder, die Godmens, Jezus Christus: om uit te leggen, hoe hij zelf redding voor ons verkreeg door zijn genoegdoening & het aanbieden van waarachtige verzoening, eveneens met zijn gerechtigheid en verdienste].

En hier ligt de taak van de predikanten om het Evangelie te prediken. Daarom moeten ze volgens De Mey wel uitkijken dat ze niet vervallen ‘in acutis disputationibus & subtilitatibus’, in scherpe discussies en subtiliteiten waardoor de oren van de Indiërs alleen maar te zeer afgestompt worden (‘nimiùm teneras aures obtundant’).

Met betrekking tot de praktijk van de prediking geeft De Mey ook een aantal wijze lessen. Allereerst is het van belang de taal van de te bekeren mensen te kennen. ‘Qui autem cum fructu dictam conversionem curabit, peritus sit oportet linguæ istorum Gentilium, ut ipse cum illis loqui & agere possit’ [Maar wie voor genoemde bekering met vrucht zal zorgen, moet de taal van deze heidenen vaardig zijn, zodat hij met hen kan spreken en handelen]. De tweede belangrijke les is de voorbeeldfunctie van de prediker:

‘Qui denique conversioni Gentilium feliciter dabit operam, in eo prorsus requiritur integritas vitæ, ac sanctimonia: quia Gentiles fidem nostram de moribus judicant. Proclivius quippe est, quod videas credere, quam quod audias. Et raró persuadet sermo factis contrarius.’

[Tenslotte, hij die zich met succes zal inspannen voor de bekering van de heidenen, in hem wordt de integriteit van het leven en de heiligheid van het leven vereist, omdat de heidenen ons geloof beoordelen op basis van moraal. Want men is meer geneigd te geloven wat je ziet dan wat je hoort. En het woord roept zelden het tegendeel op in daden].

In stelling II bij zijn disputatio schrijft hij pregnant: ‘Theologia naturalis non contrariatur supernaturali. Est-que utilissima ad convertendos Gentiles: nec tamen sufficit ad consequendam salutem aeternam’ [De natuurlijke religie staat niet tegenover de bovennatuurlijke religie. Het is wel heel nuttig om de heidenen te bekeren. Maar het is niet voldoende om het eeuwige heil te bereiken]. Immers, zoals hij zegt in stelling III: ‘No datur gratia universalis ad salutem sufficiens.’ [Er is geen universele gratie gegeven die voldoende [is] tot het heil.] Maar gelukkig is het besef van een godheid wel universeel: (stelling X) ‘Nec in America, nec alibi, dantur homines, quibus conscientia non dicit aliquod esse Numen.’ [Noch in Amerika noch elders zijn er mensen voor wie het bewustzijn niet zegt dat er iets als een Numen is.]

De theologische opvattingen die De Mey in zijn traktaat uit, sporen geheel en al met de opvattingen van met name Voetius. Voetius ging ook uit van een 'religio naturalis' die in elk mens is (innata). Maar daartegenover staat de 'religio relevata', het geopenbaarde geloof van de heilsboodschap, wat de 'redelijke' religie nooit kan bereiken. Voetius heeft ook aangegeven dat zending kennis van de inheemse talen veronderstelde. Deze Adriaan de Mey is hiermee een uitstekend voorbeeld van de wijze waarop de voetiaanse theologie als het ware is gaan reizen naar verre streken. En zeker, hij kende zijn talen. Met betrekking tot zijn voorbeeldfunctie had Adriaan blijkbaar eigen gedachten, die niet door iedereen gedeeld werden!

'Bruinhuidig maar blank beziel'

Studenten uit de kolonie in Utrecht

In het uitdragen van de gereformeerde boodschap speelden natuurlijk de theologiestudenten van Nederlandse afkomst (en uit andere landen in Europa) de belangrijkste rol. Er waren echter ook studenten van gemengde afkomst die vanuit India, Ceylon, Indië en nog verder naar Utrecht kwamen om hier hun theologiestudie te doen. In het (niet volledige) inschrijvingsregister van de studenten in Utrecht, het *Album studiosorum 1636-1886* worden meer dan honderd studenten vermeld van wie de afkomst werd omschreven als 'Indus', 'Indo-' of 'India'. Waarschijnlijk waren dit veelal Nederlandse studenten, zonen van VOC-officials. Hierbij moeten we overigens wel bedenken dat het niet alleen om theologiestudenten ging. Ten onrechte werd in de negentiende eeuw gesuggereerd dat er na 1622 te Leiden en vervolgens te Utrecht 'eene zoogenaamde kweekschool voor predikanten voor den Indischen dienst in het leven werd geroepen'.

Al in 1655 staat 'FRANCISCUS CARON Japona-Indus' ingeschreven. Deze Francois (1634-1706) was zoon van een Nederlander die werkzaam was in een factorij in Hirado, Japan, en een Japanse moeder, die in 1643 in Batavia stierf waarna de familie naar Nederland kwam. Hij studeerde evenals zijn broer Daniël eerst in Leiden en daarna in Utrecht. Francois keerde in 1660 terug naar Indië waar hij tot 1674 predikant op Ambon is geweest. Na zijn terugkeer werd hij predikant in Lexmond. Francois was zeer bedreven in het Maleis en publiceerde een prekenbundel in die taal: *Voorbeeldt des openbaeren Godtsdiensts, bestaende in de verhandeling van de XII Artticolen des Geloofs, de Wet Godes, 't Gebedt des Heeren, mitsgaders*

Voorbeeldt des openbaeren Godtsdiensts van
Francois Caron

de Feest-, Bid- en Danck-texten, ten dienste der Inlandtse Christenen op Amboina, in 40 Praedicatien eenvoudelyck gestelt door Francois Caron.

In 1683 publiceerde hij ook nog een catecheseboekje met 46 vragen, *De weg na den Hemel*. Een catecheseboekje van Willem Teelinck, predikant en vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie, met de titel *Den weg der zaligheyd* was hiervoor het voorbeeld.

We hebben bij Adriaan de Mey al gezien dat er veel werk werd gemaakt van de lokale opleiding in Ceylon om de jongemannen voor te bereiden op een vervolgstudie in Nederland. Met name in het midden van de achttiende eeuw kwam er een groep studenten uit India en Ceylon naar de universiteit van Utrecht. Zij kwamen hier theologie studeren om zich zo te kwalificeren voor het ambt van predikant. Van Troostenburg de Bruijn noemt de volgende personen (met de afkomst zoals door Van Troostenburg de Bruijn benoemd), van wie er een aantal woonde op een pand op de Korte Jansstraat. Johannes van den Broek, casties, was een kwekeling van het seminarie in Ceylon. Hij werd 1747 naar Nederland gezonden en ging in Utrecht theologie studeren. Van Troostenburg de Bruijn meldt dat zijn gedrag van dien aard was dat er niets van zijn studie terecht kwam. Verdere gegevens ontbreken. Franciscus Janzen (Franciscus Jansz., Jansse of Jansze), Tamuler, Malabaar, was een geboren Tamil, een 'Ceilonensis'. De lidmaats-attestatie, die hij meebracht van Colombo naar Utrecht, was getekend door Ds. H. Saakens op 21 december 1746 en werd door hem te Utrecht ingeleverd op 27 september 1748, waarna hij in Utrecht ging studeren. In 1751 werd hij als predikant bevestigd voor de kerk in Ceylon. Als standplaatsen had hij Colombo en met name Jaffanapatnam, waar hij preekte in het Nederlands en in het Tamil. Hij overleed te Jaffna

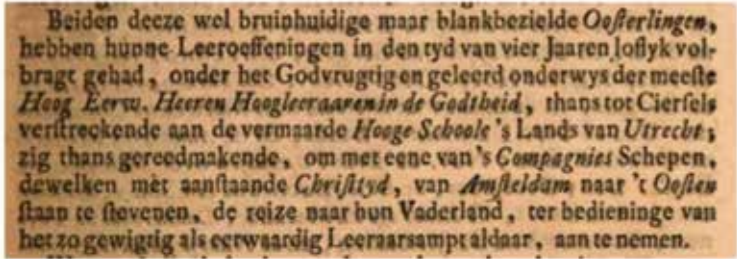

vóór 1777. Ook Petrus de Sylva, Malabaar, studeerde in Utrecht, in 1748. Hij werd in 1751 door de classis Amsterdam bevestigd voor de dienst in Azië. Bij zijn terugkomst is hij op diverse plaatsen in Ceylon werkzaam geweest. Benjamin Cabralsch, Singalees, had zijn opleiding gehad aan het seminarie in Ceylon voor hij naar Utrecht kwam. Hij is tijdens zijn studie in Utrecht overleden. Willem Jurriaan Ondaatje, Malabaar, kreeg zijn eerste opleiding aan het seminarie in Ceylon. Vervolgens kwam hij in 1752 naar de Republiek en ging theologie studeren in Utrecht. In 1756 werd hij proponent en keerde hij terug naar Ceylon. Willem Jurriaan werd in 1757 predikant in Colombo en rector van het seminarie. Hij predikte in het Nederlands, het Malabaars en het Singalees. Het verhaal gaat dat hij op één van zijn reizen zestienhonderd inheemse mensen doopte. Willem Jurriaan was getrouwd met Hermina Quint uit Amsterdam. In juni 1758 werd hun zoon Peter Philip Jurriaan Ondaatje geboren. Deze zoon heeft rechten gestudeerd in Utrecht en werd de bekende voorman van de patriottische beweging. Samen met Willem Jurriaan Ondaatje kwam Hendrik Philipsz, Singalees, naar Utrecht om daar theologie te studeren. In 1756 werd hij tot predikant bevestigd door de classis van Amsterdam en keerde terug naar Ceylon. Hij preekte in het Nederlands en Singalees. Hij overleed op 19 mei 1790. Bastiaan Janszen, Malabaar, was kwekeling van het Ceylonees Seminarie ('Ceilonensis') en studeerde in Utrecht. In 1761 werd hij bevestigd voor de dienst in Indië. Hij werkte drie jaar in Cochin, waar hij ook Portugees leerde. In 1766 werd Bastiaan Janszen predikant bij de Portugese gemeente in Batavia. In 1776 is hij te Batavia overleden. Als laatste noem ik Andreas Spoor, misties, eveneens kwekeling van het Ceylonese seminarie, die in 1755 naar Nederland kwam om te studeren. Hij studeerde in Leiden en Utrecht en werd in 1761 als predikant bevestigd. Lange tijd was hij werkzaam in Galle, waar hij preekte in het Singalees.

Toen de twee studenten Willem Jurriaan Ondaatje en Hendrik Philips hun proponentsexamen hadden afgelegd, werd er in de krant *De Maandelykse Nederlandsche Mercurius*, Eerste deel, Amsterdam, 1756, over deze gebeurtenis bericht:

'beiden van d'Oosterse Zwarte Natie en geboortig zynde van Colombo' [...] 'Beiden deeze wel bruinhuidige maar blankbezielde Oosterlingen, hebben hunne Leeroeffeningen in den tyd van vier Jaaren loflyk volbragt gehad, onder het Godvrugtig en geleerd onderwijs der meeste Hoog Eerw. Heeren Hoogleeraaren in

Bericht uit de
*De Maandelykse
 Nederlandsche
 Mercurius*, 1756

Beiden deeze wel bruinhuidige maar blankbezielde *Oesterlingen*, hebben hunne Leeroeffeningen in den tyd van vier Jaaren lofelyk volbragt gehad, onder het Godvrugtigen geleerd onderwys der meeste *Hoog Eerw. Heeren Hoogleeraaren in de Godtheit*, thans tot Ciersels veritreckende aan de vermaarde *Hooge Schoole's Lands van Utrecht*; zig thans gereedmakende, om met eene van's *Compagnies Schepen*, dewelken met aanstaande *Christyde*, van *Amsteldam* naar 't *Oosten* staan te stovenen, de reize naar hun *Vaderland*, ter bedieninge van het zo gewigtig als eerwaardig *Leeraarsampt* aldaar, aan te nemen.

de Godtheit, thans tot Ciersels veritreckende aan de vermaarde Hooge Schoole's Lands van Utrecht; zig thans gereedmakende, om met eene van's Compagnies Schepen, dewelken met aanstaande Christyde van Amsteldam naar 't Oosten staan te stevenen, de reize naar hun Vaderland, ter bedieninge van het zo gewigtig als eerwaardig Leeraarsampt aldaar, aan te nemen. [...]

Men wenste beide aanstaande predikanten veel sterkte in hun werk

'ter vermeerdering van GODS Gereformeerde Kerke in het nog grootgedeeldelyk in 't akelige duister gezetene Azië'.¹⁰

Tegelijkertijd kwamen er berichten uit Ceylon dat deze studenten van gemengde afkomst uiteindelijk toch niet altijd als volwaardige predikanten werden beschouwd.

Naast de theologiestudenten uit Indië kwamen er in het midden van de negentiende eeuw tientallen studenten uit de Kaap (in het huidige Zuid-Afrika) naar Utrecht om daar theologie te studeren. Utrecht kende immers de 'voetiaanse traditie' van de conservatieve gereformeerde theologie. Ik heb hierover uitgebreid geschreven in mijn *Sol Iustitiae en de Kaap* (2006) en noem daarom hier alleen M.C. Vos, die laat zien hoe men ook tussen Nederland, De Kaap en – in zijn geval – Ceylon reisde.

Michiel Christiaan Vos

Een merkwaardige student uit De Kaap in Utrecht

In 1781 verscheen er in Utrecht een hoogst opmerkelijke figuur ten tonele. Het was Michiel Christiaan Vos, die studeerde aan de theologische faculteit. Door de publicatie van zijn autobiografische geschrift *Merkwaardig verhaal aangaande het leven en de lotgevallen van Michiel Christiaan*

MICHEL CHRISTIAAN VOS.

GENOEN OF CARO DE GODE HOOF DEN 31 DEC. 1759, BEDIENaar 's HEILIGEN EVANGELIUMS TE
WOLFKENBERG 1783, TE RYNAAR 1789, TE WOLKENBERG 1790, GEHISTORIEERD
NAAR CARO DE GODE HOOF 1785.

Aanhouwer van die berid i wlt gij gelukkig wezen!
Fleg' dan, door't waar geloof, in Jesus, God 'e vreeken
Bewandeld gij dien weg, dan, doch dan ook maar alleen,
Smaakt gij het heilige goed, in eend'looze eenwigheên.

TE UTRECHT BY E. VAN OTTERLOO.

Printed

Michiel Christiaan Vos (1759-1825)

Vos, Als predikant der hervormde christelijke gemeente op onderscheidene plaatsen in Nederland, Afrika en Azië; van zijne Jeugd af tot den tijd van zijn Emeritusschap: door hem zelven in den jare 1819 briefsgewijze aan eenen vriend medegedeeld weten we veel over het bijzondere leven van deze ietwat zonderlinge man.¹¹

Michiel Vos werd op 31 december 1759 in Kaapstad geboren 'van Christenouders, die van Europesche en Aziatische voorouders afkomstig waren'.¹² Huigen meent op basis van genealogisch onderzoek dat de grootmoeder van Vos aan moederskant een (vrijgemaakte) slavin uit Bengalen is geweest. Hij karakteriseert Vos dan ook als de eerste 'zwarte' (in de betekenis van niet-Europese) schrijver die in 1824 zijn *Merkwaardig Verhaal* publiceerde.¹³ In zijn *Merkwaardig Verhaal* toont Vos zich een piëtistisch, sterk sentimentele man die de verkondiging van het Evangelie onder de slaven als een belangrijke roeping in zijn leven zag. Mogelijkerwijs heeft de verklaring voor deze roeping bij Vos 'genealogische' wortels. Hij was immers zelf een nazaat van een slavin.

De jonge, ietwat ziekelijke Michiel Vos was vastbesloten om predikant te worden. In 1780 reisde hij af naar Nederland. Hij aarzelde aanvankelijk over de keuze van de universiteit waar hij naartoe zou gaan.

'Hierover nu in twijfel verkeerende, herinnerde ik mij regt tijdig een gesprek, hetwelk ik wel drie jaar te voren op de Kaap, van een scheepskrankbezoeker, over professor G. Bonnet, te Utrecht, gehoord had. Ik ontbood ten eerste zijne toenmaals uitgegevene boeken, en las dezelve met zulk eenen smaak, dat ik, onder verzuchting tot God, het besluit nam naar de Utrechtsche hoogeschool te gaan en een discipel van zijn Hoog Eerw. te worden.'¹⁴

Die waardige professor Gijsbertus Bonnet doceerde van 1761 tot 1804 kerkelijke dogmatiek aan de universiteit van Utrecht.

Hij was wars van nieuwlichterij en werd beschouwd als een der laatste voetianen. Zonder getuigschrift of contacten kwam Michiel Vos in Utrecht aan:

'Ik kwam dan in Augustus 1781 binnen Utrecht, ging (vermits ik geen mensch aldaar kende, en aan niemand een brief van aanbeveling had) in een gewoon logement, woonde den volgende dag, zijnde rustdag, driemaal den openbaren Godsdienst bij, en werd zoo zeer naar mijnen geest gevoed, dat ik tot mij zelven zeide: 'Hier

Rechtsinnig, schraafer, Aem in Woorden, Leer en Handel.
De Roem van 'slichts Alleen, oer Goderucht, kunde en Wandel.
Vol over liefde en Trouw, voor justit. eer en Wet.
Aem, Christen! in des jehets, den Groten Man, — B. C. A. N. C. D.
J. M. Buissongh.
Lid. R. K. P. R. K. B. K.

N. Cornel Exeudit.

Gijsbertus Bonnet (1723-1805)

moet ik zijn! Dit is, hoop ik, de plaats, welke de Heere voor mij tot eene kweekschool bestemd heeft en waarin Hij mij tot het werk van een Evangeliedienaar wil toebereiden.¹⁵

Hij maakte daarna kennis met Bonnet en deze zegde toe hem te zullen opleiden tot predikant. Bonnet liet hem vervolgens kennismaken met een ‘Kaapsche juffrouw’ die de moeder van Vos nog gekend had. Vos studeerde hard omdat hij zo snel mogelijk terug wilde naar de Kaap, waar na drie jaar een vacature vrij bleek te zijn. Vos kreeg de noodzakelijke getuigschriften van vijf hoogleraren uit Utrecht en reisde af naar Amsterdam om daar in de classis te worden geëxamineerd. Al in 1642 had de synode van de Gereformeerde Kerk besloten dat de classis Amsterdam verantwoordelijk zou zijn voor de zorg voor de overzeese dochterkerken waaronder die aan de Kaap (die gezien werd als onderdeel van Oost-Indië). Dit betekende dat de classis Amsterdam ook verantwoordelijk was voor de benoeming van de predikanten bij de dochterkerken. Toen hij in Amsterdam aankwam, moest hij een grote telerstelling verwerken. De vacature was al vervuld. Vos had wel vernomen

‘[...] dat die voornaamste gedeputeerde over de buitenlandsche kerken mij niet zeer gunstig meer was, niet alleen omdat ik vooral een leerling van professor Bonnet en dus een *Voetiaan*, tegen welke hij zeer vooringenomen was, was geworden, maar ook omdat hij mij voor een dweper hield; zoo noemde hij zulke menschen die meer ernstig dachten.¹⁶

Vos was zeer verontwaardigd over de handelwijze van deze gedeputeerde, maar zag zich uiteindelijk gedwongen om een beroep in Nederland aan te nemen. Daarmee werd hij waarschijnlijk de eerste Afrikaner die als predikant in Nederland heeft gewerkt; reden voor mensen om naar zijn kerkdiensten te komen. Vos vertelt in dit verband over

‘[...] eene zekere dienstmaagd, die alleenlijk ter kerke gekomen was, om een *Afrikaan* te zien, bekeek mij nauwkeurig, toen ik den predikstoel opklom, en zeide tot hare juffrouw, die naast haar zat, en hare moei was: “Is het anders niet, hij ziet er even zoo uit als een ander mensch!”¹⁷

Deze vrouw werd uiteindelijk onder invloed van Vos bekeerd en bleef als dienstmeisje bij de familie Vos – zijn vrouw was inmiddels uit De Kaap

overgekomen –, ook toen hij met zijn vrouw weer terugkeerde naar de Kaap. In 1793 werd Vos uiteindelijk beroepen in Rodezand en hij vertrok eind 1793 naar de Kaap. Al bij zijn intrede gaf Vos – in de woorden van Elizabeth Conradie een persoon ‘gebrandmerk deur sy voorliefde vir alles wat ’n gekleurde huid had’¹⁸ – blijk van zijn vurige zendingsijver toen hij predikte over de woorden uit het boek Marcus: ‘En hij zeide tot hen: gaat henen in de geheele wereld; predikt het Evangelie allen creaturen.’¹⁹ Mede door zijn ijver om onder de slaven het Evangelie te preken (zonder overigens de slavernij als zodanig nadrukkelijk te verwerpen), kwam hij in conflict met de eigenaren van tot slaaf gemaakte mensen. Immers, tot slaaf gemaakte mensen die gekerstend werden, mochten niet verkocht worden en verloren daarmee een groot deel van hun economische waarde.

Vos was de belangrijkste stichter van het eerste Zuid-Afrikaanse zendingsgenootschap in 1799, het *Zuid-Afrikaansche Genootschap ter bevordering van de uitbreiding van Christus Koninkryk*. Daarmee stond Vos nadrukkelijk in de traditie van de piëtistische zendelingen die steeds meer oog kregen voor de positie van de tot slaaf gemaakte mensen in Zuid-Afrika (en andere delen van het Britse koloniale rijk).

Vos was geen vertegenwoordiger van een streng reformatorische theologie maar van een ‘orthodoxie des harten’. Daarmee was hij feitelijk een voorloper van het Reveil en later de ethische theologie die vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw de Utrechtse theologie domineerde. Vanwege de conflicten die hij met zijn zendingsijver opriep (sommige schrijvers wijzen ook op een affaire met een huishoudster), vertrok Vos weer naar Europa, waar hij te gast was bij het Londense Zendinggenootschap (London Missionary Society). Door dit genootschap werd hij naar Ceylon gestuurd om toezicht te houden op het werk van de zendelingen. Hij verbleef hier een aantal jaren om uiteindelijk in 1809 weer terug te keren naar de Kaap. Vos was inmiddels hertrouwd nadat zijn eerste echtgenote in 1805 was overleden. Vos zelf overleed in 1825. Vos was een opvallende figuur die in drie werelddelen, Europa, Zuid-Afrika en Azië, zijn zendingsijver heeft kunnen botvieren. Zijn autobiografie was lange tijd zeer populair in Zuid-Afrika én in Nederland.

De Universiteit Utrecht en zendingsgenootschappen

De zending zoals wij die ons in de moderne tijd voorstellen, kwam pas goed van de grond met de vestiging van de zendingsgenootschappen aan

het einde van de achttiende eeuw. In het nieuwe regime vanaf 1815 werd de formele band tussen kerk en staat zoals die bestond in de tijd van de VOC nu losgemaakt. Er kwam meer aandacht voor godsdienstvrijheid en de zending werd meer en meer het terrein van nieuwe genootschappen zoals het ‘Nederlandsch Zendeling Genootschap ter voortplanting en bevordering van het Christendom, bijzonder onder de heidenen’ (NZG), dat in 1797 werd opgericht en dat zijn eerste zendelingen vanaf 1815 naar Indië stuurde. Dit genootschap stond los van de Nederlands Hervormde kerk in Nederland. Het ging om het planten van het ‘ware christendom’. In wezen werd de zending geprivatiseerd, met de nadruk op de meer private zendingstijver gericht op het innerlijke zielenheil van het individu. En in dit nieuwe ‘regime’ werd er in toenemende mate een onderscheid gemaakt tussen predikant en zending. De kerkenraad in Batavia had al in 1777 geconcludeerd:

“t Verschil is toch zeer groot tusschen ’t verzamelen van eene nieuwe gemeente uit verblinde heidenen en vervoerde mohammedanen en ’t weiden van eene reeds te samengeschaarde christenkudde; tusschen ’t gedurig redetwisten tegen de heidensche bijgeloovigheden of mohammedaansche vooroordeelen en ’t voeren van veelgeschikte en doordringende kerkredenen.’

Voor hen was duidelijk:

‘dat ons geheel andere lieden tot zendelingen bij de heidenen en mohammedanen, dan tot gewone predikanten in de reeds gevestigde gemeenten noodig waren, en dat lieden, die verscheidene jaren bij den Javaan of Maleijer gezworven en zich naar derzelve trage begrippen hadden moeten plooiën, gansch niet geschikt waren om door keurige leerredenen aan den kieschen smaak onzer gemeente te voldoen.’²⁰

Bij dit zendingsgenootschap speelden ook individuele hoogleraren en alumni van de universiteit van Utrecht zoals de hoogleraren theologie Bonnet, Heringa, Vinke en Doedes een belangrijke rol. Een aantal van hen verliet het NZG vanwege de toenemende invloed van de moderne theologie.

Naast het NZG werd in 1814 het Nederlands Bijbel Genootschap (NBG) opgericht. De nadruk bij dit genootschap lag op de aanwezigheid van de Bijbel in de inheemse talen. Hierbij zien we een voortzetting van het werk van sommige predikanten uit de eerdere periode die – zoals we al

zagen – delen van de Bijbel en andere theologische geschriften in inheemse talen hadden overgezet. Zo speelde de hoogleraar Oosterse Taal- en Letterkunde H.C. Millies, die in 1856 benoemd was in Utrecht, een centrale rol in het NBG, mede door zijn interesse in het Maleis en het Javaans. Millies zullen we nog tegenkomen in zijn oppositie tegen de slavernij.

Na Millies zien we in Utrecht de groei van de ethische theologie. De ethisch theologen gingen met name om de ervaring van het goddelijke, de werking van de Geest in de individuele gelovige. Hoewel men de historisch-kritische methode niet afwees, werd de kennis van God gezocht in het door God in de mens geopenbaarde. Men hanteerde daarbij vaak de metafoor van ‘ontwikkeling’. Alle volken met hun religieuze systemen maken een ontwikkeling door van laag naar hoog. Gijsbert Hendrik Lamers (1834-1903) was van 1883 tot 1903 gewoon hoogleraar in *De geschiedenis der godsdiensten in het algemeen, de wijsbegeerte van den godsdienst, de zedekunde, de geschiedenis der leer aangaande god* (1883-1903). Hij publiceerde in twee delen *De Wetenschap van den Godsdienst*. Deel I richtte zich op het historisch perspectief, waarbij hij ‘onbeschaafde’ en de ‘half-beschaafde’ volkeren onderbracht in de categorie ‘DE GODSDIENSTEN ZONDER GESCHIEDENIS’. De religies in Indië schaarde hij onder de religies van de ‘onbeschaafde volkeren’, evenals die van de bevolkingen in Afrika en de inheemse bevolkingen van Amerika. Hij was betrokken bij het werk van de NZG. Juist het concept van de ontwikkeling betekende ook dat men meer en meer aandacht kreeg voor etnografisch materiaal. Zijn tweede vrouw was Adriana Kruyt en daarmee werd hij de oom van de latere zending Albert C. Kruyt, die in 1913 werd geëerd met een eredoctoraat aan de universiteit van Utrecht. Bij A.C. Kruyt zullen we in het hoofdstuk over de eredoctoraten zien hoe het verzamelen van etnografisch materiaal een groot deel van zijn werk heeft bepaald.

De Utrechtse godfather van de ethische theologie was J.J.P. Valeton (1848-1912). Hij was vanaf 1877 gewoon hoogleraar in *De geschiedenis van den Israëlietische godsdienst, de Israëlietische letterkunde, de uitlegging van het Oude Testament*. Valeton was nauw betrokken bij de internationale discussies over zending. Valeton was actief als bestuurslid en voorzitter van de Utrechtse Zendingsvereniging (UZV). Deze Zendingsvereniging werd in 1859 in Utrecht opgericht, mede als reactie op de invloed van de moderne theologie in de NZG. Zoals Valeton zelf schreef in een gedenboek:

Ons Hoofdbestuur bestaat thans uit de volgende leden:

Prof. Dr. J. J. P. Valeton Jr., *Voorzitter, Utrecht*; Ds. H. H. Barger, *Vice-Voorzitter, Utrecht*;
 Ds. J. W. Gunning, *Zendings-Director, Rotterdam*; Ds. J. Rauws, *Director-Secretaris, Rotterdam*;
 Ds. M. A. Adriani, *Binnenlandsch Secretaris, Utrecht*; G. L. Baron van Boetzelaer, *Penningmeester, de Bilt*;
 Ds. M. G. Blauw, *Blokszijl*; Ds. H. C. Briët, *Utrecht*; Dr. J. A. Cramer, *'s-Gravenhage*; Ds. A. Drost Azn., *Loenen a. d. Vecht*; R. Freudenberg, *Hilversum*; Dr. L. Heldring, *Amsterdam*;
 Mr. M. P. Th. à Th. van der Hoop van Slochteren, *Utrecht*; W. E. van Lennep, *Utrecht*; Ds. Th. H. Nahuys, *Zeist*;
 Prof. Dr. H. M. van Nes, *Leiden*; Ds. C. J. van Paassen, *Haarlem*; Dr. A. van Veldhuizen, *Rotterdam*; Ds. C. H. J. Verweijs, *te Breukelen*.

Hoofdbestuur Utrechtse ZendingsVereniging met in het midden professor J.J.P. Valeton

Minder dan menige andere is zij geboren uit wat wij gewoon zijn “de gemeente” te noemen; meer dan menige andere daarentegen is zij een stichting van enkele personen die zich door innerlijken geloofsdrang tot het ter hand nemen van den zendingsarbeid geroepen gevoelden. [...] Deze personen, allen in Utrecht woonachtig, waren deels predikanten, deels mannen van hoog stand.²¹

De latere minister-president van de eerste Zuid-Afrikaanse apartheidregering, Daniel Francois Malan, woonde bij Valeton op de Plompentorengracht op kamers toen hij werkte aan zijn dissertatie in Utrecht. In een brief van 15 maart 1901 aan zijn zus verhaalt Malan over

een interessante ontmoeting die hij in Utrecht heeft met ene Van Aken, die had gewerkt op een zendingspost in Mashonaland (zuiden van Zimbabwe) waar ook de zuster van Malan werkzaam was geweest. Van Aken was samen met een zwarte evangelist, Josias, in Utrecht om te vertellen over hun werk in de zending. Ze brachten ook een bezoek aan Malan en aten met de familie Valeton: 'Het is de eerste maal dat ik aan tafel langs een pik zwarte Outa²² komt te zitten. Hij schijnt echter al heel goed witsmens manieren te kennen.' Malan had wel medelijden met Josias:

'Loopt hij op straat, dan is er altijd een lange processie schoolkinderen achter hem aan en ieder dien hij tegenkomt gaat stil staan om hem goed te beschouwen. Hij schijnt het echter nogal kalm op te nemen. Hij spreekt in 't Kaffersch op de vergaderingen en van Aken vertaalt. De arme jong krijgt het verschrikkelijk koud hier, vindt het land helemaal niet mooi en verlangt terug naar zijn land.'²³

Meerdere hoogleraren van de universiteit van Utrecht waren vertegenwoordigd in de bestuurlijke gremia van de UZV. Het had daarmee ook de signatuur van zending als onderdeel van de beschavingsopdracht in de wereld. En dat paste in toenemende mate wonderwel bij de politiek van de Nederlandse overheid om beschavingsinitiatieven te honoreren in het kader van haar koloniale politiek eind negentiende, begin twintigste eeuw.

Na Valeton noem ik nog de kerkelijk hoogleraar Francois E. Daubanton (1853-1920). Hij was in Lausanne gepromoveerd en ontving in Utrecht in 1886 een eredoctoraat. Hij werd in 1903 benoemd tot kerkelijk hoogleraar in *De bijbelsche godgeleerdheid, de practische godgeleerdheid met de daarbij vereischte oefeningen, de geschiedenis der christelijke zending*. Hiermee werd hij de eerste hoogleraar in de zendingswetenschap aan de universiteit.

De fase van belijden en bekeren loopt ruwweg tot begin van de twintigste eeuw als in de discussies op de Wereldzendingconferentie in 1910 in Edinburgh de eerste stappen worden gezet *From mission field to independent church*.²⁴ Zending verschoof naar zorg voor inheemse kerken. Bij het onderdeel over de universitaire ontwikkelingssamenwerking na de Tweede Wereldoorlog zal ik nog ingaan op het vervolg van de zendingswetenschap in Utrecht.

EXPLOREREN & CLASSIFICEREN (± 1636-1850)

De periode van het exploreren en classificeren is de fase die gekenmerkt wordt door de fascinatie voor een andere wereld. Na ‘Columbus’ kwamen er nieuwe werelden, nieuwe landen, nieuwe volken met onbekende natuur, onbekende culturen, onbekende talen en onbekende religies tevoorschijn. Dit riep soms afkeer op, soms angst, maar vaak ook fascinatie.

Al snel vertrokken mensen vanuit de westerse wereld naar deze tot dan toe onbekende wereld. Men was geïnteresseerd in de natuurlijke omgeving en ging bomen en planten onderzoeken, beschrijven en kwalificeren. Men ging de talen van de mensen in de nieuwe werelden onderzoeken en leren, en probeerde inzicht te krijgen in de religieuze systemen die in deze nieuwe wereld beleden werden. Er was nog geen sprake van een systematische, wetenschappelijke bestudering door geleerden van de universiteiten; dat zou pas later komen. Het onderzoek – of misschien beter proto-onderzoek – werd vaak uitgevoerd door geïnteresseerde leken. Dit proto-onderzoek werd bepaald niet krachtig gestimuleerd door de machthebbers in de VOC. Het beleid van de VOC met betrekking tot onderzoek was wisselend. Soms stond men het onderzoek oogluikend toe, soms werd het gestimuleerd door de persoonlijke inzet van een VOC-dienaar. Met name deze kennis, gerelateerd aan het specifieke karakter van de handelsonderneming, kennis over de handel en de cartografie, werd tot op zekere hoogte graag geheimgehouden door de VOC-heren om de concurrenten in hun strategische kennis niet wijzer te maken.

Ook al was er nog geen sprake van een wetenschappelijk programma, de ontwikkeling van wetenschappelijke disciplines aan de universiteiten werd wel degelijk gestimuleerd door de verre reizen die men ondernam. Met name sterrenkunde en cartografie waren nauw verbonden met de zeevaart naar de verre streken. We zullen zien hoe de Utrechtse arabist en filoloog Adriaan Reland zich ook bezighield met het vervaardigen van kaarten, onder andere van Java. Deze disciplines waren instrumenteel in

Gerrit Moll (1785-1838)

de opening naar en van de nieuwe wereld. Begin negentiende eeuw, in 1825, publiceerde de Utrechtse hoogleraar wis- en natuurkunde en sterrenkunde en directeur van de Sterrenwacht, Gerrit Moll (1785-1838), een *Verhandeling over eenige Vroegere Zeetogten der Nederlanders*.

In deze verhandeling gaf hij een overzicht van de geografische ont-sluiting van de wereld aan de hand van kaarten die hij verzameld had. Hij constateerde dat veel mensen:

‘onkundig zijn aangaande de gebeurtenissen , welke de vestiging, de uitbreiding en den bloei der Nederlandsche heerschappij in de Oost- en Westindische koloniën hebben ten gevolge gehad. [...]

Deze onbekendheid veroorzaakt natuurlijk als van zelve, dat men twijfelt of er door Nederlanders op hunne verschillende togten, wel iets belangrijks is verrigt, of er door hunne reizen voor al, wel iets merkwaardigs voor de wetenschappen en kunsten is gedaan, en men komt al ligtelijk tot het vermoeden, alsof de eenigste vrucht van der Nederlanderen reizen slechts geweest zij, de uitbreiding van hunnen handel. [...]

Ik geloof veeleer, dat geen volk der aarde, de Spanjaarden en Portugezen uitgezonderd, door zijne reizen meer heeft toegebracht tot uitbreiding van de kennis onzes aardbols en van hare voortbrengselen, het grootste doel, hetwelk men zich in wetenschappelijke reizen voorstelt.¹

Men kwam ook terug naar het eigen land met exotische artefacten uit die nieuwe wereld. Planten werden zo geïmporteerd. Met name aan universiteiten, ook in Utrecht, werden er botanische tuinen opgezet met uitheems botanisch materiaal. Er ontstonden ‘rariteitenkabinetten’ met verzamelingen van naturaliën. Ook ontwikkelde zich een autonome behoefte aan kennis over de culturen van de verre volken. De koloniën werden zo een object van curiositeit – een curiositeit die ook hoogleraren in Utrecht aantrok.

Verzamelaars van flora

Een van de eerste ‘amateur’verzamelaars-botanici was Georg Eberhard Rumpf (1627-1702), beter bekend als Rumphius.

Deze van oorsprong Duitse VOC-beambte was zeer geïnteresseerd in de natuurlijke omgeving in Ambon waar hij langere tijd verbleef. Het feit

EFFIGIES
GEORGH EVERHARDI RUMPHII, HANOVIIENSIS ÆTAT' LXVIII.

*Cæcus habens oculos tam quære mentis acies,
Ut nemo, melius delegat aut videat:
Atque hæc sic nulla est Germanicus origo, totus
Sæpe fide et calamo: cæcum dicit opus.*

dat hij tijdens dit verblijf blind is geworden heeft hem er niet van weerhouden om uiteindelijk een twaalfdelig *Amboinsche Kruid-boek* te compileren (plus appendix) dat uiteindelijk pas in 1741 in de Republiek gepubliceerd werd. In 1705 werd zijn *D'Amboinsche rariteitkamer* gepubliceerd.

Rumphius was ook inmiddels zeer bekend geworden in Europa als wetenschapper-verzamelaar. De bestuurders van de VOC waren dikwijls ambivalent in de afweging tussen winst en kennis en daarmee ook in hun steun aan het werk van Rumphius, die zijn *Amboinsche Kruid-boek* wel aan de bestuurders van de VOC had opgedragen. Hij schreef in deze 'Opdragt':

'Ik agte, dat het tot geen geringe luister van U Edelhedens strekken zal, indien zodanige schriften onder de vleugelen en bescherming van U Edelhedens aan den dag quamen, als werdende daar door

Titelpagina *Het Amboinsch Kruid-Boek*

Titelpagina *D'Amboinsche Rariteitenkamer*

aan de werelt openbaar, dat U Edelhedens zorge niet alleen strekt, om 't Vaderlandt met profytelyke Coopmanschappen te verryken, maar ook om alderhande eerlyke studien te bevorderen, inzonderheit zodanig, die tot gemene dienst konnen strekken, gelyk alrede door U Edelhedens getoont is, in het bekostigen van dat heerlyke Werk door den Edelen Heer Hendrik van Rhede voortgebracht.'

Het werk van Rumphius is in Utrecht niet onopgemerkt gebleven. De *Flora van Nederlandsch-Indië* van prof. Miquel begint met een afbeelding van Rumphius om zo aan te geven aan wie hij zich schatplichtig voelde. Prof. Pieter Harting, hoogleraar in Utrecht in de biologie en zoölogie van 1843-1883, schreef een zeer positief geformuleerde korte biografie over Rumphius.² De latere gouverneur-generaal en latere president-curator van de universiteit van Utrecht, Van der Capellen, liet op Ambon een gedenkzuil plaatsen ter ere van Rumphius. In 1902 verscheen er een *Rumphius Gedenkboek 1702-1902* (ter gelegenheid van een tentoonstelling

in het Koloniaal Museum) waarin de Utrechtse hoogleraar in de geologie Arthur Wichmann een bijdrage schreef over 'Het aandeel van Rumphius in het mineralogisch en geologisch onderzoek van den Indische archipel'. Wichmann eindigt zijn bijdrage als volgt:

'Ook de natuuronderzoeker van dezen tijd eert aldus RUMPHIUS als zijn uitnemenden leidsman en voorganger, wiens arbeid terecht genoemd wordt: monumentum aere perennius.'³

Gedenksteen voor Rumphius op Ambon

Hortus Indicus Malabaricus (Malabaarse Kruidhof)

Rumphius duidde in de laatste zin van zijn 'Opdragt' op een eerste connectie tussen Utrecht en het inventariseren van planten en bomen in de koloniën dat werd geïnitieerd door de VOC-beambte Hendrik Adriaan van Reede tot Drakenstein (1636 – 1691). Hij was van Utrechtse adel, Heer van Mijdrecht, diende de VOC vanaf 1656 en werd gouverneur van Malabar, de VOC-nederzetting aan de westkust van India. In 1678 keerde hij terug naar de Republiek en vestigde zich in Utrecht. In 1684 werd hij gevraagd

Hendrik Adriaan
van Reede tot
Drakenstein

weer terug te gaan en op te treden tegen corruptie in o.a. Choromandel, Malabar, aan de Kaap en op Ceylon. Hij vertrok in 1685 naar de Kaap en vandaar reisde hij verder naar India en Ceylon. Op de reis van Cochin naar Surat overleed hij in december 1691.⁴

Tijdens zijn verblijf in Malabar begon hij met behulp van de karmeliet-pater Mattheus de Santo Josepho met het verzamelen van informatie over planten en bomen. Hij werd daarbij in Malabar ook geassisteerd door Johannes Casearius, predikant, opgeleid in Leiden waar hij zich in de kringen van Spinoza bevond, en in Utrecht waar hij in 1665 als student stond ingeschreven. Van Reede maakte ook gebruik van een vertaler, Emanuel Carneiro.

Van Reede tot Drakenstein deed ook nadrukkelijk een beroep op de kennis en medewerking van inheemse brahmanen, priesters, genaamd Vinayaka Pandit, Ranga Bhatt and Appu Bhatt. Ook deed hij een beroep op een inheemse Malabaarse dokter, Itty Achuden van de Ezhava-kaste. Over de brahmanen vertelde Van Rheede:

‘Eenige hebben geen andere oeffeningh als den tempeldienst, vrij van alle wereltlijcke becommeringen, gedurich besich zijnde in de heydense weysheyte, sterrekijkerij ende natuerlijcke wetenschappen. Dese sijn seer goede ende reckelijcke luyden van een vroom ende zeedich leven, eeten nooyt jets dat leven heeft off geeft ende geen andere dranck dan water, hooningh, melck en booter.’⁵

In het voorwoord op deel 1 van de *Hortus Malabaricus* worden deze medewerkers met naam en toenaam vermeld. Met name de vermelding in het voorwoord van deel 1 van de Nederlandse vertaling, *Malabaarse Kruidhof*, van de drie brahmanen is interessant:

‘alle drie Bramans van geslachte en Godsdienst, en oude Schoolwysen in den ban van Cochin, door last van den Edelen Heer HENRICUS van RHEEDE, Opperbevelhebber van de Malabaarse landen en stad Cochin, door onse slaven die kennisse van bomen, planten, en kruiden hadden, alle deselve uit het Malabaarse land met hare bloemen, vruchten en zaden doen opsoeken en na de stad Cochin brengen, om aldaar afgetekend en beschreven te worden, welker namen geschreven sijn in ons boek genaamd Manhaningattnam, in welk ook gevonden worden der selver deugden en medicinale

krachten, en behalven die hebben daar noch bygedaan, alles wat wy door onse langwylige ondervindinge en met groten arbeid en moeite van deselve hebben geleerd en aangemerkt, en om dit boek te voltooijen , hebben wy by na twe geehele jaren toegebracht, so dat alle en een yegelik die hetselve zal lesen en sien, even soseker mach geloven, als of hy hetgene daar in beschreven staat, selfs hadde ondervonden; wy sweeren dan volgens onse gewoonte, dat alle het gene daar in vervat is, waar zy [...].’

De drie priesters/wijzen meldden dus dat zij gebruik hebben gemaakt van tot slaaf gemaakten die kennis hadden van bomen, planten en kruiden, maar ook dat de medicinale kennis onderdeel van hun kennissysteem was en beschreven in een oude tekst getiteld *Manhaningattnam*, een tekst die nooit teruggevonden is. Deze medicinale planten maakten waarschijnlijk deel uit van de traditionele ayurvedische genezingspraktijk. Van Reede spreekt in het voorwoord van deel 3 met veel respect over de wijsheid en de kennis van de brahmanen, ‘Gentiles Philosophos’. Hij karakteriseert hun kennis- en onderwijssysteem als een kennis van een diepe, vasthoudende herinnering aan aloude wijsheid, ‘docendi modus, qui memoriam tenacem requirit’. In een aantal afbeeldingen in de *Hortus* werd ook het contact tussen de VOC-mensen en de inheemse bevolking verbeeld.

De drie brahmanen, ‘The architects of Hortus Indicus Malabaricus’, hebben in 2015 een gedenkmonument gekregen in Cochin.

De Brahmaanse
medewerkers van Van
Reede

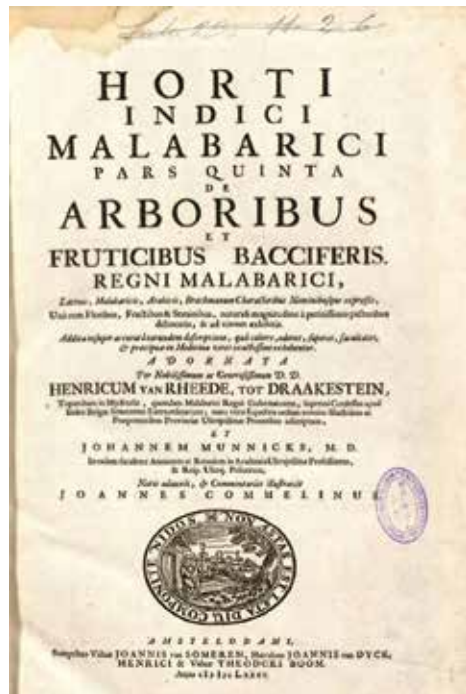
Toen Van Reede tot Drakenstein weer terug in de Republiek was en domicilie koos in Utrecht, vroeg hij de assistentie van Johannes Munnicks (1652-1711), professor *Anatomes ac Botanices* aan de universiteit van Utrecht.

Munnicks heeft voor de uiteindelijke publicatie van de *Hortus Indicus Malabaricus* (*Malabaarse Kruidhof*) bestaande uit twaalf delen, meege- werkt aan de delen 3 tot en met 5. Dit *Malabaarse Kruidhof* verscheen in de periode 1678-1703. Het werk werd oorspronkelijk in het Latijn gepubli- ceerd met de aanduidingen van de bomen, planten en kruiden ook in het Malabaars, Arabisch en Brahmaans. Het is later omgezet in het Nederlands.

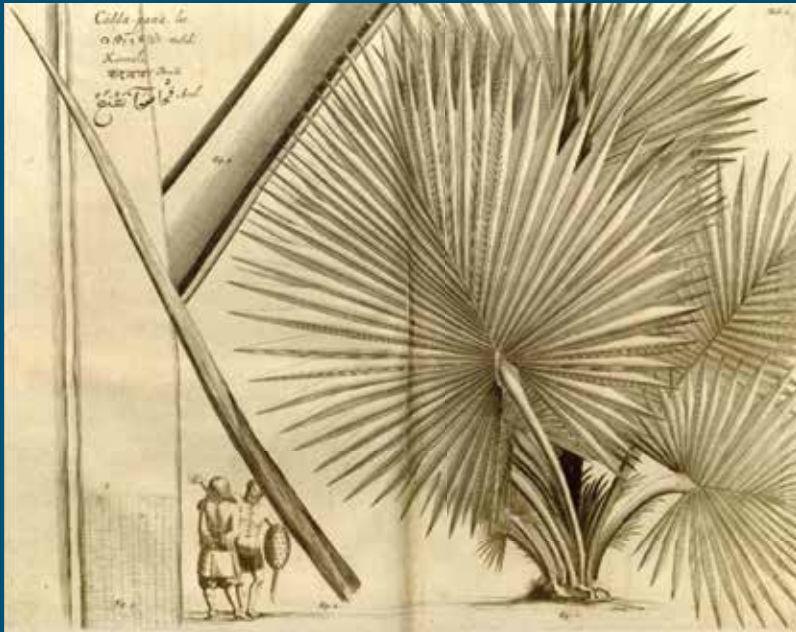
Hoewel Van Reede met veel respect sprak over het kennissysteem van de brahmanen kan men de *Hortus Malabaricus* ook zien als een onderdeel van de opbouw van een koloniale botanische bibliotheek waarin oorspron- kelijke inheemse medicinale kennis uit de eigen culturele context werd ge- extraheerd en daarmee ook gemarginaliseerd. De koloniale kennis had een utilitair karakter dat niet ten goede kwam aan de inheemse bevolking.⁶

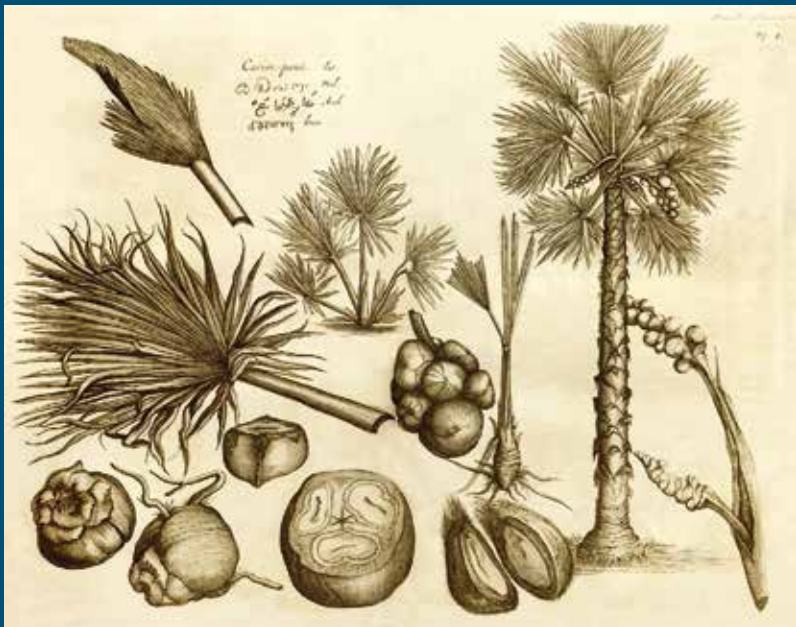
Johannes Munnicks (1652-1711)

Titelpagina *Horti Indici Malabarici Pars quinta*, vermelding Johannes Munnicks

Hortus Malabaricus, Vol. 3. contact VOC – Inheemsen

Hortus Malabaricus, Carim-pana (Palm)

In 1685 vinden we Van Reede aan De Kaap waar hij – op doorreis naar Indië – orde op zaken moest stellen onder de VOC-beambten. Er gingen verhalen over corrupte activiteiten van VOC-personeel. Ook aan De Kaap was Van Reede weer geïnteresseerd in de fauna en flora. Men zei dat hij dacht aan het schrijven van een *Hortus Africanus*. Het is er nooit van gekomen.

Ook aan de universiteit van Utrecht werd veel tijd besteed aan de opbouw van een botanische tuin als onmisbaar element in het onderwijs in de botanie, destijds nog onderdeel van de geneeskundestudie. De hoogleraar Everard Jacob van Wachendorff (1702-1758), hoogleraar *ordinarius medicinae, chemiae et botanices*, werkte aan de uitbouw van de botanische tuin.

Zijn dissertatie in de geneeskunde, *Dissertatio medica inauguralis, exhibens quaedam de natura solidorum & fluidorum, eorumque mutua actione in variis aetatibus*, handelde over de werking van vaste en vloeibare stoffen in de natuur op de gezondheid van mensen. Wachendorff was bekend met het classificatiesysteem van Linnaeus. Hij correspondeerde ook

met Linnaeus. In 1747 stuurde hij hem de *Horti Ultrajectini index* en vroeg Linnaeus om zijn commentaar op deze index. Een aantal jaren later liet Linnaeus weten dat hij een plant naar Wachendorff wilde noemen. In een brief aan Linnaeus suggereerde Wachendorf een plant uit Oost-Indië, ‘Incola est Indiae Orientalis hicce frutex.’⁷ Uiteindelijk droeg één genus van de familie van de *Haemodoraceae*, een kruidachtige plant, de naam Wachendorfia. Deze genus kwam alleen in de West-Kaap en de Oost-Kaap van Zuid-Afrika voor. Wachendorff ontwikkelde een eigen classificatiesysteem voor plantensoorten. In zijn lijkrede werd ook nadrukkelijk de kolonie als vindplaats vermeld: ‘Uit de Oosterschatkist of het Westen her gebragt.’⁸

Evert Jacob van Wachendorff (1702-1758)

Icones Plantarum Rariorum

In 1793 werd de flora *Icones Plantarum Rariorum* gepubliceerd: **AFBEELDINGEN VAN ZELDZAAME en FRAAJE BLOEM en PLANTGEWASSEN NAER't LEVEN GETEKEND, GEGRAVEERD en GECOULEURD DOOR HENDRIK SCHWEGMAN, MET DERZELVER BESCHRYVING** In 't Latyn, Nederduitsch, Fransch en Hoogduitsch, **DOOR G. VOORHELM SCHNEEVOOGT.** Uitgegeven onder het Opzigt van den Hoog Gel. Heer S. J. VAN GEUNS matth. z. Professor in de Medicynen, Kruidkunde en Physiologie te Utrecht, enz.

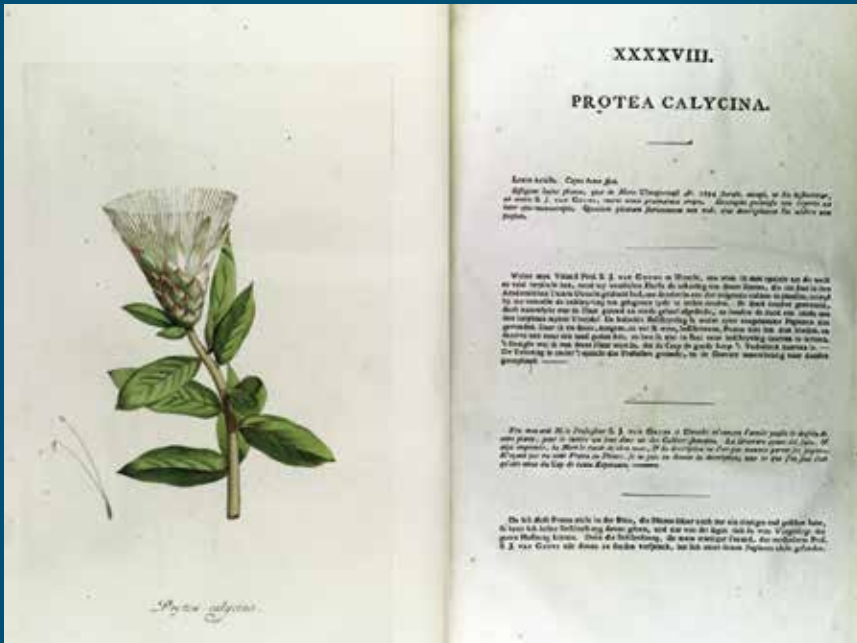
Deze flora bevatte afbeeldingen en beschrijvingen van bijzondere planten die van over de hele wereld verzameld waren. De Utrechtse hoogleraar Steven Jan van Geuns (zoon van de bekende Utrechtse hoogleraar in de geneeskunde Matthias van Geuns) hield toezicht op de beschrijvingen en afbeelding.

Steven Jan van Geuns (1767-1795) was hoogleraar in de medicijnen, botanie, physiologie en chemie. Zijn oratie was getiteld *Oratio de instaurando inter Batavos studio botanico*, wat duidde op een sterke belangstelling voor de botanie, vooral in relatie tot de geneeskunde. Op een reis naar Göttingen had hij kennism gemaakt met Alexander von Humboldt (1769-1859), met wie hij de Physikalische Gesellschaft oprichtte. Uit deze ontmoeting met Von Humboldt groeide een warme vriendschap. Samen maakten zij een wetenschappelijke reis door delen van Duitsland, soms per wagen, soms te voet. In zijn *Tagebuch einer Reise mit Alexander von Humboldt durch Hessen, die Pfalz, längs des Rheins und durch Westfalen im Herbst 1789* verhaalde Van Geuns over deze studiereis met zijn vriend Von Humboldt. Van Geuns is op jonge leeftijd gestorven.

Interessant is de mededeling in de *Flora* over de Protea. De Protea was ooit overgebracht van De Kaap naar Nederland en bloeide blijkbaar in de Botanische Tuin in Utrecht. De Protea, in het Afrikaans ook bekend als 'suikerbossie', is lange tijd het symbool geweest van Zuid-Afrika. Een genus

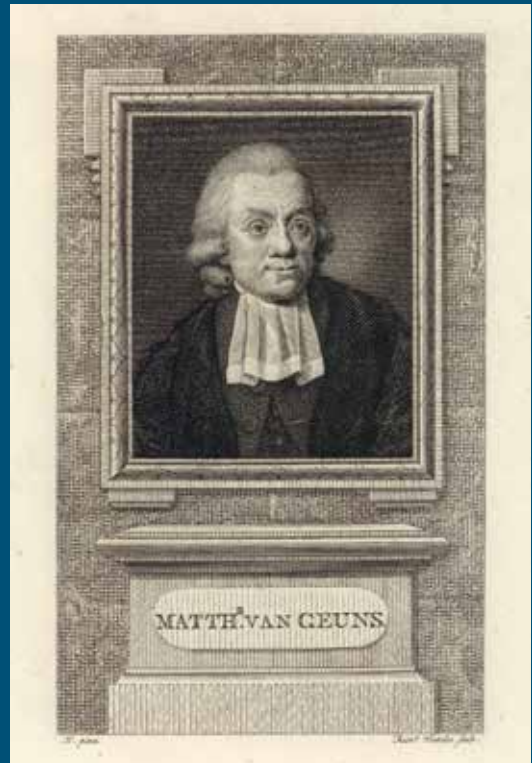
Titelblad *Icones Plantarum Rariorum*

Protea Calycina
uit de Icones
Plantarum
Rariorum

(zoon) Steven Jan van Geuns (1767-1795)

(vader) Matthias van Geuns (1735-1817)

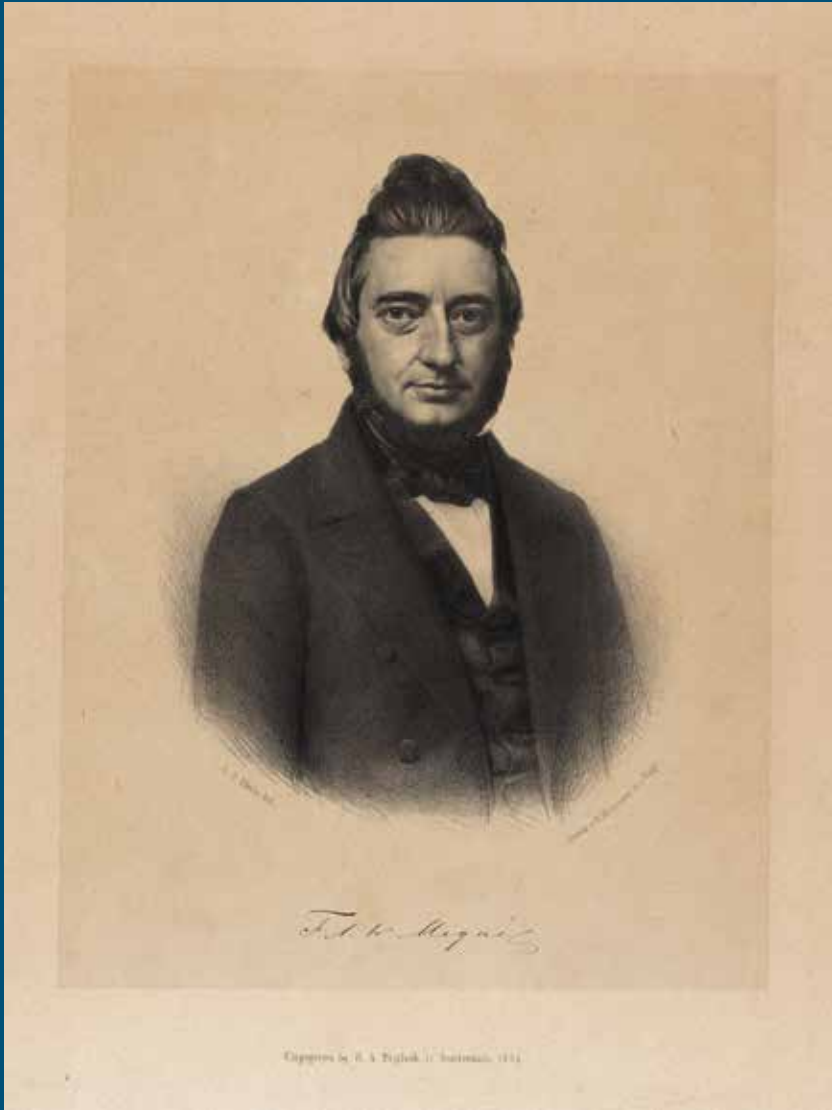
van de familie van de Protea, de *Serruria florida*, die de bijnaam 'blozende bruid' heeft gekregen, is vernoemd naar Joseph Serrurier, hoogleraar filosofie, wiskunde en botanie vanaf 1705 en opvolger van Munnicks.

Voorhelm Schneevoogt meldt:

'Wylen myn Vriend Prof. S. J. van Geuns te Utrecht, aan wien ik met opzicht tot dit werk zo veel verplicht ben, zond my voorleden Herfst de tekening van deeze Protea, die dat Jaar in den Academischen Tuin te Utrecht gebloeid had, om dezelve in een der volgende cahiers te plaatsen, terwyl hy my beloofde de beschryving ten gelegenen tyde te zullen zenden. Ik deed dezelve graveeren doch naauwlyks was de Plaat gereed en reeds geheel afgedrukt, zo maakte de dood een einde aan den loopbaan mynes Vriends! De beloofde Beschryving is onder zyne naagelaatene Papieren niet gevonden. Daar ik nu deeze, nergens, zo ver ik weet, beschrevene, Protea niet heb zien bloejen, en dezelve ook maar een maal gezien heb, zo ben ik niet in staat eene beschryving daarvan te leveren 't Eenigste wat ik van deeze Plant weet is, dat de Caap de goede hoop 't Vaderland daarvan is. – De Tekening is onder 't opzicht des Professors gemaakt, en de Gravure naauwkeurig naar dezelve gecopieerd.'

Flora van Nederlandsch-Indië door F.A.W. Miquel⁹

Miquel studeerde medicijnen aan de universiteit van Groningen, waar hij ook promoveerde. In 1835 ging hij werken aan de Klinische School in Rotterdam. Uit die tijd dateert een jarenlange vriendschap met de latere Utrechtse hoogleraar en grondlegger van de chemie in Utrecht, G.J. Mulder. In 1848 trad hij in dienst van het Amsterdams Atheneum. Miquel sprak in zijn inaugurele rede in Amsterdam: 'Mulderus certus et immutabilis mihi semper fuit amicus.' In deze Amsterdamse periode hield hij zich al bezig met de Surinaamse flora. Hij werd in 1859 benoemd tot hoogleraar in Utrecht en bleef daar tot zijn overlijden in 1871. Toen hij van Amsterdam naar Utrecht kwam, nam hij zijn botanische privécollectie mee. Hij combineerde het hoogleraarschap in Utrecht met het directeurschap van het Rijksherbarium in Leiden vanaf 1862. Een hoogleraarspost in Leiden sloeg hij af.

F.A.W. Miquel (1811-1871)

De komst van Miquel met zijn privécollectie naar Utrecht was een belangrijke stimulans voor de opbouw van een herbarium, dat aan het begin van de negentiende eeuw gestart was met de collectie van Matthias van Geuns. Met Miquel kwam nu de flora van Suriname maar vooral die van Indië nadrukkelijk in beeld aan de Utrechtse universiteit. Miquel publiceerde in de jaren 1855-1859 zijn *Flora van Nederlandsch-Indië*. Hij droeg de Flora op aan de minister van Koloniën (en latere gouverneur-generaal), Ch.F. Pahud. Een van Miquels leerlingen uit Utrecht, Rudolph Scheffer, werd op voorspraak van Miquel benoemd tot directeur van 's Lands Plantentuin in Bogor (1869-1880). Vanwege een zwakke gezondheid reisde Miquel heel weinig.

Flora of the Guianas

De traditie van een herbarium van een bepaalde geografische regio werd in de twintigste eeuw in Utrecht voortgezet door de vakgroep systematische plantkunde, die jarenlang heeft gewerkt aan de opbouw van een *Flora of the Guianas* (Brits-Guyana, Suriname, en Frans-Guyana). De opbouw van deze *Flora* voerde met name terug op het werk van Miquel maar vooral dat van de plantensystematicus A.A. Pulle, collega van F.A.F.C. Went, over wie ik nog uitgebreid zal schrijven. Systematisch werden planten uit die regio verzameld en naar Utrecht gebracht. In de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw werden op de bovenste verdieping van het gebouw dat bekendstond als Trans II op de Uithof (nu het Van Unnikgebouw genoemd) deze planten verzameld, gedroogd, beschreven en zo bewaard. Door een wijziging in het wetenschappelijk profiel van de toenmalige subfaculteit waarbij de afdeling systematische plantkunde afgebouwd werd, werd deze *Flora* ondergebracht bij Naturalis in Leiden.

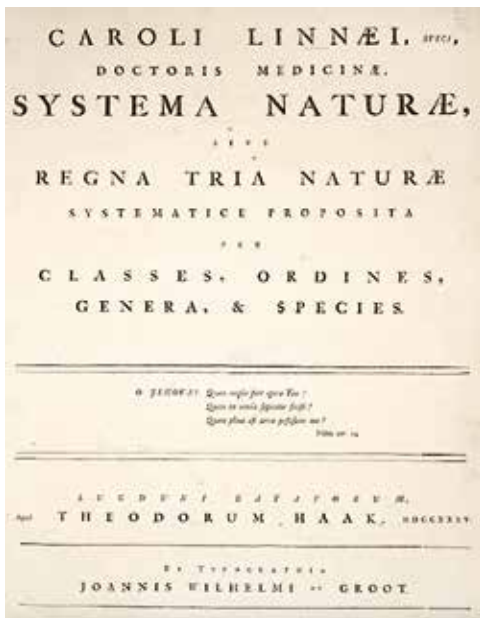
Er is een overvloed aan literatuur over de wijze waarop deze verzamelingen, in het begin van amateurs maar later van professionele wetenschappers, een essentiële rol speelden in de opbouw van een koloniaal rijk. Zaheer Baber besluit zijn artikel *The Plants of Empire: Botanic Gardens, Colonial Power and Botanical Knowledge* met de pregnante conclusie: 'Botanic gardens constituted one of the key sites – physical, intellectual, social and cultural – in which colonial power was literally rooted.'¹⁰ Het verzamelen en classificeren van flora en fauna wereldwijd was een essentieel onderdeel van het lezen van Gods *Boeck der Natuere*. Maar classificatie was geen 'neutrale' bezigheid. Waarnemen, verzamelen en

classificeren was ook een onderdeel van de opbouw van een bibliotheek van koloniale kennis. Het betekende de ontwikkeling van kennis over de verschillende planten en bomen die een essentiële rol gingen spelen in de koloniale onderneming.

Linnaeus en de classificatie van mensen

Al snel bleek het een kleine stap van de classificatie en taxonomie van planten, bomen en dieren naar een classificatie van mensen. In zijn *Systema Naturae*, dat voor het eerst verscheen in 1735 in Leiden, rekende Linnaeus de Homo sapiens tot de top van de Mammalia. Hij maakte daarbij een onderscheid tussen de *Americanus*, de *Europaeus*, de *Asiaticus* en de *Afer*. Maar ook deze classificatie bleek niet neutraal. Linnaeus schreef een specifieke mentaliteit toe aan elk van deze categorieën: de *Americanus* was *cholericus*, de *Europaeus* de *sanguineus*, de *Asiaticus* de *melancholicus* en de *Afer* de *phlegmaticus*. Zo werden de vier temperamenten op basis van de vier 'humores', lichaamssappen, respectievelijk het bloed van de sanguineus, de gele gal van de cholericus,

de zwarte gal van de melancholicus en het flegma, het slijm, van de phlegmaticus. Op deze manier werd in navolging van Linnaeus een door Hippocrates in de Griekse oudheid ontwikkelde opvatting toegepast op raciaal gedefinieerde groepen mensen. Maar deze classificaties resulteerden uiteindelijk ook in een 'rangorde' tussen (groepen van) mensen waarbij de 'albus', de westerse mens, al snel de positie van de superioriteit (associatie met 'bloed') in ging nemen en de 'niger', de zwarte mens (associatie met flegma, slijm), steevast onderaan de ladder van ontwikkeling werd aangetroffen.

Titelblad *Systema Naturae* door Carl Linnaeus, 1735

Naast het discours van 'moderne gelijkheid' en de begeerte om te 'weten' zoals zich dat in de Verlichting ontwikkelde,

Carl Linnaeus (1707-1778)

MAMMALIA. PRIMATES. Homo		29
<i>Americana</i> α.	rufus, cholericus, rectus. <i>mus.</i> <i>Pilis</i> nigris, rectis, crassis; <i>Naribus</i> patulis; <i>Facie</i> ephelítica; <i>Mento</i> subimberbi. <i>Pertinax</i> , contentus, liber. <i>Pingit</i> se lineis dactyleis rubris. <i>Regitur</i> Consuetudine.	
<i>Europæus</i> β.	albus, sanguineus, torosus. <i>Pilis</i> flavescens prolixis. <i>Oculis</i> cæcatis. <i>Levis</i> , argutus, inventor. <i>Tegitur</i> Vestimentis arctis. <i>Regitur</i> Ritibus.	
<i>Africus</i> γ.	luridus, melancholicus, rigidus. <i>Pilis</i> nigricantibus. <i>Oculis</i> fuscis. <i>Severus</i> , fastuosus, avarus. <i>Tegitur</i> Indumentis laxis. <i>Regitur</i> Opinionibus.	
<i>Afer</i> δ.	niger, phlegmaticus, laxus. <i>Pilis</i> atris, contortuplicatis. <i>Cute</i> holoserica, <i>Naso</i> simo. <i>Labiis</i> tumidis. <i>Femine</i> sinu pudoris; <i>Mammae</i> lactantes prolixæ. <i>Vasæ</i> , segnis, negligens. <i>Ungit</i> se pingui. <i>Regitur</i> Arbitrio.	
<i>Monstruosa</i> ε.	solo (a) & arte (b, c,) variat: <i>su.</i> a. <i>Alpini</i> parvi, agiles, timidi. <i>Patagonici</i> magni, segnes. b. <i>Monarchides</i> ut minus fertiles: Hottentotti. <i>Juncæ</i> puellæ abdomine attenuato: Europææ. c. <i>Macrocephali</i> capite conico: Chineses. <i>Plagiocephali</i> capite antice compresso: Canadenses. <i>Habitat</i> intra Tropicos <i>Palmis</i> <i>Lotophagus</i> . <i>Hospitatur</i> extra Tropicos sub <i>noctante Cerere</i> , <i>carnivorus</i> .	
		DE-
<small>que cogitat esse; cito natura revocavit & condet; Mori omnes æquæ vocat; irati Deus propitiusque moriendam, Senec. l. 19.</small>		
<small>Memens mori?</small>		
<small><i>Naturaliter</i>: Te audacis nature miraculum, Animalium principem, cujus causa cuncta genuit natura, esse Simium animal sens, ridens, melodum, loquens, docile, judicans, admirans, sapientissimum; sed fragile, nudum, fuscæ nature interme, ad omnem fortunæ consumeliam projectum, alienæ o-</small>		

Carl Linnaeus, Mammalia Primates. Homo

zien we de 'donkere kant' van de tijd van de Verlichting. De ontdekking van de nieuwe wereld, het spoor van de exploratie en classificatie leidde ook tot een rangorde in ontwikkeling van mensen waarbij uiterlijke fysische kenmerken in de ogen van velen psychische kenmerken determineerden.

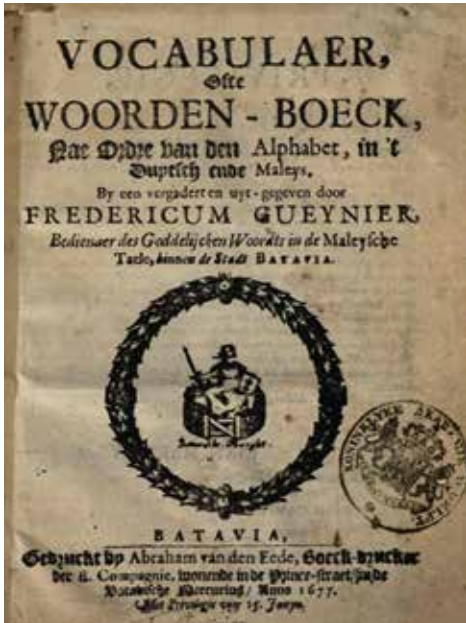
De taal van de 'ongelovige Ander'

Onder invloed van de reizen naar Indië en het verre Oosten vanuit de Republiek groeide ook in Utrecht de behoefte vanuit de hoogleraren die

zich met oosterse talen bezighielden om geïnformeerd te worden over de inheemse talen in onze koloniën. Daarbij was er sprake van een inherente belangstelling voor deze talen, maar dikwijls viel die nieuwsgierigheid ook samen met de noodzaak die men ervoer om te kunnen communiceren met de Ander en om in deze communicatie die andere persoon binnen het domein van de eigen religie en de eigen geschriften te krijgen. Bekeren ging niet zonder kennis van de talen. De taal van de Ander kunnen 'lezen' en beschrijven verschaft de koloniale machthebbers de mogelijkheid om die ander ook 'voor te schrijven'. Men wilde de christelijke teksten en met name de Bijbel graag 'ver-talen' in de inheemse talen om zo de kerstening te stimuleren. Tegelijkertijd betekende dit proces van 'ver-talen' tot op zekere hoogte ook een proces van 'ver-plaatsen' in de Ander. Het is ook niet voor niets dat deze bestudering van inheemse talen met name onderdeel was van het zendingswerk van predikanten, waaronder enkele UU-alumni.

Gilbertus Happart

Happart werd geboren in Goes. Het *Album Studiosorum* vermeldt dat hij in 1643 in Utrecht ingeschreven stond. De classis Rotterdam nam hem aan als proponent voor de Indische kerken. In 1648 kwam hij aan in Batavia. Daarna vertrok hij in 1649 naar Formosa. In zijn werk in Formosa onderzocht hij grote problemen in zijn relatie met de gouverneur van Formosa, Nicolaas Verburg. In 1652 was hij in Batavia voor zijn klacht tegen de gouverneur. In 1653 ging hij weer terug en was werkzaam in Favorlang. Niet lang daarna overleed hij. Pas in 1839 vond de predikant W.R. van Hoëvell in Batavia Happarts manuscript *Woordboek der Favorlangsche taal*. W.R. Baron van Hoëvell, predikant te Batavia, heeft dit manuscript in 1842 uitgegeven in de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (dl. XVIII) als *Woordboek der Favorlangsche Taal: waarin het Favorlangs voor, het Duits achter gesteld is. Eenige taalkundige en ophelderende aanmerkingen op het Woordboek der Favorlangsche taal*. Tevens werd toegevoegd een *Formosaansche Woordenlijst volgens een Utrechtsch Handschrift, voorafgegaan door eenige korte aanmerkingen, door C. J. van der Vlis, Doctor in de Godgeleerdheid*. Dit manuscript was in bezit geweest van Adriaan Reland. Al eerder in 1840 had de Britse predikant W.H. Medhurst in Batavia het *Dictionary of the Favorlang dialect of the Formosan language by Gilbertus Happart: written in 1650*, gepubliceerd.

Titelblad van *Vocabulaer, ofte Woorden-boeck* door Frederic Gueynier (1668-1682)

Frederic Gueynier

Frederic Gueynier kwam in juni 1668 in Indië aan om daar predikant te worden. Hij had in Nederland theologie gestudeerd. In het *Album Studiosorum* van de Utrechtse universiteit komt zijn naam niet voor. Hij bracht wel aanbevelingsbrieven van Voetius mee naar Indië, dus waarschijnlijk heeft hij wel in Utrecht gestudeerd. Hij werd in Batavia in november 1669 geëxamineerd en als predikant bevestigd. Van 1671 tot 1682 diende hij de Maleise gemeente te Batavia. In 1678 en later in 1682 weigerde hij het verplichte gebed te doen voor een ter dood veroordeelde moslim die zijn bijstand afwees. Dit gebaar van Gueynier – misschien uit respect voor de moslim? – werd niet gewaardeerd door de bevelhebbers in Batavia; Gueynier werd geschorst. Hij heeft zijn schorsing tot in Nederland

aangevochten. In 1677 publiceerde hij zijn *Vocabulaer, ofte Woorden-boeck, nae ordre van den alphabet, in 't Duytsch ende Maleys.*

In de Opdracht aan Joan Maetsuyker, gouverneur-generaal van 1653 tot 1678, spreekt Gueynier over de 'nootsaeckelijckheydt der Maleysche Tael, soo wel in de Politie en Negotie van de E, Compagnie, als in 't bysonder in de Kerckendienst, tot de bekeeringe van soo veele Mahometanen, en blinde Heydenen, die alleenlijck door die Middel, tot het Licht des H. Evangeliums ende Salighmaeckende Kennisse onses Heylandts Jesu Christi konnen toegebracht werden' [...]. Kennis van taal en 'vertalen' als onderdeel van een koloniaal regime van toezicht ('Politie'), handel ('Negotie') en de christelijke religie ('Kerckendienst')! In 1708 verscheen er een heruitgave 'Door een taelkundig liefhebber [Petrus van der Vorm] merkelyk verb. en vermeerderd [door Melchior Leydekker]. Deze heruitgave werd ook opgenomen in de *Malaica Collectanea Vocabularia of Maleische woord-boek-sameling*, deel 2, dat in 1708 in Batavia gepubliceerd werd.

Jan Frederik Gerrit Brumund

Na de oudere alumni Happart en Gueynier noemen we hier uit de latere periode Jan Frederik Gerrit Brumund. Hij werd in 1814 geboren, studeerde eerst aan het Atheneum Illustre in Amsterdam en kwam daarna naar Utrecht. In 1839 werd hij tot de dienst in de kerk toegelaten. Al vroeg had hij het voornemen om naar Indië te gaan en nam hij ter voorbereiding lessen in de Maleise taal bij ds. Lenting in Zeist. Brumund heeft op diverse plaatsen gewerkt als predikant en heeft daardoor veel gereisd. Hij heeft altijd oog gehad voor zijn omgeving en de geschiedenis van de gebieden waar hij werkzaam was en schreef daarover diverse stukken, die in 1853 onder de titel *Indiana. Verzameling van Stukken van onderscheiden aard, over landen, volken, oudheden en geschiedenis van den Indischen Archipel* gepubliceerd werden.

Brumund was in zijn werk een overgangsfiguur van predikant/amateur-verzamelaar naar een meer wetenschappelijke benadering. Het is ook niet voor niets dat hij ook een tijd deel heeft uitgemaakt van het *Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*. Dit genootschap is in 1778 opgericht en kan worden gezien als een opmaat naar de wetenschappelijke bestudering van talen en culturen in Nederlands-Indië. Door dit genootschap werd het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* uitgegeven waarin over diverse aspecten van talen en culturen van Indië werd gepubliceerd.

Adriaan Reland

Filoloog, arabist en cartograaf"

In 1705 verscheen in Utrecht een boek dat een omslag betekende in de tot dan toe negatieve Europese beeldvorming over moslims. De auteur, Adriaan Reland, was toen negenentwintig jaar oud en sinds 1700 hoogleeraar in de oriëntaalse talen aan de universiteit van Utrecht als opvolger van Johannes Leusden.

Titelblad *Indiana* door J.F.G. Brumund

XXIV. D^e pl. III.

Adriaan Reland (1676-1718)

Na de vestiging van de islam in de zevende eeuw op het Arabisch Schiereiland, verspreidde deze religie zich snel langs de kusten van de Middellandse Zee en naar het Nabije en Verre Oosten, waaronder de Indonesische Archipel. Onder de christenen was de beeldvorming over deze rivaliserende religie sinds de middeleeuwen uitgesproken negatief. De islam werd gezien als een ketterij die de drie-eenheid van God de Vader, Zoon en Heilige Geest van het christendom afwees. De profeet Mohammed moest het daarbij vaak als pseudoprofeet en bedrieger ontgelden. Men vreesde ook de opkomst van het Ottomaanse Rijk, dat sinds 1453 zijn hoofdstad had in Constantinopel. Ook veel gereformeerde theologen in Nederland in de zeventiende eeuw, onder wie de Utrechtse theoloog Gisbertus Voetius en zijn leerling Johannes Hoornbeeck (1617-1666), zagen de islam als de antichrist. Voetius viel de islam aan in zijn disputatie *De Muhammedismo* en Hoornbeeck in zijn *Summa Controversiarum Religionis*.

Adriaan Reland (1676-1718) brak met deze polemisch-negatieve traditie. Hij wilde in zijn zoektocht naar de 'waarheid' komen tot een meer historisch accurate beeldvorming over de islam. Zijn boek *De Religione Mohammedica* (1705) betekende een keerpunt in de heersende visie op de islam.

Adriaan Reland werd geboren in De Rijk als zoon van een gereformeerde predikant. Op jonge leeftijd ging hij naar het Atheneum Illustre in Amsterdam, waar hem de liefde voor de klassieke auteurs werd bijgebracht. Na deze vooropleiding startte hij op dertienjarige leeftijd zijn studie in Utrecht. Hij woonde er op kamers bij de gereformeerde theoloog Melchior Leydecker. Zijn vader had hem daar ondergebracht om hem 'in deeze glibberjeugt' op het rechte spoor te houden. Tijdens zijn studie maakte Adriaan kennis met de Duitse student Heinrich Sike, van wie hij

Titelblad *De Religione Mohammedica* door Adriaan Reland, 1705

Arabisch leerde. In 1694 schreef hij op achttienjarige leeftijd zijn dissertatie *De Libertate Philosophandi* waarvoor hij pas enkele jaren later (in 1699) de doctorstitel in de filosofie ontving. In deze publicatie benadrukte hij in het spoor van nieuwe filosofen als Spinoza en Descartes de vrijheid van het filosoferen. Hij hamerde er voortdurend op dat een filosoof nooit zonder eigen onderzoek het gezag van anderen moet accepteren. Volgens Reland waren theologie (*vox dei*) en filosofie (*recta ratio*) van een fundamenteel verschillende orde. Hiermee ging hij lijnrecht in tegen de heersende opvatting in de gereformeerde theologie waarbij de filosofie als de 'dienstmaagd' van de theologie werd gezien. Hij vervolgde zijn universitaire opleiding enige tijd in Leiden waar hij naast onderwijs in de theologie ook met veel belangstelling colleges in de 'ondervinderlyke Natuurkunde' volgde bij Wolfertus Senguerdus.

In 1699 werd hij benoemd tot hoogleraar in de fysica en metafysica aan de universiteit van Harderwijk. In zijn oratie *De incremento, quod Philosophia coepit hoc seculo* (1700) liet hij zien dat hij inmiddels zeer goed geïnformeerd was over nieuwe natuurfilosofen als Bacon, Kepler, Galileo en Descartes. Met name de empirisch-experimentele methode van Francis Bacon sprak hem aan.

Door bemiddeling van Willem III werd hij al spoedig gevraagd om als hoogleraar (met als leeropdracht *de oriëntaalse talen*) naar Utrecht te komen. Reland was opgelucht dat hij in Utrecht weer talen kon doceren omdat hij niet erg gesteld was op de felle polemiek die er aan de universiteiten, zeker ook in Utrecht, rond de nieuwe filosofie van Descartes door voor- en tegenstanders werd gevoerd. Hij aanvaardde zijn benoeming in Utrecht met de oratie *Pro lingua Persica et cognatis litteris Orientalibus*, waarin hij het belang benadrukte van het Perzisch en verwante oriëntaalse talen voor een beter begrip van het Hebreeuws, en daarmee het Oude Testament, maar ook de 'religio Mohammedica'. In deze oratie constateerde hij al dat de 'Mohammedanen' allerlei absurditeiten werden toegeschreven.

In de tijd dat Reland zijn studie begon, groeide de kennis in Europa over het Ottomaanse Rijk. Nederlandse reizigers zoals Levinus Warner, alumnus van de universiteit van Leiden en werkzaam als diplomaat in Istanbul, bezochten het Turkse Rijk en namen Arabische en Turkse boeken en manuscripten mee terug. Het stimuleerde het onderricht van het Arabisch, met name in Leiden waar Erpenius en Golius een grote reputatie als arabist vestigden. Overigens was volgens velen de studie

van het Arabisch vooral belangrijk als hulpmiddel om de kennis van het Hebreeuws, dat beschouwd werd als de oertaal, te versterken.

Ook Reland was actief in het verzamelen van Arabische en Turkse manuscripten. Zelf heeft hij echter nooit reizen gemaakt naar de gebieden waarover hij schreef, al had hij wel graag 'Konstantinopolen' willen zien zoals hij in zijn *Verhandeling van de Godsdienst der Mahometaanen* (1718) bekende. Edward Gibbon, auteur van het beroemde *The Decline and Fall of the Roman Empire*, die meerdere keren met waardering naar Relands werk over de islam zou verwijzen, noemde hem 'a judicious student, [who] had travelled over the east in his closet at Utrecht'. Het was omwille van zijn ziekelijke vader, die uiteindelijk ook bij hem in zijn huis in Utrecht is gestorven, dat Reland niet naar de Oost vertrok.

Relands boek over de islam verscheen in 1705 eerst in het Latijn. Een uitgebreidere versie van *De Religione Mohammedica* publiceerde hij in 1717. In 1718, het jaar van zijn overlijden, volgde een Nederlandse vertaling, *Verhandeling van de Godsdienst der Mahometaanen*. Het boek verscheen daarna ook in het Frans, Duits en Engels. We kunnen Reland en zijn bedoeling met het schrijven van *De Religione Mohammedica* het best leren kennen als we zijn voorwoord lezen. 'De meeste godsdiensten, die vroeger op deze wereld voorkwamen of die heden ten dage beleden worden,' zo schreef hij, 'is het lot beschoren geweest, dat zij door hun tegenstanders niet goed zijn begrepen of met onbehoorlijke laster en op onbillijke wijze aan de kaak zijn gesteld.' Voor Reland stond één ding voorop: 'De waarheid moet overal en altijd opgespoord worden.' Daarom was het volgens hem van belang een andere religie zoals de islam te beschrijven op de wijze 'zoals deze in de godshuizen en de scholen van de mohammedanen zelf onderwezen wordt'. Hij beklagde de student die interesse had in de bestudering van de mohammedaanse religie, want zo'n student werd verwezen naar de polemisch-negatieve publicaties van bijvoorbeeld Voetius en Hoornbeeck terwijl deze student volgens Reland juist de Arabische taal zou moeten leren om zo de islam van binnenuit te leren kennen. In de moderne godsdienstwetenschappen is deze methode bekend geworden als de 'emic-benadering' van de studie van religie.

De Religione Mohammedica bestaat uit twee delen. Het eerste deel betreft een compendium van de 'mohammedaanse' theologie gebaseerd op een Arabische tekst in Relands bezit. Het tweede deel bevat een overzicht in veertig 'denkbeelden' over de islam die naar de mening van Reland

de ‘mohammedanen’ ten onrechte werden aangewreven (‘nonnulla, falso Mohammedanis tribuuntur’). Deze valse denkbeelden worden door Reland ‘ontmaskerd’ aan de hand van o.a. Arabische teksten, teksten uit de Koran en reisbeschrijvingen. In hoofdstuk xxxii gaat hij in op de opvatting dat het de ‘Mahometaanen’ toegestaan is ‘zo veele vrouwen te trouwen, als zy den kost kunnen geeven. [...] Doch dat dit valsch zy, leeren ons de woorden van den Alkoran zelf [...]’. In hoofdstuk xxxix gaat hij in op de fabel ‘van de duyf, die Mahomet in het oor luysterde’. Deze duif zou dan de geest Gods symboliseren. ‘Dit is eene bekende Fabel,’ aldus Reland. Zijn boek geeft daarmee een visie op de islam die bijna als modern gezien kan worden. *De Religione Mohammedica* wordt in Europa door arabisten en godsdienstwetenschappers nog steeds gezien als een onmisbare schakel in de kanteling van de beeldvorming inzake de islam in Europa. Het werk van Reland heeft in Europa met name in de kringen van geleerden veel invloed gehad. Zo sprak in Nederland de beroemde Leidse arabist Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936) in waarderende termen over het werk van Reland. Daarnaast werd *De Religione Mohammedica* gepopulariseerd in encyclopedische overzichtswerken zoals *Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde* van de hugenoten Bernard Picart en Jean-Frédéric Bernard, dat in de periode 1723-1743 in Amsterdam uitgegeven werd. Dit nam niet weg dat Reland vond, als kind van zijn tijd, dat de islam bestreden zou moeten worden. Maar in zijn *De Religione Mohammedica* en zijn andere werken toonde hij zich allereerst een verlicht (godsdienst)wetenschapper die zich niet wilde laten leiden door negatieve voorstellingen en kwaadsprekerij en die voortdurend op zoek was naar de waarheid. Aan het einde van zijn voorwoord van *De Religione Mohammedica* schrijft hij:

‘Per me licet, qui quotidie magis magisque experior mundum decipi velle, & praeconceptis opinionibus regi’ [Ik ervaar immers dagelijks meer en meer dat de wereld bedrogen wil worden, en dat zij door vooringenomen opvattingen wil worden geregeerd].

Als hoogleraar oosterse talen hield hij zich bezig met de ‘geographia sacra’, de bestudering van de geografie en materiële cultuur van het heilige land Palestina. Ook op dit terrein zag hij het als zijn taak om onbewezen vooronderstellingen over de geografie van het Heilige Land te zuiveren. Hij was daarom zelf ook actief met het produceren van authentieke kaarten van Palestina.

Reland was echter niet alleen geïnteresseerd in het Arabisch en Hebreeuws maar ook in verschillende talen en culturen uit andere delen van de wereld, zoals Indië, het Verre Oosten en ook de indianen in Amerika. In zijn uitgebreide voorwoord op *De Religione Mohammedica* schreef hij:

‘Laat mij eerst degenen antwoorden die het niet noodzakelijk achten een onderzoek in te stellen naar onderwerpen uit de mohammedaanse religie, omdat wij niet veel omgang hebben met mohammedamen. [...] Hebben wij echter ook niet vele contacten met mohammedanen, zoals te Constantinopel, in de grensgebieden van Hongarije en het Turkse land, op de kusten van Afrika, in Syrië, Perzië, en Oost-Indië, waar in onze koloniën en op plaatsen, die dikwijls bezocht worden om geld te verdienen, veel mohammedanen wonen? Is het dan niet, zo vraag ik, noodzakelijk onderzoek te doen naar datgene wat zich zo dikwijls aan ons opdringt? [...] Ieder die zich wendt tot het onderzoek van zaken waarvan de zin het gewone volk ontgaat, zoals het onderzoek naar de zeden en de talen van oude volkeren of van volkeren die nu wel op onze aarde voorkomen, maar door een grote afstand van ons verwijderd zijn, die krijgt terstond te maken met critici, die alleen al vanwege het feit dat ze niets anders kunnen zeggen dan dat dit werk niet noodzakelijk is, elke vorm van onderzoek veroordelen.’¹²

Zoals zoveel Europese geleerden was ook Reland aangewezen op contacten met kooplieden en anderen met kennis van exotische talen om hem van de nodige manuscripten te voorzien, of het nu ging om originele teksten en documenten, kopieën daarvan, of zelfgemaakte woordenboeken, lexicons, vocabulaires of grammatica's. Vanuit zijn studeerkamer in Utrecht onderhield hij een intensieve briefwisseling met wetenschappers en verzamelaars, met name met hen die probeerden taalkundige kennis en andere materialen en artefacten te verzamelen uit verre streken. Zo correspondeerde hij intensief met Gisbertus Cuper, burgemeester in Deventer, Nicolas Witsen, burgemeester van Amsterdam, en met de Nederlandse schilder en reiziger Cornelis de Bruijn.

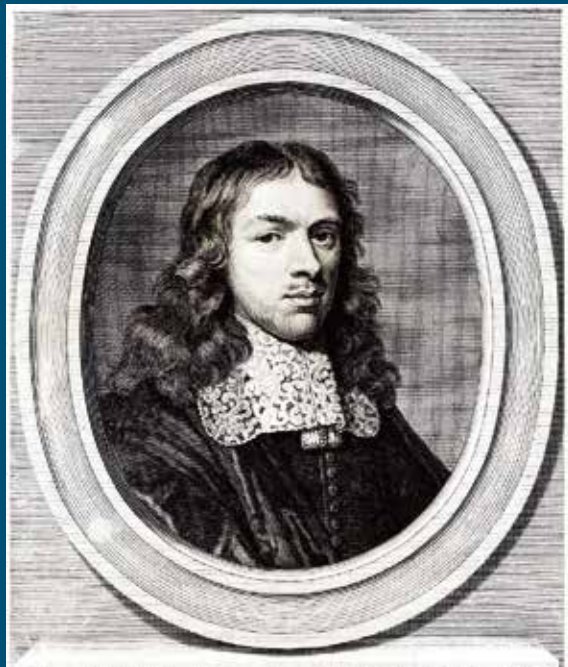
Reland ontving manuscripten uit de Oriënt van met name Petrus van der Vorm en Cornelis Mutter. Petrus van der Vorm (1664-1731) werd in 1689 predikant op de Molukken en werkte vanaf 1698 tot aan zijn dood in

Gisbertus Cuper (1644-1716)

Cornelis de Bruijn (1652-1727)

Nicolaes Witsen (1641-1717)

Batavia. Van der Vorm stond bekend om zijn enorme talenkennis. Reland schreef over hem: ‘cujus liberalitate plurima possideo MSSta orientalia’ [door wiens vrijgevigheid ik vele oosterse manuscripten bezit]. Mutter werd in 1659 in Overschie bij Rotterdam geboren en maakte carrière in de Verenigde Oost-Indische Compagnie. In 1674-1680 diende hij als klerk en tolk bij een VOC-handelspost in Golconda, in de buurt van het huidige Hyderabad, en daarna in Batavia. Mutter is in, of kort na, 1698 naar zijn geboorteland teruggekeerd en stierf rond 1704. Hij liet een aanzienlijk aantal manuscripten na in het Perzisch en Maleis of Javaans. Reland verwierf minstens negen manuscripten van Mutter. En zo verschaften Van der Vorm en Mutter, en in mindere mate Francois Valentijn, het materiaal dat Reland in staat stelde om over de talen van het (Verre) Oosten te publiceren in zijn *Dissertationum miscellanearum pars tertia*, pp. 57-139 (*Dissertatio De linguis insularum quarundam Orientalium*).¹³ Dat men belang hechtte aan dit werk van Reland bleek wel uit een boodschap van de Kerkenraad uit Indië. Op 14 november 1701 stuurde die Kerkenraad van Batavia een brief aan de classis van Amsterdam. Men had vernomen dat ‘de beroemde kenner der Oostersche talen Hadrianus Reeland tot professor te Utrecht benoemd was’ en sprak de hoop uit ‘dat de theologen goed Hebreeuwsch, Arabisch, Syrisch en andere Oostersche talen zouden leeren, omdat de kennis daarvan, de studie der Indische zeer zou vergemakkelijken en bevorderen.’ Academische docenten zoals Reland in Utrecht en hun gepubliceerde studies hielpen predikanten en kooplieden om kennis te verwerven van de talen en de cultuur van de gebieden waar zij gestationeerd zouden worden. Tegelijkertijd gaf Reland aan dat er nog veel kennis ontsloten zou moeten worden. Aan Witsen schreef Reland in 1714:

‘Ik bedroef mij, dat men, bijna den ganschen aerdkloot bevarende, en occasie hebbende van alle schriften na te speuren, nogh seggen moet, datter iets is, waervan met geen sekerheijt kan seggen, waar dat schrift gebruikt wordt... Van Borneo heeft men niets, alsdat men op de zeekusten Maleijtsch spreekt of Portugeesch, dogh wat voor schrift binnenlands gebruijkt wordt, wie weet dat?’

In aanvulling op zijn behoefte aan kennis van de talen van Indië en het Verre Oosten heeft Reland ook kaarten van Perzië, Japan, én van West- en Oost-Java geproduceerd.

Op deze kaart staat geschreven links onderin in het Latijn:

Hic sedet & domitis Leo Belgicus imperat Indis
Hic moret excussis aurea colla jubis
Quum fremit attoniti ponunt diademata reges
Seque Oriens gazis abdicat ipse suis
Meta fuit priscis rerum aut spes ultima Ganges
Quam longe hunc Batavi post sua terga rident.

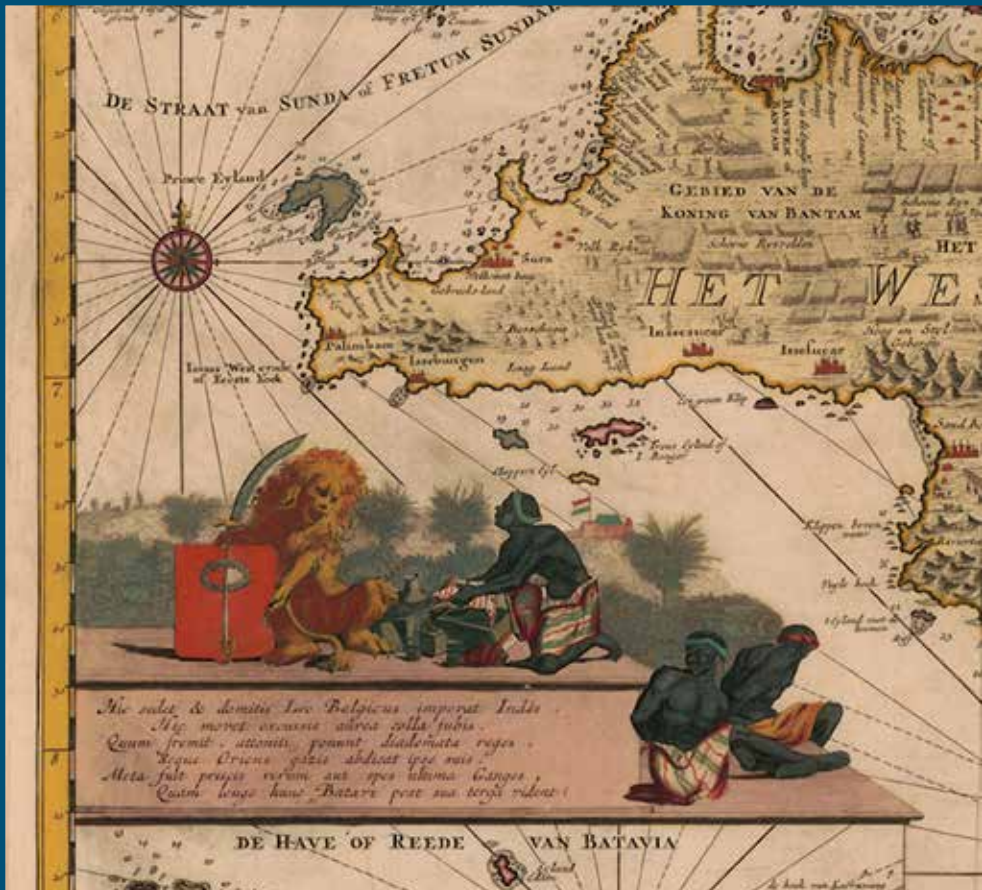
[Hier zit en heerst de Hollandse Leeuw over de getemde Indiërs
Hier beweegt hij zijn gouden nek door met zijn manen te schudden
Wanneer hij brult, leggen de koningen verschrikt hun diademen neer
En de Oriënt doet zelf afstand van zijn schatten
De Ganges was voor de Ouden de uiterste grens of hoop
Welke de Nederlanders ver achter hun rug zien.]¹⁴

Deze kaart van Reland verbeeldt de kolonie en de koloniale verhoudingen en is daarmee een onderdeel van 'cultural technologies of [colonial] rule'. In de woorden van Cohn wordt zo 'command of language' ook 'language of command'.¹⁵ Zo werd het werk van Reland ook een onderdeel van de opbouw van het koloniale archief dat de Republiek in staat zou stellen de kolonie te kunnen 'kennen' en daarmee beheersen.

Op 5 februari 1718 overleed deze productieve en veelbelovende jonge hoogleraar vrij plotseling aan de 'kinderpokjes'. Reland was een wetenschapper die uitdrukkelijk geïnteresseerd was in de Ander, zijn taal, religie en gebruiken. Zijn opvattingen over de wijze waarop wij wetenschappelijk verantwoord en respectvol om zouden moeten gaan met (de bestudering van) andere religies, zijn nog steeds actueel. Tegelijkertijd maakte hij deel uit van de 'ontsluiting' van de kolonie.

Insulae Javæ pars occidentalis – pars orientalis edente Hadriano Relando

Detail Insulae Javæ pars occidentalis – pars orientalis edente Hadriano Relando

Gebouw van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) in Batavia

EXPERIMENTEREN & EXPLOITEREN (±1850-1950)

Van VOC naar kolonie

Indië als 'wingewest'

De VOC als commerciële handelsonderneming hield in 1796 op te bestaan na een kwijnend bestaan vanaf het midden van de achttiende eeuw. De West-Indische Compagnie was al een paar jaar eerder, in 1792, opgeheven. De VOC was ten principale een handelsonderneming met handelsposten maar met gouvernementele bevoegdheden. Nu was het de soevereine staat die zich moest verhouden tot haar kolonie. In de Bataafse periode werd door het Staatsbewind (een kleine ministerraad) op 11 november 1802 besloten om een commissie in te stellen die moest adviseren:

*'ter beantwoording van de vraag: 'Op welken voet en wijze in het vervolg, de handel in 's lands Bezittingen in Oost-Indië zou behooren gedreven en die Bezittingen bestuurd te worden, in voege dat aan dezen de hoogst mogelijke trap van welvaart; aan den koophandel der Republiek het meeste nut en aan 's lands finantien het meeste voordeel worden aangebragt.'*²

'De hoogste trap van welvaart', 'het meeste nut', 'het meeste [financiële] voordeel'; het zijn de drie thema's die in de negentiende eeuw de Nederlandse koloniale politiek zullen beheersen. Een periode van Verlichtingsideeën brak aan, maar tegelijkertijd vertoonde de schatkist een enorm deficit.

Er werd begerig gekeken naar de mogelijkheden van de kolonie om 'aan 's lands finantien het meeste voordeel' te brengen. Tot 1848 speelde de koning in deze nationale staat een allesoverheersende rol in koloniale zaken. Er werd nu steeds meer gezocht naar de opbouw van een koloniaal rijk dat ook koloniaal bestuurd werd. In opdracht van de Nederlandse regering werd Indië, na een kort Brits intermezzo, bestuurd door een

gouverneur-generaal met een eigen ambtenarenapparaat. De negentiende eeuw laat het beeld zien van een groeiend koloniaal rijk met grote economische belangen in Indië. In deze koloniale zaken stond de groei van de winst die terugvloeyde naar Nederland centraal. De exploratie van de ‘verzamelaar’ maakte steeds meer plaats voor de koloniale exploitatie.

In oktober 1815 werden drie commissarissen-generaal, te weten Cornelis Theodorus Elout, Arnold Adriaan Buyskes en Goderd Alexander Gerard Philip, Baron van der Capellen, door Koning Willem I uitgezonden om Indië na het Engelse intermezzo onder leiding van Thomas Stamford Raffles te gaan besturen. In 1819 trad Van der Capellen aan als gouverneur-generaal. In de groei van de koloniale staat werd langzamerhand duidelijk dat de Nederlandse bestuurders zochten naar de mogelijkheden om Indië steeds meer als een ‘wingewest’ te benutten. Aanvankelijk werd het systeem van de landrente, een pacht die door de inheemse bevolking betaald moest worden voor de grond, door de commissarissen-generaal overgenomen van Raffles, die het had ingevoerd ter vervanging van de verplichte leveranties van producten en diensten. Alleen in het Preanger gebied (in West-Java aan de zuidkust gelegen) bleef de verplichte levering van koffie van kracht aangezien dit systeem zeer winstgevend bleek. De aanneme was dat de koloniale overheid eigenaar van de grond was en het dus kon verpachten. Men verkeerde in de veronderstelling dat de boeren dan wel als productieve zelfstandige ondernemer zouden kunnen werken. Dit idee van economische vrijheid en niet-inmenging in de productie van gewassen bleek een misvatting te zijn, zeker omdat de oude feodaal-agrarische structuur voortduurde. Daarmee kwam ook de productie van de exportgewassen onder druk te staan en dus de winst voor de Nederlandse schatkist. Het ‘aan ’s lands finantien het meeste voordeel’ bleek nu verliesgevend te zijn voor het moederland, temeer daar de Java-oorlog van 1825-1830 de Nederlandse staat veel geld had gekost.

Zo werd de weg geopend naar de invoering van het zogenaamde cultuurstelsel in 1830 onder leiding van de gouverneur-generaal Johannes van den Bosch. Van der Capellen had al eerder in 1825 het veld moeten ruimen omdat hij in de ogen van de koning en zijn raadgevers deze ontwikkelingen had tegengewerkt. In wezen werd het oude systeem van verplichte productie in een feodaal-agrarische context weer teruggahaald. Het cultuurstelsel hield in dat twintig procent van de dorpsgrond bestemd moest worden voor overheidsgewassen voor de export. En die export kwam in handen van de monopolist, de Nederlandsche Handel-Maatschappij

(NHM), die daarmee ook bekend werd als de 'Kompenie Ketjil', de 'Kleine Kompanie': de VOC *revisited*.

Het cultuurstelsel was in wezen een modernisering van een al langer bestaand feodaal-agrarisch systeem. Het moest de Javaanse boer via dwang en disciplineren verder op de weg naar de beschaving brengen. De koloniale overheid nam hierbij de functie van de voormalige private onderneming, de VOC, over. Dit dwangregime – in de woorden van Breman 'naakte uitbuiting'³ – heeft tot in de jaren 60 van de negentiende eeuw gefunctioneerd en heeft geleid tot enorme winsten voor de Nederlandse schatkamer, maar uiteraard ook tot ellendige situaties voor de onvrije kleine boeren. Volgens sommige berekeningen maakten de inkomsten uit het cultuurstelsel in sommige jaren wel bijna een derde van de Nederlandse begroting uit! En daarmee werd de opbouw van de moderne infrastructuur in Nederland gefinancierd. Als gevolg van dit stelsel kwam er druk op de verhouding tussen de eigen voedselproductie (rijst) en de op export gerichte productie. In delen van Java heerste als gevolg hiervan hongersnood.

Onderdeel van de modernisering van de feodaal-agrarische structuur was de verdere ontwikkeling van de bestuurs- en beheerstructuur op met name Java. Er werden twee bestuursdiensten naast elkaar ontwikkeld, het Europese bestuur en een inheems bestuur. En dit weerspiegelde ook de nieuwe koloniale ideologie van de soevereiniteit van het westerse gezag in de kolonie, gebaseerd op een vermeende westerse superioriteit.

In 1870 werden twee wetten aangenomen die het einde markeerden van het cultuurstelsel, de Agrarische wet en de Suikerwet. De Agrarische wet regelde het grondeigendom dat bij de inheemse bevolking berustte die de grond wel kon verhuren aan particulieren, bij voorbeeld particuliere ondernemingen. De Suikerwet bepaalde dat de koloniale overheid zich terugtrok uit de onder het cultuurstelsel verplichte levering van suiker. Gaf het cultuurstelsel een bepalende rol aan de koloniale overheid in de exploitatie van exportproducten, er ontwikkelde zich nu een liberaal-kapitalistisch stelsel waarbij grotere private ondernemingen een kans kregen om land te huren en op grotere schaal en op basis van langjarige investeringen gewassen als koffie, thee et cetera te verbouwen. De plantage-economie ontwikkelde zich nu in rap tempo.

De negentiende eeuw stond in het teken van de groei van Nederland als nationale staat én als koloniale wereldmacht. Nederland voegde zich

in deze koloniale positie bij de grote imperiale mogendheden, aangevoerd door de Britten en Frankrijk, terwijl Duitsland alles in het werk stelde om ook deze status te bereiken. Over die status van Nederland als imperiale mogendheid is veel discussie geweest onder Nederlandse historici. Sommigen hebben gewezen op het Nederlandse imperialisme als een exceptionele casus, een 'reluctant imperialism' als was de imperiale identiteit van Nederland wat 'verlichter' van aard. Dit zou terug te voeren zijn op de ethische ideologie van het Nederlandse kolonialisme en de internationale status van Nederland als een kleine mogendheid. Met name in de publicaties van Jan Breman wezen vertegenwoordigers van de 'Amsterdamse school' op het imperiale systeem van uitbuiting van de koelies, op het systeem van racisme en de nauwe band tussen overheid en bedrijfsleven. Locher-Scholten sprak over een 'ethisch imperialisme' waarmee niet zozeer de buitengrenzen van het imperiale rijk ter discussie stonden maar wel de verdere invulling en handhaving van de 'gestreng' imperiale autoriteit in de gebieden buiten Java. Zij wijst op de continuïteit van de sterk calvinistische traditie van moraliteit in een relatief klein land. En dit besef van de calvinistische moraliteit leidde overigens ook tot een kritisch-negatieve houding tegenover de inheemse aristocratie. Er is altijd een besef van een beschavingsmissie geweest op basis van een Nederlandse versie van nationalisme en superioriteit.⁴

Deze maatschappelijke en economische ontwikkelingen in de negentiende eeuw hebben ook een grote invloed gehad op de ontwikkeling van wetenschappelijke kennis in en over de kolonie en daarmee ook de wisselwerking met de wetenschapontwikkeling aan de universiteiten in het moederland. De Engelse luitenant-gouverneur Thomas Raffles had een duidelijke wetenschappelijke belangstelling voor cultuur en natuur van het land dat hij relatief kort bestuurde. Hij publiceerde in 1817 zijn *History of Java*. Toen het driemanschap commissarissen-generaal in 1815 werd uitgezonden naar Indië, werd er een ambtenaar toegevoegd die hen moest kunnen adviseren over diverse aspecten van Indië. Daartoe werd de Amsterdamse hoogleraar C.G.C. Reinwardt benaderd. Hij werd aangesteld als directeur tot de zaken van Landbouw, Kunsten en Wetenschappen op Java en de naburige eilanden. Het 2e artikel van het Koninklijk Besluit van zijn aanstelling, formuleert zijn taak:

'onze Commissarissen-Generaal, alsmede Gouverneur-Generaal in rade, te dienen van consideratien en advies over alle pointen

question over welke zy respectievelyk goed zullen vinden hem te raadplegen speciaal voor zooveel die betrekking hebben tot de cultuur van den grond, de houtbosschen daaronder begrepen; tot de maatregelen ten nutte der openbare gezondheid, tot de opvoeding der jeugd, enz.’

In artikel 4 van hetzelfde Koninklijk Besluit:

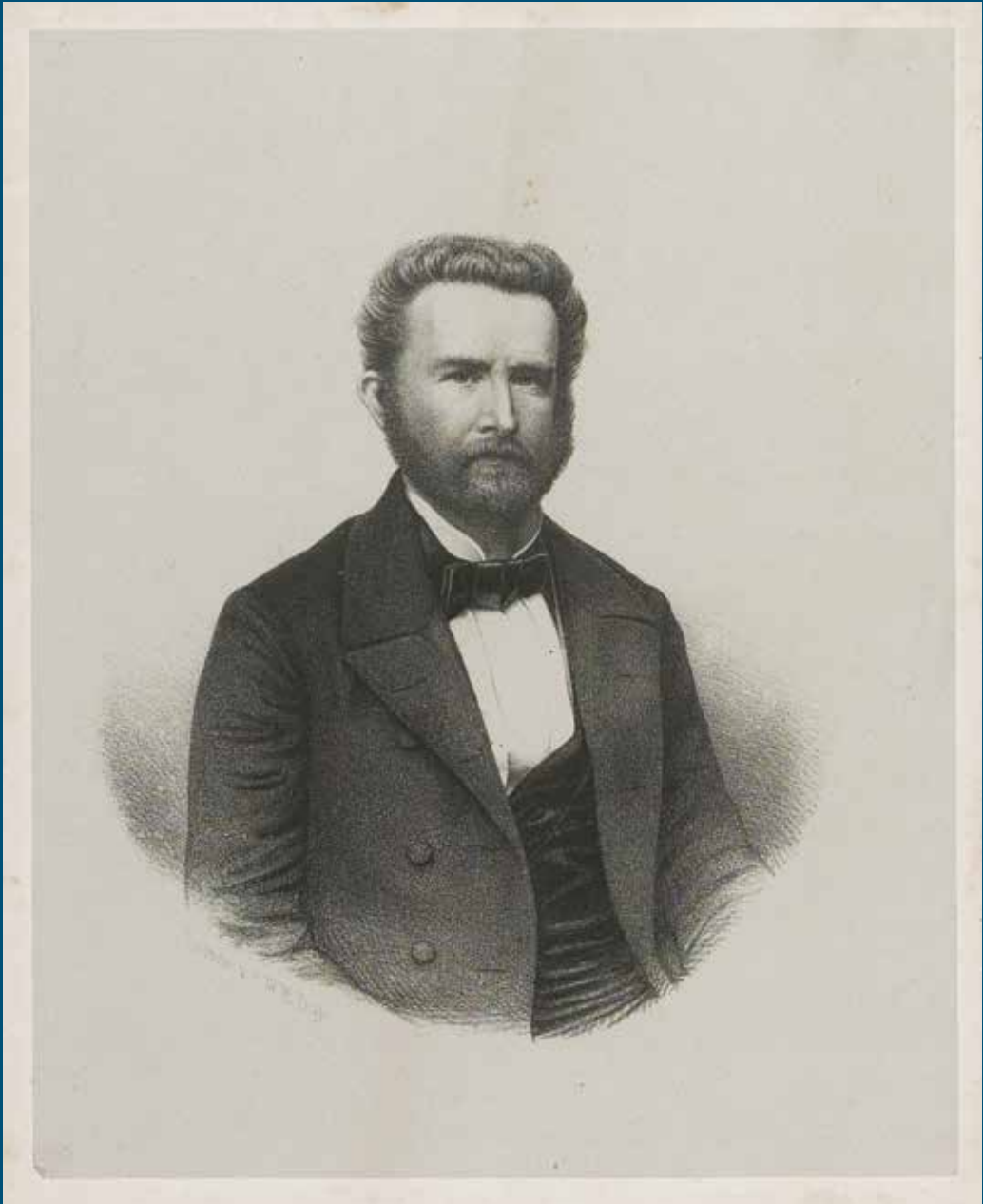
‘Hoofdzakelijk echter, en zich ter vervulling der plichten bij art. 2 omschreven des te beter te bekwamen, zal hij den aard van den grond en deszelfs voortbrengselen nauwkeurig gadeslaan, delfstoffen opsporen en nuttige waarnemingen doen omtrent het dierenrijk.’⁵

Aan deze instructie van Reinwardt werd een zeer uitvoerige lijst van vragen over uiteenlopende zaken toegevoegd. Het woord ‘koophandel’ speelt daarbij een centrale rol. Een belangrijk onderdeel van zijn werk in Indië was het ontwikkelen van ’s Lands Plantentuin in Buitenzorg (Bogor). Volgens Melchior Treub, een van de latere directeuren van deze plantentuin, was dit een keerpunt in de geschiedenis van het koloniaal-wetenschappelijk onderzoek.

In 1820 werd de zogenaamde *Natuurkundige commissie* geïnstalleerd die expedities ging organiseren om flora en fauna en inheemse groepen mensen met hun talen en gewoonten systematisch te gaan beschrijven. In artikel 1 van het Koninklijk Besluit werd het doel van de commissie geformuleerd:

‘om, onder de orders van onzen Gouverneur Generaal, de Nederlandsche bezittingen in Oost Indië te bereizen, met het bepaalde doel, om de wetenschappelijke kennis van de voortbrengselen der Natuur, in die landen, uit te breiden.’⁶

De term ‘voortbrengselen’ doelde ook op productie van zaken die economisch nuttig zouden kunnen zijn. Het is de opmaat naar een wetenschappelijke benadering. In deze commissie hebben met name buitenlandse wetenschappers, veelal Duitsers, geparticipeerd. Toch is het werk van deze commissie weinig productief geweest; in 1850 werd ze ontbonden. Wel groeide de natuurwetenschappelijke belangstelling. In 1850 werd een *Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch-Indië* opgericht.

Franz W. Junghuhn (1809-1864)

Een van de bekendste natuuronderzoekers in de negentiende eeuw was de Duitser Franz W. Junghuhn (1809-1864). Vanaf 1835 verbleef hij lange tijd in Indië. Hij publiceerde zijn bevindingen op het gebied van botanie, zoölogie, geologie en etnografie. Na een tussentijds verblijf in het Herbarium in Leiden werd hij bij terugkeer belast met het opzetten van de kinacultuur, zoals we nog zullen zien.

In 1852 werd de Dienst van het Mijnwezen opgezet waarmee het geologische exploratiewerk werd gestimuleerd.⁷ Deze exploratie door middel van expedities werd nog verder gestimuleerd door de oprichting in Nederland door de Leidse hoogleraar P.J. Veth van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap in 1873.

Vanaf rond 1850 ontwikkelde zich een fascinerende periode die gekenmerkt werd door een groeiende wetenschappelijke interesse in het land Indië. Steeds meer Nederlandse wetenschappers gingen zich bezighouden met onderzoek naar en in de koloniën. De taal, cultuur, de fysische omgeving, de planten- en dierenwereld van Indië kwamen meer en meer in het vizier van de onderzoekers. Zoals Sandra Harding zei: 'The world was added as a laboratory to modern science in Europe through European expansion.'⁸ Er werd in toenemende mate ook gepubliceerd door deze groep wetenschappers op het gebied van bijvoorbeeld tropische geneeskunde en biologie inclusief plantkunde, paleontologie, zoölogie, vulkanologie. Maar ook talen en cultuur kwamen steeds meer in beeld.

Het *Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Letteren* met zijn *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* ontwikkelde zich tot het centrale instituut voor de wetenschappelijke bestudering van Indonesië. 's Lands Plantentuin in Bogor werd met name onder leiding van Melchior Treub een broedplaats van vernieuwend experimenteel onderzoek.⁹ Van der Schoor wijst in zijn dissertatie op het belang van biologisch onderzoek bij de particuliere proefstations in Indië in de periode 1870-1940, op de wetenschappelijke betekenis van de tropen, en op de betekenis van de natuurwetenschappen en dan met name biologie, voor de landbouw in de tropen.¹⁰ Zo kreeg 'wetenschap' als onderdeel van de beschavingsmissie een culturele betekenis voor Nederland en de koloniën. En onder de groep Nederlandse wetenschappers vinden we ook veel wetenschappers die verbonden waren aan de universiteit van Utrecht. Deze periode, die doorloopt tot aan de Tweede Wereldoorlog, is een tijd die van groot belang is geweest voor de ontwikkeling van een aantal disciplines in Utrecht, met name in de natuurwetenschappen.

Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw¹¹

Pas na de Franse periode werden de Nederlandse universiteiten op basis van het Organiek Besluit van 2 augustus 1815 opgenomen in een nationaal systeem van hoger onderwijs. Tot die tijd waren de gemeentelijke autoriteiten verantwoordelijk voor de instellingen van hoger onderwijs in hun gemeente. Het hoger onderwijs droeg een verlicht-humanistisch karakter. Artikel 1 van het Organiek Besluit luidde: 'Onder den naam van hooger onderwijs wordt verstaan zoodanig onderwijs, als ten doel heeft den leerling, na afloop van het lager en middelbaar onderwijs, tot eenen geleerden stand in de maatschappij voor te bereiden.' Na 1815 was er sprake van drie nationale openbare universiteiten (in de terminologie van die tijd 'hogescholen'): Leiden (gesticht in 1575), Groningen (gesticht in 1614) en Utrecht. Aan het eind van de negentiende eeuw voegden de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (1877) en de private gereformeerde Vrije Universiteit van Amsterdam (1880) zich hierbij. De Hogescholen van Leiden, Groningen en Utrecht werden nu Rijksuniversiteiten.

Aan het begin van deze nieuwe periode nam men afstand van de eenheid der wetenschappen. Er ontwikkelden zich verschillende trajecten van de humaniora en de (proefondervindelijke) natuurwetenschappen. De Wet op het Hooger Onderwijs van 1876 gaf verder vorm aan het proces van differentiatie en specialisatie in de wetenschap. Onderzoek kwam steeds nadrukkelijker in het vizier van de academie. In de opmaat naar de ontwikkeling van het onderzoek binnen de universiteit was er bij de hoogleraren in het brede veld van de natuurwetenschappen in het midden van de negentiende eeuw ook nadrukkelijk aandacht voor het praktisch onderwijs van studenten in laboratoria.

Teunissen omschrijft al in de titel van zijn boek *Nut en nog eens Nut* hoe men wetenschapsontwikkeling zag als een invulling van dit maatschappelijk beschavingsideaal. In de eerste helft van de negentiende eeuw stond met name de algemeen-zedelijke vorming van jonge mensen uit de gegoede stand centraal. Daarbij gold wel dat eigenbelang ondergeschikt was aan het algemeen maatschappelijk belang. In dat opzicht moest men niet veel hebben van 'humboldtiaanse individualisten'. Toen in de tweede helft van de negentiende eeuw het onderzoeksethos steeds meer een eigenstandige positie kreeg, betrof het onderzoek dat uiteindelijk een maatschappelijk profijt zou moeten hebben. Ook hier gold het primaat van het gemeenschappelijk belang. Dat had volgens Teunissen

ook een functionele reden. De overheid in Nederland was niet scheutig in het financieren van universiteiten, laat staan onderzoek. De hoogleraren en universiteitsautoriteiten hebben niet nagelaten om de overheid telkens weer te wijzen op het belang van de ontwikkeling van kennis aan de universiteiten die vitale maatschappelijke belangen dient. Wetenschap moest nut hebben, maar tegelijkertijd maakte men aan de universiteiten wel een duidelijk onderscheid tussen fundamenteel onderzoek aan de algemene universiteiten en het toegepast onderzoek in termen van techniek, zoals op de polytechnische scholen van Wageningen en Delft.¹²

Met de ontwikkelingen op het terrein van het onderzoek verschoof aan de Utrechtse universiteit ook de verhouding tussen de faculteiten. Was de theologiefaculteit in het eerste deel van de negentiende eeuw nog de dominante speler, aan het begin van de twintigste eeuw was het krachtenveld binnen de universiteit fundamenteel gewijzigd. De faculteiten medicijnen en wis- en natuurkundige wetenschappen groeiden sterk, niet alleen in omvang. In 1925 werd er een nieuwe faculteit aan de universiteit toegevoegd. De Veeartsenijkundige Hoogeschool werd nu binnen de universiteit de nieuwe veeartsenijkundige faculteit.

In Utrecht ontstond in 1815 conform het Organiek Besluit ook een nieuwe eigen faculteit wis- en natuurkundige wetenschappen, los van de bespiegelende wijsbegeerte en letteren. Aanvankelijk lag de nadruk op de algemene natuurwetenschappen, opgevat als de stoffelijke wereld om ons heen die we met onze zintuigen kunnen waarnemen. Men ging nog uit van een eenheid van de algemene natuurkunde. Deze eenheid werd ook door de hoogleraren zo beleden.

Langzamerhand groeide er een onderzoeksethos dat gepaard ging met een verdere specialisatie, van de brede natuurwetenschappen naar natuurkunde, incl. de astronomie, chemie, farmacie, botanie et cetera. Deze specialisatie werd ook geïnstitutionaliseerd omdat hoogleraren in toenemende mate in een faculteit werden aangesteld met een specifieke leeropdracht. Dit onderzoeksethos van de 'pure wetenschap' als intrinsiek onderdeel van een (westers) maatschappelijk beschavingsideaal ging langzamerhand ook steeds meer gelden in de kolonie, met dien verstande dat – zoals we zullen zien – dit beschavingsideaal nauwelijks met de autochtone bevolking werd gedeeld.

In het hiernavolgende ga ik in op het werk van wetenschappers die een relatie met de universiteit van Utrecht hadden, bijvoorbeeld actieve medewerkers of alumni, die op diverse wetenschapsterreinen werkzaam waren om zo zicht te krijgen op de intensieve wisselwerking tussen kolonie en wetenschapsontwikkeling.

G.J. Mulder

Zijn leerlingen en de kolonie

We beginnen een overzicht van deze ontwikkelingen aan de universiteit van Utrecht met het verhaal van G.J. Mulder.

In zijn *Levensschets* schrijft Mulder: 'De waarheid is dat ik welligt meer op Java dan in Nederland geleefd heb. Het Ministerie van Koloniën is voor mij door al die bezigheden veelal eene bron van uitnemend genoegen geweest.'¹³ Gerrit Jan Mulder wordt algemeen gezien als de stichter van de scheikunde in Utrecht op basis van de modern-wetenschappelijke methode. Hij was hoogleraar in de scheikunde in de jaren 1840 tot 1868. Mulder meende dat onderzoek zou moeten leiden tot nuttige kennis. Daarnaast benadrukte hij het belang van het hebben van goede laboratoriumfaciliteiten, niet in de eerste plaats voor het onderzoek maar vooral als onmisbaar onderdeel van het onderwijs. De studenten dienden actief in het laboratorium werkzaam te zijn. Mede door zijn goede contacten met Van der Capellen, die na zijn terugkeer uit Indië president-curator werd van de universiteit van Utrecht, kreeg Mulder voldoende middelen voor de opbouw van een nieuw chemisch laboratorium.

In 1825 was Mulder bij De Fremery gepromoveerd op een dissertatie *De opio ejusque principiis, actione inter se comparatis*. Deze kennis van opium kwam hem goed van pas. In Rotterdam, waar hij geneesheer en docent scheikunde en plantkunde aan de Rotterdamse Klinische School was (1828-1840), verrichtte hij al voor de Nederlandsche Handels-Maatschappij chemisch onderzoek naar de kwaliteit van Javaanse en Chinese thee (1835) en van verschillende soorten opium afkomstig uit Smyrna (1834). Opium was een belangrijk handelswaar (en smokkelwaar!) voor de VOC en de latere koloniale machthebbers. Mulder adviseerde over de wijze van vervoer van de opium die uit Smyrna, Turkije via Nederland naar Java werd verscheept. De klacht van de merendeels Chinese opiumpachters was dat delen van de geïmporteerde opium bedorven waren als het arriveerde in Indië. Mulder adviseerde om 'daar de hazen en patrijzen wel gebraden in

G.J. Mulder (1802-1880)

luchtledige kisten in Indië goed aankwamen, al het opium daarheen in luchtledige kisten te doen verzenden'. Mulder was zeer ontevreden toen men veertig jaar later besloot om af te stappen van deze luchtledige kisten om zo te bezuinigen op het vervoer – en dat voor een zo lucratieve handel, aldus Mulder. Hij adviseerde ook over de verschillen in kwaliteit tussen Levants en Bengaals opium maar meende dat er een te grote verscheidenheid was in het opium 'even als tusschen knollen en knollen en appelen en appelen' om iets zinnigs over verschil in prijzen te kunnen zeggen. Later werd hij wetenschappelijk adviseur van het Ministerie van Koloniën. In zijn *Levensschets* vertelt hij:

'Jaren voor mijn vertrek uit Rotterdam tot op den huidigen dag (1872) duurt eene betrekking van mij voort in zaken, waarvan de buitenwereld niets weet, en waarmede ik soms ruim zooveel te doen had als met mijn professoraat, namelijk tot de Nederlandsche Handelmaatschappij en tot het Ministerie van Koloniën.'¹⁴

Mede door zijn adviseurschap en de goede persoonlijke contacten bij het ministerie werd Mulder belast met de theoretische en praktische opleiding van apothekers voor het geneeskundig korps van het leger in Indië. In 1848 verzocht de minister van Koloniën de curatoren van de universiteit aspirant-apothekers toe te laten tot Mulders scheikundig laboratorium. De president-curator merkte een beetje zuinig op naar aanleiding van dit verzoek:

'dat alhoewel het aan den eenen kant wenschelijk is, dat het Scheikundig Laboratorium ter vermeerdering en uitbreiding van de vroeger zoo verachtte kennis in de Scheikunde door velen worde bezocht en men dus wel doet, aldaar ook van tijd tot tijd anderen dan akademieburgers toe te laten, het toch niet ontkend kan worden, dat, naar gelang het aantal dergenen, die zich in het doen van scheikundige proeven oefenen, vermeerdert [er werkten in 1848 20 studenten, 10 apothekers voor Oost-Indië en 5 anderen], ook het bedrag der kosten, door die proeven veroorzaakt, toeneemt; dat bovendien de bedoelde uitgaven bestreden worden uit de gelden voor de kweekelingen der Hoogeschool uitsluitend bestemd; dat het dus billijk is, dat door het Departement van Koloniën in de kosten worde voorzien.'¹⁵

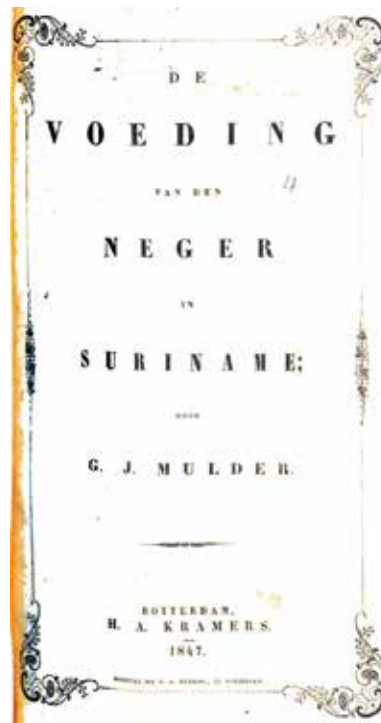
Maar mede dankzij de goede contacten van Mulder op het ministerie kwam er een aparte financiering voor deze opleiding. Mulder meldt in zijn *Levensschets*:

'Ik heb van het Departement van Koloniën daartoe voor elk pharmacieut f 100.- jaarlijks bekomen voor het laboratorium, en daar er veelal 8 à 12, gemiddeld 10 waren, was dat f 1000.- jaarlijks voor de Hoogeschool, dat is voor het laboratorium.'¹⁶

Geschoold in het laboratorium van Mulder in Utrecht werden er in de loop van de jaren na 1848 tientallen militaire apothekers uitgezonden naar Indië. Naar Mulders mening zouden deze apothekers naast hun praktische werk als apothekers ook werkzaam moeten zijn in het natuurwetenschappelijk onderzoek. Zijn 'kraamkamer' van de apothekersopleiding leverde in de loop der tijd veel Utrechtse alumni af die vervolgens ook chemisch onderzoek deden in het chemisch laboratorium van het legergeneeskundig korps te Weltevreden in toenmalig Batavia.

Op advies van Mulder werd een van zijn promovendi, P.F.H. Fromberg, in 1848 uitgezonden naar Indië om landbouwscheikundig onderzoek te doen. Fromberg stichtte een agrarisch-chemisch laboratorium in Buitenzorg waar ook andere Utrechtse alumni, leerlingen van Mulder, werkzaam waren. Zij deden veelal onderzoek gericht op de praktische toepasbaarheid van de scheikunde: verbetering van de tinproductie, chemische analyse van mineralen en mineraalwater, analyses van suikerriet, koffie en thee en onderzoek aan bomen en wortels naar de aanwezigheid van therapeutische bestanddelen, onderzoek aan kinabomen, enzovoort.

Vanuit zijn achtergrond als medicus en zijn opvatting over het nut van kennis was Mulder ook nauw betrokken bij vraagstukken die te maken hadden met het brede veld van de volksgezondheid. Daarbij kwam ook de kolonie in beeld. In 1847 publiceerde hij een boekwerkje met de titel *De voeding van den Neger in Suriname*.

Titelblad *De Voeding van den Neger in Suriname* door G.J. Mulder

'Het meerendeel der menschen op de aarde zijn behoeftigen, die niet veel keuze hebben, die men voedsel verschaft, of aan wie althans geene gelegenheid gelaten is, of gegeven wordt, om veel keuze te hebben in hetgeen zij als spijzen zullen nuttigen. Ik zou de voorvechters van de gelijke regten der menschen onderling, de strijders voor de gelijkheid van allen voor de wet, wel wenschen af te vragen, of zij in hunne plannen van bevordering dier regten van den mensch ook niet het eten en het drinken van het menschdom zouden opnemen; want zoolang de een stevig voedsel, de ander wel veel, maar slecht voedsel bekomt, is er ongelijkheid in regten, in denken, in gevoelen.'¹⁷

Deze overwegingen had de Minister van Koloniën er blijkbaar toe gebracht de vraag te stellen: 'Heeft de Neger in Suriname voedsel genoeg aan de bananen en den visch, die hem wekelijks worden toegediend?' Mulder heeft in dit boekje deze vraag trachten te beantwoorden op basis van wetenschappelijke overwegingen.

'De arme man, die bij aardappelen leeft, de Javaan, die rijst als uitsluitend voedsel nuttigt, de Neger, die bananen alleen als spijze gebruikt, zijn traag, missen veerkracht van ligchaam en van geest; hun arbeid valt hun zwaar; vermaningen, bedreigingen, ja zelfs de zweep: alles baat niets.'¹⁸

Daarom is er ook een 'grootte sterfte onder de Negerkinderen'. Mulder adviseert op basis van zijn berekeningen: 'In de plaats van een deel van de bananen moet hem vleesch, graan en vet toegediend worden, tot eene hoeveelheid, die evenredig is aan hetgeen in Europa aan arbeiders gegeven wordt, welke met lust en gezondheid hun werk volbrengen.' Meermalen wijst hij op het belang van bemesting bij de groei van de planten en granen. Mulder voegt hier nog aan toe: 'Of de kleur der huid bruin of wit zij, doet hier evenmin iets af, alsof de temperatuur der lucht hooger of lager zij.' Uiteindelijk concludeerde Mulder:

'Als slotsom van het medegedeelde maak ik op, dat men der Hooge Regering dankbaarheid verschuldigd is, dat zij dit gewigtige punt onder hare bemoeijingen heeft opgenomen; dat het dieet van den Neger slecht is en verbeterd worden moet; dat de Neger niet werken kan met lust en ijver, omdat hem het noodige voedsel ontbreekt;

dat de Negerkinderen niet groeijen kunnen; de vrouwen geene gezonde, geene krachtige kinderen kunnen ter wereld brengen, omdat kinderen noch vrouwen dat ontvangen, wat zij noodig hebben, om de organische massa in omvang te doen toenemen – bananen bevatten zeer weinig van hetgeen, waaruit kinderen en menschen bestaan; dat er vleesch, visch, tarwe, rogge, peulvruchten moeten worden gegeven en daardoor een deel van de bananen moet worden vervangen; dat eindelijk het dieet zoodanig moet worden ingerigt, dat er eenige verscheidenheid in besta.¹⁹

En tot slot merkte hij nog op dat dit *mutatis mutandis* ook voor de menschen in Oost-Indië gold:

‘Wat hier omtrent den Neger is voorgedragen, geldt voor den Javaan, geldt voor millioenen onzer natuurgenooten met eenige wijziging. De weelderige tropische vegetatie verblindt door hare overdaad; maar hij wordt daardoor niet verblind, die voedsel en voeding onderling vergelijken kan en van de waarheid is doordrongen, dat de stoffelijke en intellectuele welvaart van elk volk met zijne voeding naauw samenhangt.’²⁰

Hoewel Mulder met geen woord sprak over de positie van ‘de Neger’ als tot slaaf gemaakte, wordt zijn naam wel aangehaald in de literatuur over de afschaffing van de slavernij. Mulder was een van de ondertekenaars van een Adres uit 1842 – vijf jaar vóór de publicatie van *De voeding van den Neger in Suriname* – aan de koning waarin gepleit werd voor de afschaffing van de slavernij. Zijn Utrechtse collegae Vreede en Ackersdijck waren de initiatiefnemers van dit Adres.

G.J. Mulder en de kinacultuur

Een belangrijk en ook in economisch opzicht strategisch veld waarin Mulder en zijn leerlingen uit Utrecht een belangrijke rol speelden betrof de kinacultuur en de onderzoeken naar de ‘assimilatie’ van de Cinchona – een exoot, afkomstig uit Latijns-Amerika – in Indië.²¹ De bast van de kinaboorn bevatte kinine en het was al lang bekend dat dit een belangrijk middel tegen malaria was. De kinacultuur is een schoolvoorbeeld van een groeiende interactie tussen politiek, wetenschap en economie in Indië. In 1851 kreeg Justus Karl Hasskarl, een Duitse botanist die werkzaam was in

Het afhalen van de schors van een kinaboom

Indië, de opdracht van de toenmalige minister van Koloniën, Charles Ferdinand Pahud, om cinchona-planten en -zaden te verzamelen in Peru. De Utrechtse hoogleraar Miquel was een van de adviseurs bij deze operatie. Al eerder hadden onder anderen Miquel en Mulder er bij de minister van Koloniën op aangedrongen om deze boom te acclimatiseren in Indië. Hasskarl kwam in 1854 met dit plantenmateriaal terug. Hij werd de eerste directeur van de Gouvernements Kina-onderneming die de productie van kinabomen in goede banen moest leiden. Hasskarl werd alsnel opgevolgd door Wilhelm Junghuhn. Junghuhn concentreerde zich op de cultuur van de Cinchona Pahudiana(!). Toen Mulder gevraagd werd om een chemisch deskundige voor de Gouvernements Kina-onderneming stelde hij Karel Wessel van Gorkom voor. Junghuhn gaf tot ongenoegen van Mulder de voorkeur aan Johan Eliza de Vrij,

opvolger van Mulder aan de Klinische school in Rotterdam. Van Gorkom (1835-1910) vertrok wel naar Indië, waar hij op Frombergs laboratorium ging werken en zich met onderzoek van de kina ging bezighouden.

Inmiddels groeiden er twijfels over de economische opbrengsten van de Pahudiana. Sterker nog, het Utrechtse duo, de hoogleraren Mulder en Miquel, werd gevraagd onderzoek te doen naar deze variant. De uitkomsten van dit 88 pagina's tellende rapport uit 1862 waren wat betreft de economische opbrengst van de Pahudiana negatief. Mulder en Miquel adviseerden de minister zo snel mogelijk te stoppen met de cultuur van de Pahudiana. Deze kwestie liep hoog op en kwam in 1863 uitgebreid op de agenda van het parlement. Inmiddels was De Vrij terug naar Nederland en overleed Junghuhn in 1864. Snel daarop werd Van Gorkom,

leerling en protegé van Mulder, benoemd tot de nieuwe directeur van de Gouvernements Kina-onderneming en belast met de verdere opbouw van de kinacultuur. Van Gorkom liet zich in zijn beleid nadrukkelijk leiden door resultaten van wetenschappelijk onderzoek. In dit kader correspondeerde hij ook met 'Utrecht', in casu met de hoogleraar Miquel. Onder leiding van Van Gorkom werd nu de focus gelegd op de productie van de *Cinchona Ledgeriana* waardoor de kinaproductie enorm steeg. Een van zijn belangrijke wetenschappelijk adviseurs ter plaatse was J.C. Bernelot Moens, ook weer een leerling van Mulder. Moens volgde Van Gorkom in 1875 op als directeur van de Gouvernements Kina-onderneming. Van Gorkom werd benoemd tot hoofdinspecteur der suiker- en rijstcultuur. Ook Pieter van Leersum, die directeur van de Gouvernements Kina-onderneming was van 1884-1914, kwam uit de stal van Mulder.

De leerlingen van Mulder waren breed opgeleid. Een aantal van hen, ook wel 'geologische dilettanten' genoemd, was werkzaam en deed onderzoek in de geologie. Jan Hendrik Croockewit, een promovendus van Mulder, zocht naar tin op Billiton. Zijn conclusie dat er geen tin was, bleek bij nieuw onderzoek onjuist. Waarschijnlijk was Croockewit misleid door de inheemse bevolking. C.L. Vlaanderen, bij Mulder in 1854 gepromoveerd op onderzoek naar anorganische bestanddelen van de tabak, was werkzaam in Indië als mijnbouwchemicus. Hij deed onderzoek naar Banka-tin. Zijn naam is verbonden geweest aan een nieuw en verbeterd type ovens, de zogenoemde Vlaanderenovens. Hij is uiteindelijk hoofdadministrateur van de Billiton-Maatschappij geworden. Men kan hen karakteriseren als een generatie van proto-geochemici.

Zo zien we hoe in dit veld van politiek, exploitatie en wetenschap de Utrechtse inbreng uiteindelijk een beslissende invloed heeft gehad. Met deze activiteiten droegen scheikundigen en apothekers, opgeleid door Mulder in zijn Utrechts chemisch laboratorium, bij aan de inventarisatie, (chemische) analyse én daarmee exploitatie van de rijkdom aan delfstoffen die Indië te bieden had voor de Nederlandse koloniale overheid, overigens met alle gevolgen voor de deplorabele positie van arbeiders in dit systeem van exploitatie.

Mulder personifieert daarnaast ook de opmaat van de fase van de beschrijvende classificatie van de planten- en dierenwereld in de kolonie naar de opkomst van het natuurwetenschappelijk laboratorium-onderzoek van de moderne wetenschap in de kolonie; onderzoek dat vooralsnog wel exclusief in handen van de kolonistoren was.

De kolonie opgemeten, geobserveerd en geëxploreerd

In de periode tot aan het midden van de negentiende eeuw was Indië zoals we hebben kunnen zien object van metingen, observaties en classificaties. Na 1850 werden deze metingen en observaties in toenemende mate onderwerp van wetenschappelijk onderzoek met steeds meer geavanceerde technieken en instrumenten. In de inleiding van dit boek verwees ik onder andere naar het werk van Cohn en wat hij de ‘investigative modalities’ noemde. Deze exploratie is in wezen een van deze ‘investigative modalities’, namelijk de ‘survey modality’. Tegelijkertijd is de invloed van het onderzoekswerk op de wetenschapsontwikkeling in Utrecht ook nadrukkelijk aanwezig.

J.A.C. Oudemans en de triangulatie

In 1856 werd J.A.C. Oudemans, gepromoveerd bij prof. Frederik Kaiser, sterrenkundige in Leiden, benoemd tot buitengewoon hoogleraar in Utrecht en werd ook directeur van Sonneborgh, de sterrenwacht. Al snel kreeg hij door dat de werkomstandigheden incl. salariering niet ideaal waren en koos hij voor een werkkring in Indië. Hij werd benoemd tot ‘hoofd-ingenieur van den geografischen dienst’ in Nederlands-Indië belast met de triangulatie, de driehoeksmeting van Java, en vertrok in 1857. De triangulatiemethode is gebaseerd op de eigenschap van een driehoek dat de vorm vastgesteld kan worden zonder dat al haar kenmerken bekend zijn. Als men bijvoorbeeld twee hoeken en een zijde kent, kan de driehoek berekend worden. Deze triangulatie in Indië was geen neutrale academische wetenschap. Het diende ook militaire doeleinden en het Ministerie van Marine had dan ook het initiatief genomen voor deze driehoeksmeting.

Dit onderdeel, dat strikt genomen veel dichter bij het veld van de geodesie ligt dan bij de astronomie, heeft veel van zijn tijd in beslag genomen. Oudemans legde zijn berekeningen vast in de publicatie *Die Triangulation von Java; ausgeführt vom Personal des Geographischen Dienstes in Niederländisch Ost-Indien* die in zes delen verscheen in de jaren 1875-1890.

Toch verwaarloosde hij zijn astronomisch onderzoek niet. Hij was betrokken bij de expeditie naar Réunion waar men in 1874 de overgang van Venus over de zonneschijf wilde waarnemen. Dit mislukte tot op zekere hoogte vanwege de weersomstandigheden. In 1875 kreeg Oudemans het

J.A.C. Oudemans met zijn medewerkers

Triangulatiekaart Java

J.A.C. Oudemans (1827-1906)

Titelblad *Ilmoe Alam* door J.A.C. Oudemans

aanbod om terug te keren naar Utrecht. Hij nam dit aanbod aan en was in Utrecht als hoogleraar sterrenkunde en directeur van de Sterrenwacht werkzaam tot zijn emeritaat in 1898.

Naast zijn wetenschappelijke werk schreef Oudemans een reeks van vijf delen, *Ilmoe Alam* [*Kennis van de Natuur*] of *Wereldbeschrijving Voor De Inlandsche Scholen*, die ook in het Maleis werd vertaald. De delen gingen over de aarde, de sterren, de zon, de maan et cetera.

De stof werd gepresenteerd in een dialoog tussen DE HEER en ABDULLAH. Oudemans schreef ter inleiding in het eerste deel:

'Er woonde eens op Java ergens dicht bij het zeestrand een heer, die veel kennis had van allerlei zaken, van de aarde, de sterren, zon en maan, enz. Op diezelfde plaats was ook een Regent, en deze had een zoon, wiens naam was Abdullah. Deze had veel lust om alles te leren, en vroeg zijn vader wel eens over de zon, de maan, eclipsen

en andere zaken, maar de Regent was geen geleerde en kon zijnen zoon niet antwoorden op alles wat hij vroeg. Eens gebeurde het, dat hij den geleerden heer over zijnen zoon sprak, en vertelde dat die zoo weetgierig was, maar dat hij hem niet altijd kon antwoorden, en dat die zoon onder anderen ook zoo verlangend was naar kennis aangaande de zon, de maan, de sterren en de aarde, enz.'

Op de volgende manier verliep de dialoog tussen DE HEER en ABDULLAH:

GEVOLGEN VAN DE RONDHEID DER AARDE.

AANTREKKINGSKRACHT.

'ABULLAH. Mijnheer, verleden hebt u mij medegedeeld dat de aardbol rond was, nagenoeg als een bol, maar ik heb daarover nagedacht, en er zijn sommige dingen, die ik niet begrijp.

DE HEER. Wel Abdullah, dat is heel goed, maar zeg mij dan maar wat gij niet begrijpt, dan zal ik beproeven, of ik het u helder kan maken.

ABDULLAH. Mijnheer, als de aarde rond is, en als men, zooals u mij verteld hebt, de aarde kan rondzeilen, dan heb ik mij bedacht: aan de andere zijde der aarde zijn ook landen, maar wonen daar ook menschen? Want als wij hier rechtop staan, en als wij op een bol wonen, dan moeten de mensen, die aan de andere zijde wonen, hun hoofd naar beneden hebben, en hunne voeten naar boven, en dan loopen zij, alsof wij tegen de zoldering eener kamer liepen. Vallen die mensen dan niet van den aardbol af?

DE HEER. Gij hebt goed nagedacht, en ik zal trachten het u uit te leggen.'

Het is een opvallende bijdrage van een Utrechtse wetenschapper aan de ontwikkeling van het inheems onderwijs maar tegelijkertijd zien we in de dialogen tussen DE HEER en ABDULLAH de koloniale verhoudingen en de rol van kennis op treffende wijze weerspiegeld.

C.H. Buys Ballot en P.A. Bergsma en de meteorologie

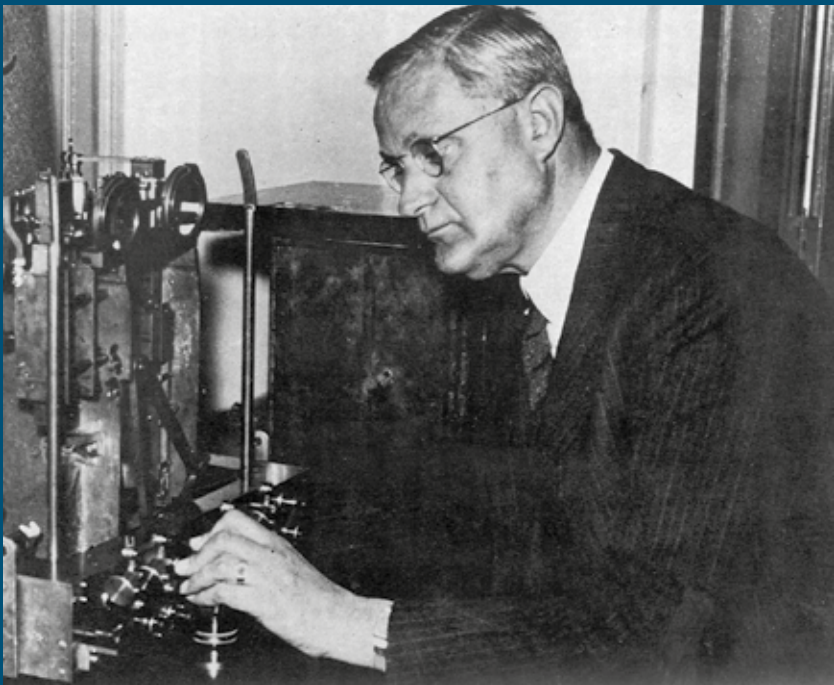
Toen de Koninklijke Nederlandse Academie eind negentiende eeuw een Eclipscommissie samenstelde ter voorbereiding van een expeditie die de Eclips in 1901 in Indië moest onderzoeken, was Oudemans ook van de partij, evenals zijn opvolger in 1898, A.A. Nijland, en een jonge fysicus, W.H.

Julius, die in 1896 benoemd werd tot hoogleraar in de proefondervindelijke natuurkunde, de meteorologie en de fysische aardrijkskunde. Julius ontwikkelde zich steeds meer tot een zonnefysicus. De Eclipscommissie kreeg met Nijland en Julius ook steeds meer een Utrechts stempel. Het onderzoek in de kolonie was daarbij een essentieel element in de opbouw van dit onderzoek. Julius was gepromoveerd bij Buys Ballot en hiermee komen we op een ander spoor van de 'meting en observatie'.

Dit spoor gaat terug naar de reis van de nieuwbenoemde Gouverneur-Generaal C.F. Pahud naar Indië. Pahud reisde via Berlijn waar hij de beroemde Alexander von Humboldt (1769-1859) ontmoette. Alexander von Humboldt, natuuronderzoeker en ontdekkingsreiziger, wees Pahud op de wenselijkheid dat Nederland zich zou aansluiten bij Rusland, Engeland en Duitsland om in Indië op regelmatige basis magnetische en meteorologische waarnemingen te doen. Op verzoek van Pahud schreef Von Humboldt een brief, gedateerd 15 maart 1856, waarin hij het belang van deze waarnemingen in 'stations magnétiques et météorologiques' nogmaals uitgebreid benadrukte. Von Humboldt had hierover eerder contact gehad met Junghuhn (1809-1864), de Duitse natuuronderzoeker die in dienst van de koloniale overheid in Indië onderzoek deed. Men dacht aan een waarnemingsstation in Batavia. Pahud was aanvankelijk van mening dat deze taak opgedragen zou kunnen worden aan Oudemans, de net benoemde hoofdingenieur van de geografische dienst. Oudemans bedankte voor de eer. Hij was van mening dat zijn werkzaamheden van de triangulatie niet te combineren waren met het opzetten van een station voor magnetische en meteorologische waarnemingen. Op dat moment kwam de Utrechtse hoogleraar C.H. Buys Ballot in beeld. Hij schetste in een rapport hoe een dergelijk station gerealiseerd kon worden en deed het voorstel om daarvoor zijn leerling P.A. Bergsma aan te trekken. Buys Ballot verwachtte dat met deze aanstelling ook een preferente positie voor Utrecht gerealiseerd zou worden. De curatoren van de universiteit meenden overigens dat de financiële middelen maar van het Ministerie van Koloniën moesten komen. Ze zagen dit niet als een eigen taak van de universiteit. Uiteindelijk vertrok Bergsma in 1861 naar Indië. Al eerder was duidelijk geworden dat de minister voor Koloniën en de inheemse koloniale overheden wel het belang van deze onderneming met de mond beleden (mede als een onderneming van 'beschaafde natiën gezamenlijk') maar dat dit zich niet vertaalde in voldoende middelen om het ook daadwerkelijk te realiseren. Wel slaagde Bergsma erin om vanaf 1866 de KMMO-jaarboeken te publiceren

Koninklijk Magnetisch en Meteorologisch Observatorium, Weltevreden

F.A. Vening Meinesz en zijn zwaartekrachtmeter

met meteorologische uurwaarnemingen die onder andere door inheems personeel werden gedaan. In 1882 vertrok Bergsma weer naar Nederland, maar hij overleed onderweg. Uiteindelijk werd er door zijn opvolgers een netwerk van waarnemingsstations opgezet in de Indische archipel, en dit materiaal leidde weer tot onderzoek en publicaties in Utrecht. Zo promoveerde in 1917 Anna Jean Marie van Vleuten op de dissertatie *Over de dagelijkse variatie van het aardmagnetisme* bij prof. E. van Everdingen. Zij had een deel van haar materiaal in Batavia verzameld. Volgens sommigen functioneerde de KMMO als 'het filiaal' van het KNMI.²²

Felix Vening Meinesz en de zwaartekrachtmetingen

Een ander spoor van de geodesie werd gevolgd door Felix Vening Meinesz (1887-1966) met zijn marien-gravimetrische studies. Vening Meinesz, zoon van de burgemeester van Rotterdam, was een geodeet die vorm en afmetingen van de aarde verder in kaart wilde brengen door de versnelling van de zwaartekracht te meten. Deze zwaartekrachtmetingen werden met een slingerapparaat gedaan. Op land werkte dat wel, maar op zee was er te veel beweging waardoor metingen mislukten. En metingen op zee waren essentieel omdat de aarde nu eenmaal voor het grootste gedeelte uit zee bestaat. De oplossing was metingen aan boord van een onderzeeër die op diepte stabiel in het water lag. Tussen 1923 en 1939 voerde Vening Meinesz, zelf bijna twee meter lang, veel expedities uit in onderzeeboten van de marine. Het slingerapparaat dat Vening Meinesz gebruikte werd ook wel het 'Gouden Kalf' genoemd. De bemanningsleden kregen namelijk extra betaald omdat zij tijdens de metingen stil in hun kooi moesten liggen om onnodige deining tegen te gaan. Door middel van de metingen bepaalde Vening Meinesz de zwaartekracht op een bepaalde plek. Afwijkingen wezen op de aanwezigheid van bergen of diepzeetroggen. De afwijkingen van de diepzeetroggen werden bekend als de 'Vening Meinesz-gordels'. Het is opvallend dat Vening Meinesz medewerking kreeg van de marine in een behoorlijk roerige tijd – een voorbeeld van een verknoping van wetenschap, expeditie en exploratie. Van Hengel wijst er in zijn dissertatie over Vening Meinesz op dat de marine behoefte had aan een positiever imago en daarom mee wilde werken. Zo werd van de expeditie met de K XVIII een polygoonfilm gemaakt die veel publiciteit kreeg.

F.A. Vening Meinesz aan boord van Hr. Ms K XVIII, onderzeeboot van de Nederlandse Marine.

Voor Vening Meinesz was Indië van belang omdat daar sprake is van diepe troggen. Hij heeft zich met zijn geofysisch onderzoek ontwikkeld tot een internationaal vooraanstaand wetenschapper. In 1927 werd hij in Utrecht benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de geodesie, cartografie en geofysica. Later zou hij in Delft als tijdelijk lector worden benoemd (1937) en vervolgens daar in 1939 buitengewoon hoogleraar in de geodesie zijn. Van 1945 tot 1951 was Vening Meinesz tevens hoofddirecteur van het KNMI en later van 1952 tot 1966 voorzitter van het college van curatoren.

C.E.A. Wichmann en de geologische wetenschappen

In het Koninklijk Besluit waarmee de aanstelling van Reinwardt als directeur tot de zaken van Landbouw, Kunsten en Wetenschappen werd geregeld, stond in artikel 4 geformuleerd: 'zal hij den aard van den grond en deszelfs voortbrengselen nauwkeurig gadeslaan, delfstoffen opsporen.' De eerste ontdekkingsreizigers, de eerste amateur-botanici, waren natuurlijk ook geïnteresseerd in de fysieke omgeving waarin zij reisden en leefden. De eerdergenoemde Rumphius schreef over mineralogische,

C.E.A. Wichmann (1851-1927)

geologische en paleontologische 'voortbrengselen'. Maar de geologie, de studie van de aarde, is een breed veld dat als wetenschappelijk beoefende discipline (of groep disciplines) pas laat in de negentiende eeuw tot ontwikkeling kwam. De eerste hoogleraar in de geologie in Utrecht, C.E.A. Wichmann, schreef in bewonderende termen over het werk van Rumphius en constateerde: 'Eerst tegen het einde van de 19e eeuw heeft men een aanknooping tot stand gebracht, en zich het bestaan van zijn boek [*D'Amboinsche Rariteitkamer* uit 1705] herinnerd.' Wichmann was benoemd omdat de universiteiten van Utrecht, Groningen en Leiden bij de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 opgedragen werd om onderwijs te verzorgen in de fysische aardrijkskunde, de geologie en de mineralogie.

In Leiden werd in diezelfde tijd ook een jonge Duitser benoemd, K. Martin. Wichmann en Martin zagen zich gedwongen om hun werkzaamheden in respectievelijk Leiden en Utrecht onder tamelijk armzalige omstandigheden te verrichten. Sterker nog, waar moest men als veldgeoloog werken? Het antwoord was natuurlijk duidelijk. Indië lokte. Ze zijn er – afzonderlijk van elkaar – twee keer op expeditie geweest, maar er werd door andere geologen en mijnbouwers ook materiaal naar Nederland verstuurd. De omstandigheden voor geologisch en mijnbouwkundig onderzoek in Indië werden in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds beter. Midden negentiende eeuw werd het Mijnwezen opgericht en groeide de behoefte aan geschoolde mijnbouwers. Na de afschaffing van het Cultuurstelsel en de invoering van de Suikerwet en de Agrarische wet was het ruim baan voor private ondernemingen. De exploitatie van tin en van steenkool werd steeds belangrijker. De eerste olie-exploraties werden uitgevoerd en in 1884 werd op Sumatra commerciële oliewinning mogelijk. De koloniale overheid hield nadrukkelijk greep op de oliewinning. Men diende eerst een vergunning

voor exploratie te krijgen en pas daarna kon men onder condities een concessie verwerven. Overigens werd in Artikel 1. van de nieuwe Mijnwet van 1899 het eigendom van de ondergrondse delfstoffen vastgelegd: 'Over de navolgende delfstoffen [waaronder olie] mag in Nederlandsch Indië de rechthebbende op den grond niet beschikken'. De eigenaar van grond mocht dus geen aanspraak maken op datgene wat zich onder de grond bevond, zoals olie.²³

Wichmann reisde met een expeditie onder de auspiciën van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap naar Sulawesi, Timor, Flores in 1888-1889 en rapporteerde de eerste Jurassic fossielen uit de archipel op het eiland Roti. In 1903 leidde hij een expeditie naar Noord-Nieuw-Guinea.

Expedities

Via Wichman maak ik een excursie naar het fenomeen expeditie. Het woord 'expeditie' heeft een zeer ambivalente betekenis. Vanzelfsprekend denken we daarbij aan militaire expedities die werden uitgevoerd om de verschillende opstanden in de verschillende delen van de kolonie met harde hand de kop in te drukken. Maar met name in de negentiende eeuw werden ook wetenschappelijke expedities georganiseerd. De Maatschappij ter Bevordering van het Natuurkundig Onderzoek der Nederlandse Koloniën (ook bekend als de Treub-Maatschappij) en het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap waren actief in het opzetten van dergelijke expedities. Op initiatief van beide organisaties werden diverse expedities in Indië georganiseerd waaraan ook medewerkers van de universiteit van Utrecht deelnamen. Het doel was het verder exploreren en openleggen van de kolonie, met name in gebieden buiten Java die nog relatief onbekend waren.

Een bekende expeditie was de Siboga-expeditie die vanaf maart 1899 tot februari 1900 werd uitgevoerd. Daartoe had men de beschikking over een kanonneerboot *Hr.Ms. Siboga*. De expeditie werd geleid door de Amsterdamse hoogleraar zoölogie Max Wilhelm Carl Weber. Hij was in 1880 tijdelijk werkzaam in Utrecht als lector humane anatomie voor hij in 1883 naar Amsterdam vertrok. Ook zijn vrouw Anna Weber-van Bosse, een algologe en plantkundige, maakte deel uit van de expeditie. We zullen haar verderop nog tegenkomen als ik over de Utrechtse botanicus Went kom te spreken.

Siboga-bemanning en de wetenschappelijke staf van de Siboga met de Radja van Misool naast Anna Weber

Andere leden van de expeditie waren zoölogen Jan Versluys en Hugo Nierstrasz, de arts A. Schmidt en de tekenaar J.W. Huijsmans. De commandant van de *Siboga*, de luitenant ter zee 1ste kl. Gustaaf Tydeman, was verantwoordelijke voor hydrografische en cartografische opnamen. Tydeman is een voorbeeld van de vervlechting tussen wetenschap, expeditie en de belangen van de marine.²⁴

In *De Gids* van 1898, jaargang 62, introduceerde de Utrechtse hoogleraar zoölogie en anatomie (en Secretaris van de Maatschappij ter Bevordering van het Natuurkundig Onderzoek der Nederlandsche Koloniën) A.A.W. Hubrecht de Siboga-expeditie aan de lezer:

'Zoodra zij daar zal zijn aangekomen [een van de vaartuigen die Hubrecht noemt, is de *Siboga*] zullen de eerste diensten, die van haar gevegd worden, geen oorlogszuchtig maar een zeer vreedzaam karakter dragen. Met ruimen blik hebben de hoogste gezaghebbenden van ons koloniaal bestuur en van onze zeemacht

ingezien dat onder zekere omstandigheden een oorlogsvaartuig, tijdelijk in dienst der wetenschap gesteld, veel kan bijdragen om – een koninklijk woord heeft het nu onlangs zoo bemoedigend en zoo juist uitgedrukt – datgene te helpen tot stand brengen ‘waarin ook een klein land groot kan zijn’. [...] Bedenken wij dat het ‘kleine land’ aan deze zijde van den evenaar reeds sedert eeuwen een zeer groot gebied op den aequator en aan gene zijde daarvan met zeer gunstig gevolg beheerscht en tot ontwikkeling brengt. Maar dat in die landen en zeeën behalve de materieele vruchten op het gebied van landbouw, nijverheid en mijnwezen, een onnoemelijk groot veld ter bearbeiding open ligt, waarop de menschelijke geest voor de vooruitgang onzer kennis en voor de uitbreiding der wetenschap werkzaam kan zijn.’

De zoöloog Hugo Nierstrasz was opgeleid in Utrecht bij Hubrecht. Zijn onderzoek richtte zich op de Solenogastres, weekdieren. Op de gegevens die hij op deze expeditie verzamelde, is hij in Utrecht bij Hubrecht gepromoveerd. A.A.W. Hubrecht, zelf in 1874 in Utrecht gepromoveerd bij Pieter Harting, was al jarenlang actief in het verzamelen van zoölogisch, met name embryologisch, materiaal uit Indië.²⁵ Al in 1879 schreef hij een *Handleiding bij het opsporen en verzamelen van voorwerpen uit het dierenrijk ook in Oost- en West-Indië*. In 1882 sprak hij in Utrecht zijn oratie uit, getiteld *De hypothese der versnelde ontwikkeling door eerstgeboorte en hare plaats in de evolutieleer*. Hij was zelf van oktober 1890 tot juli 1891 op een exploratiereis geweest. Over deze reis publiceerde hij *Embryologisch onderzoek van zoogdieren uit Nederlandsch Indië: aldaar in 1890 en 1891 aangevangen in opdracht van de Koninklijke Natuurkundige Vereeniging*.²⁶ Hubrecht was bijzonder actief in het verzamelen – tegen betaling – van embryo's, aangezien Hubrecht van mening was dat met name de bestudering van embryo's de wetenschap verder zou brengen in de fylogenetische bewijsvoering van de evolutietheorie. Hubrecht was zeer onder de indruk van de theorie van Darwin – in zijn oratie in Utrecht in 1882 noemde hij hem ‘deze Messias der natuurwetenschap’ – en correspondeerde ook met hem. Al in zijn dissertatie uit 1874 getiteld *Aanteekeningen over de anatomie, histologie en ontwikkelingsgeschiedenis van eenige Nemertinen* beleed hij zijn ‘geloof’ in de evolutietheorie in stelling XXIV: ‘Des menschliche Körper ist eine modificirte Thiergestalt; seine Seele eine potenzirte Thierseele. (Burmeister)’ en stelling XXV: ‘Die einfache Naturreligion,

welche sich auf das klare Wissen von der Natur und ihren unerschöpflichen Offenbarungsschatz gründet, wird zukünftig in weit höherem Maasse veredelnd und vervollkommnend auf den Entwicklungsgang der Menschheit einwirken, als die mannichfaltigen Kirchenreligionen der verschiedenen Völker. (Ernst Haeckel).’ In 1910 stopte Hubrecht als gewoon hoogleraar en werd hij aangesteld als buitengewoon hoogleraar. Hij werd opgevolgd door Nierstrasz als gewoon hoogleraar zoölogie.

Ook A.H. Schmidt, aanwezig als medicus, had uitstekende zoölogische bekwaamheden. Hij was ook in Utrecht opgeleid bij Hubrecht. Over deze Siboga-expeditie is uitvoerig gepubliceerd in wetenschappelijke publicaties, onder anderen door Wichmann, die overigens niet zelf had deelgenomen aan deze expeditie. Daarnaast heeft Anna Van Bosse-Weber een uitgebreid verslag geschreven over deze expeditie in haar *Een jaar aan boord H.M. Siboga*. Daarbij komt ook het contact met de inheemse bevolking en het inheems personeel aan boord pregnant aan de orde. Ze vertelt o.a.:

‘Dien middag deden WEBER en TYDEMAN met den controleur en den radja, een flinken man, gekleed in een keurig wit pak en met een zonnehoed op het hoofd, een tocht naar het zuidelijk gedeelte van het eiland, waar zich grotten – doodengrotten genaamd – bevinden, die men alleen van zee uit bereiken kan, en waarin de bevolking vroeger toen zij nog heidenen waren, hun dooden bijzetten.

Het was wel een bewijs, dat de vorst en niet minder zijn bevolking volkomen met hun heidensch verleden gebroken hadden, dat zij WEBER zonder schroom hielpen bij het bezoeken dier grotten en toelieten, dat hij een doodkist, schedels en verdere skeletdeelen, benevens enkele voorwerpen van ethnographischen aard, zooals o. a. kleine blauwe kopjes die de bevolking vroeger aan zijne dooden mede gaf, wegvoerde. [...] De Javanen [aan boord van de *Siboga*] vonden het wel wat griezelig, dat WEBER die doodkist en schedels medebracht en SAMIOEN [een van de Javaanse bootslieden aan boord] verbeeldde zich later geesten te hooren en liep hoofdschuddend over het dek.’

Wichmann leidde in 1903 de eerste officiële Nederlandse expeditie naar Noord-Nieuw-Guinea. Het doel van de expeditie was een verkenning van de noordkust van het Nederlandse deel van het eiland en om

Tijdens het college van A.A.W. Hubrecht

A.A.W. Hubrecht (1853-1915)

Wichmann Expeditie, Arthur Wichmann (zittend, derde van links) en zijn expeditieleden. Achterste rij v.l.n.r.: Lorentz en Van Nouhuys; voorste rij v.l.n.r.: Dumas, Van der Sande, Wichmann en De Beaufort.

te onderzoeken of er exploiteerbare steenkoollagen aanwezig waren. Wichmann en zijn mede-expeditieleden hebben uitvoerig over deze expeditie gepubliceerd.

Het is illustratief om een van de expeditieleden, H.A. Lorentz., aan het woord te laten over de samenstelling van deze expeditie en de interactie tussen de expeditieleden en de inheemse bevolking. Lorentz was een Utrechtse alumnus (rechten en biologie), zoon van een tabaksplanter op Java en deelnemer aan diverse expedities naar Nieuw-Guinea. Hij eindigde als consul-generaal in Pretoria en directeur van het Nederlands Cultuurhistorisch Instituut in die stad.

'De expeditie bestond uit Prof. Dr. C. E. A. WICHMANN [in het verslag wordt hij aangeduid als 'Professor'], die het geologisch gedeelte voor zijn rekening had genomen; G. A. J. VAN DER SANDE, Officier van gezondheid 1 e klasse bij de K.N.M., die, behalve dat hij op anthropologisch en ethnographisch gebied zoude werkzaam

zijn, voor de gezondheid van de leden der expeditie zoude zorgen en van allen, die hem kwamen consulteeren.

Voorts L. F. DE BEAUFORT, die op zoölogisch gebied zoude werken, terwijl ik hem daarmede behulpzaam zoude zijn. De expeditie had zich mede de hulp verzekerd van den heer J. M. DUMAS, die reeds vroeger op Nieuw Guinea was geweest en onder anderen van grooten dienst is geweest bij de opname van het Sentánimeer door H. M. Cerani. Hij was bekend met het leven in het oerbosch en vond zijn weerga niet in het bouwen van hutten met materialen onmiddellijk uit het bosch gehaald. Voor de botanie was medegegaan de mantri van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg met name MAS DJIPJA en zijn helper ATJIP, ook wel door ons genoemd de "zure Atjip" wegens zijn onaangenaam humeur. Verder onze jongens: ASSANG voor Professor, JOHARI voor den dokter, SARIO voor DE BEAUFORT, voor mij INGGU; allen door tusschenkomst van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg verkregen en MARINGI, een Ternataan, voor DUMAS. Als jagers hadden wij van Ternate medegenomen RASSIP en MARINGI, die vroeger reeds op Nieuw Guinea waren geweest om paradijsvogels te jagen. Daarna moet ik nog vermelden, alhoewel met een soort van wrevel, als ik nog aan hen denk, de dertig koelies of te wel de vermomde "Dajakkers." [...] Ons gewerden echter uit Bandjermasin een dertigtal personen, die alle mogelijke slechte eigenschappen in zich vereenigden, verder waren zij van de meest verschillende oorden van Indië afkomstig; zelfs bevond zich onder hen een Arabier ABDULLAH, die hard moest werken voor zijn miniatuur harem te Bandjermasin.²⁷

Ook bij deze expeditie is de confrontatie met de inheemse bevolking een opvallend aspect. Als we het reisverslag van Lorentz lezen, zien we een redelijk positieve attitude met betrekking tot de mensen die men ontmoette in Nieuw-Guinea maar met bekende stereotyperingen:

'Omtrent het karakter der Tobádiërs is mijne bevinding, dat zij in menig opzicht met kinderen zijn te vergelijken. Zij zijn vroolijk van aard, bevattelijk voor een aardigheid en er is bij een vriendelijke behandeling veel van hen gedaan te krijgen. Hun hebzucht is echter zeer groot en is merkbaar uit al hunne handelingen: 'niets voor niets' is hunne leus.'²⁸

Ook over deze expeditie is uitgebreid gerapporteerd, met name door Wichmann zelf. Het verschil tussen wetenschappelijk en militair bleek flinterdun aangezien er snel na de Wichmann-expedities militaire expedities werden uitgevoerd, waarbij ook gebruik werd gemaakt van de ervaringen van deelnemers aan de wetenschappelijke expeditie. In het *Verslag van de Militaire Exploratie van Nederlandsch-Nieuw-Guinee 1907-1915* (in 1920 gepubliceerd) werd meermalen gerefereerd aan de Wichmann-expeditie van 1903. Zo werden de wetenschappelijk gemotiveerde expedities ook een essentieel instrument in het verder invoegen van de voormalige buitengewesten in het imperiale Nederlandse rijk. Van der Sande, officier van gezondheid, beschreef zijn bevindingen uitvoerig in de publicatie *Nova Guinea Vol. 3. Ethnography and anthropology*.

Geologie en olie

Wichmann bleef veertig jaar werkzaam in Utrecht. In deel II van *De Utrechtsche Universiteit 1815-1936* wordt vermeld dat de Bataafsche Petroleum Maatschappij bij het officiële leeftijdsontslag van Wichmann in 1921 (hij was toen zeventig) een aanbod had gedaan van een grote

Papua's bij de tent van expeditielid G.A.J. van der Sande op Asei

som geld (500.000 gulden) voor de oprichting van een groot geologisch Centraal Instituut, dat aan de Utrechtse universiteit gevestigd moest worden. Het voorstel behelsde een hoogleraar gefinancierd door de universiteit zelf, een hoogleraar te financieren door de regering en een derde te financieren door de Bataafsche Petroleum Maatschappij. Hoewel de overheid een positieve grondhouding had over dit voorstel is het uiteindelijk niet uitgevoerd.²⁹

Wichmann werd opgevolgd door L.M.R. Rutten. Rutten promoveerde in 1909 bij Wichmann. Daarna vertrok hij voor een langere periode naar Indië. Rutten was met name werkzaam als exploratiegeoloog, op zoek naar olie. Hij had nauwe banden met de Bataafsche Petroleum Maatschappij. Van 1917 tot 1919 leidde Rutten een wetenschappelijke expeditie naar Ceram. Rutten ondernam ook expedities naar West-Indië. Onder het bewind van Rutten groeide het instituut in Utrecht. Er kwamen meer stafleden. H.A. Brouwer kwam naar Utrecht om colleges te geven in de tektoniek en in 1929 werd J.I.J.M. Schmutzer aangesteld om het onderwijs in de mineralogie en petrografie te verzorgen.

Brouwer en Schmutzer hadden allebei ervaring in Indië. Met name de van origine Oostenrijkse en zeer katholieke Schmutzer was een opvallende figuur. Hij was al vroeg bij Wichmann werkzaam geweest als zijn assistent en ging naar Indië met zijn vrouw. Samen met zijn broer bestuurde hij een suikerfabriek in Bantoel en Ganjoeran (beide op Java). Ze leidden deze fabriek in de geest van de pauselijke encycliek *Rerum Novarum* met een vooruitstrevend sociaal-ethisch beleid. Hij is in het oorlogskabinet nog korte tijd minister van Koloniën geweest. Schmutzer had veel oog voor de eigen kunst en cultuur op Java maar propageerde ook sterk de katholieke missie. Naast Brouwer en Schmutzer kwam ook Vening Meinesz bij het instituut werken om de geofysica voor zijn rekening te nemen. Het aantal studenten groeide gestaag. De markt voor met name exploratiegeologen was natuurlijk gunstig.

J.I.J.M. Schmutzer (1882-1946)

Naast zijn wetenschappelijk werk heeft met name Rutten veel gedaan om de geologische kennis over Indië voor een breder publiek beschikbaar te maken, onder andere in zijn *Voordrachten over de Geologie van Nederlandsch Oost-Indië* (1927). De veldgeologie in Indië is na Rutten voortgezet door zijn leerling S.G. (Gerrit) Trooster, die vanaf 1928 in Indië in diverse functies (waaronder de Bataafsche Petroleum Maatschappij) werkzaam was als veldgeoloog en die nadat hij in een Japans interneringskamp had gezeten uiteindelijk in 1946 werd benoemd tot hoogleeraar geologie. En zijn leerling Reinout van Bemmelen heeft de lijn van de veldgeologie en exploratie, deels ook in dienst van de olie-industrie, voortgezet. Zijn vader Willem had als assistent bij het meteorologisch instituut in Utrecht en De Bilt gewerkt en was vervolgens als onderdirecteur en vervolgens directeur werkzaam op het Koninklijk Magnetisch en Meteorologisch Observatorium te Batavia. Reinout van Bemmelen publiceerde in 1949 het standaardwerk *The Geology of Indonesia*.

Geografische wetenschappen

Naast de geologie kwam in Utrecht de fysische geografie in ontwikkeling, met name tijdens het professoraat van prof. J.W.K. Oestreich die in 1908 aangesteld werd als gewoon hoogleeraar in de natuurkundige aardbeschrijving, de geomorfologie. De fysische geografie vond zijn pendant in de beschrijvende aardrijkskunde. Al in 1873 was het Aardrijkskundig Genootschap opgericht (vanaf 1888 Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap). Naast Oestreich werd in 1908 Jan Frederik Niermeyer aangesteld. Bij Niermeyer stond Indië hoog op de onderzoeks- en publicatie-agenda. Niermeyer publiceerde een aantal boeken waarmee hij de kennis over Indië wilde populariseren in Nederland.

In 1923 overleed Niermeyer. De fysisch-geografische hoogleeraar Karl Oestreich was van mening dat de leerstoel niet herbezet hoefde te worden en dat een lectoraatsplaats voldoende was. Uiteindelijk werd in 1927 Louis van Vuuren in Utrecht benoemd. Hij was geboren op Borneo, zijn vader was KNIL-militair. Van Vuuren volgde de hbs in Nederland en vervolgde zijn militaire opleiding in Kampen. Hij vertrok in 1898 naar Indië en werkte in dienst van Van Heutsz. Hij raakte betrokken bij de 'pacificatie'-politiek van de Pak Pak landen, een streek ten westen van het Tobameer op Sumatra. In 1908-1910 studeerde hij aan de Indische Bestuursacademie in Den Haag. In het kader van deze opleiding schreef hij in 1910 *Eerste*

maatregelen in pas geannexeerd gebied. De annexatie was zeer terecht aldus Van Vuuren, maar hoe pacificeerde je het volk? Hij pleitte voor verbetering van de infrastructuur, het opzetten van onderwijsvoorzieningen en medische zorg. In 1910 keerde Van Vuuren terug naar Indië, waar hij werd benoemd tot directeur van het Encyclopedisch Bureau. Dit instituut moest gegevens over het koloniale gebied verzamelen en interpreteren om zo de inheemse bestuursambtenaren van dienst te zijn. Zijn belangrijkste werk *Het Gouvernement Celebes* werd in 1920 gepubliceerd. Het bestond uit een eerste deel met vooral fysisch-geografische data.

Na de opheffing van het Bureau kwam Van Vuuren terug naar Nederland, waar hij eerst ging werken als lector koloniale landbeschrijving aan de universiteit van Amsterdam. Zijn grote ervaring in de kolonie zal zeker in zijn voordeel zijn geweest voor zijn benoeming in Utrecht. Voor hem was geografie vóór alles een praktische wetenschap. Van Vuuren zag zichzelf in de traditie van de ethische politiek: hoe kunnen we bewerkstelligen dat de welvaart in de koloniën vergroot wordt? In zijn denktrant werden dan eerst sociaal-economische omstandigheden geanalyseerd en op basis hiervan konden overheden vervolgens planmatig te werk gaan. In 1941 werd Van Vuuren rector magnificus van de Universiteit Utrecht. Zijn rol is niet onomstreden gebleven, waardoor hij na de Tweede Wereldoorlog moest aftreden.

Zo is Indië altijd zeer prominent aanwezig geweest in de ontwikkeling van het brede veld van de geo(grafische)-wetenschappen in Utrecht en heeft deze wetenschap zich altijd kunnen ontwikkelen op het kruispunt van wetenschap, landbeschrijving en toegepaste exploratie (en daarmee commerciële exploitatie) van delfstoffen in Indië.

Van taxonomie naar morfologie

*F.A.F.C. Went*³⁰

Kijkend naar de eeuw die begint bij de benoeming van G.J. Mulder tot hoogleraar chemie in Utrecht in 1840 en die duurt tot het begin van de Tweede Wereldoorlog in 1940, zien we twee Utrechtse hoogleraren die met afstand het beeld van het koloniale verleden van de Utrechtse universiteit hebben bepaald: G.J. Mulder en F.A.F.C. Went.

In het verlengde van de ontwikkeling van de chemie op basis van een modern wetenschappelijke methode zien we later in de negentiende eeuw een vergelijkbare ontwikkeling bij de biologie. Werd deze discipline

aanvankelijk gedomineerd door de taxonomische inventarisatie en classificatie, langzamerhand werd in de biologie de ontwikkelingsbiologie en daarmee het experimenteel laboratoriumonderzoek veel belangrijker. Het ging niet alleen meer om verzamelen, maar veel meer om inzicht in het groeiproces. De evolutionaire morfologie en – onder invloed van het darwinisme – het idee van de natuurlijke selectie kwam steeds meer centraal te staan. En juist deze nadruk op experimenteel laboratoriumonderzoek bracht de Tropen in beeld. De Amsterdamse hoogleraar Hugo de Vries schreef in 1895 in *De Gids* een uitgebreid essay over de proefstations in Indië en hun belang voor het onderzoek naar én de exploitatie van de suiker. Bijna lyrisch besluit hij zijn artikel als volgt:

‘Thans is de baan gebroken, de grondslag gelegd. Handtastelijke finantieele voordeelen in cultuur en fabrieken zijn aanwezig, en leggen een levendig getuigenis af. Overal is leven, overal is vooruitgang, waar vroeger, in kalme gelatenheid het: ‘wij weten niet’ gold. Maar de proefstations roepen luider en luider: ‘Wij zullen weten, wij zullen kunnen!’³¹

Een van de studenten van Hugo de Vries was F.A.F.C. Went, die werd geboren op 18 juni 1863 en overleed op 24 juli 1935. Hij ging in Amsterdam naar de hbs, in die tijd een nieuwe middelbareschoolopleiding met veel nadruk op wis- en natuurkunde. De jonge Went ging in 1880 biologie studeren aan de UvA bij Hugo de Vries. Went promoveerde in 1886 cum laude op een dissertatie getiteld *De jongste toestanden der vacuolen*, bewerkt onder leiding van Hugo de Vries. Vacuolen zijn kleine blaasjes met vocht die het binnenste van een plantencel beschermen en schoonhouden. Na zijn promotie deed Went vervolgonderzoek in Bonn en Parijs. Van 1888 tot 1891 was hij werkzaam als leraar in Dordrecht en Den Haag. Bovendien mocht hij enige tijd onderzoek doen in het zoölogisch station te Napels. Dit instituut stond ook bekend vanwege het onderzoek in de experimentele botanie.

Zijn eerste kennismaking met de kolonie was in 1890 toen hij van maart tot augustus 1890 in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg verbleef. Tijdens het directoraat van Melchior Treub (van 1880-1909) werd deze ‘plantentuin’ steeds meer ontwikkeld tot een goed geoutilleerde laboratorium-infrastructuur met ruime onderzoeksfaciliteiten.

Het verblijf werd mogelijk gemaakt door het kort tevoren ingestelde *Buitenzorgfonds*. Dit fonds werd op initiatief van Treub eind 1887 ingesteld om Nederlandse wetenschappers in staat te stellen op het laboratorium,

F(riedrich] A.F.C. Went (1863-1935)

Groot Botanisch Laboratorium van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg met links vooraan directeur Melchior Treub en rechts vooraan S.H. Koorders

Proefstation voor suikerriet Kagok bij Tegal

een 'wetenschappelijk station' van de Plantentuin, voor een paar maanden onderzoek te doen. Went was de eerste die een beurs uit dit fonds ontving. Deze studiereis moet diepe indruk op hem hebben gemaakt. Een jaar later keerde hij weer terug naar Indië toen hij de functie van directeur van het proefstation voor de suikerindustrie West-Java te Kagok bij Tegal accepteerde.

Dit proefstation was aanvankelijk bedoeld om tijdelijk onderzoek te doen naar de schadelijke serehziekte van het suikerriet. Onder de bezielende leiding van Went en in samenwerking met zijn collega J.H. Wakker van het proefstation Oost-Java werden alle toen bekende ziekten van het suikerriet in beeld gebracht. Het resulteerde in het boek *De ziekten van het suikerriet op Java* (1898), dat lange tijd het standaardwerk bleef op dit gebied. Door zijn onderzoek, dat deels van praktisch nut was en deels zuiver onderzoek betrof, kreeg Went een goede naam bij de ondernemers en de koloniale regering en werd hij ook later – toen hij hoogleraar in Utrecht was – veelvuldig geraadpleegd om advies. Voor Went lag onderzoek met een praktische toepassingscomponent en het zuiver onderzoek als onmisbaar element van elke beschaving in elkaars verlengde, maar tegelijkertijd waren ze strikt van elkaar gescheiden. In 1892 schreef Went in een verhandeling voor de planters: 'Ware wetenschap is ideaal en houdt zich niet op met dit praktisch nut.' Went ging nog verder en schreef 'dat onderzoekingen, die er uitsluitend op zijn ingericht praktisch nut te geven, nooit veel resultaat zullen opleveren.' '[W]il men aan de proefstations tot eenig resultaat komen, dan moeten de onderzoekingen op zuiver wetenschappelijke basis geschieden, de praktische resultaten volgen dan vanzelf.'³² In 1914 hield Went een redevoering bij het Internationale Rubbercongres in Batavia en daarin werd de tegenstelling tussen de man [sic] van de praktijk en de man van het onderzoek nogmaals benadrukt: 'De ware man der wetenschap zal op praktisch gebied zelden veel bereiken, of zoo hij zich op dat gebied verwaagt, gaat hij als natuuronderzoeker onherroepelijk achteruit en evenzoo is het den practicus niet geraden, zich met wetenschappelijke onderzoekingen bezig te houden, wil hij niet op zijn terrein kans loopen te mislukken.' Deze tegenstelling was volgens Went terug te voeren op karakter en mogelijk zelfs de samenstelling van de hersenen! Overigens haastte hij zich eraan toe te voegen dat de een natuurlijk niet boven de ander stond. Niet zonder reden wees hij in zijn rectorale rede *Ondoelmatigheid in de levende natuur* in 1906 ook het filosofisch idee van doelmatigheid in de natuurwetenschappen af:

'Men zal misschien goed doen, het geheele begrip doelmatig of ondoelmatig uit de natuurwetenschap te verwijderen; eigenlijk is het toch ook nog een gevolg van een anthropocentrisch standpunt, dat wij innemen, evengoed als de naieve beschouwingwijze door mij in den aanvang vermeld. Omdat de mensch zich verbeeldt, dat hij zich bij zijn handelingen laat leiden door een doel, gaat hij zich voorstellen, dat ook in de natuur zulk een doel te vinden zou zijn, of liever in de levenlooze natuur houdt hij zich met zulke beschouwingen niet meer op; om ze daarentegen wel te bezigen in de levende natuur. Toch zullen wij ook bij de studie der levende wezens verder komen, wanneer wij dergelijke verouderde begrippen, die nog herinneren aan de oude natuurphilosophie, overboord werpen en op de wijze van physica en chemie geheel en al zuiver causaal redeneeren, zooals dit trouwens grootendeels reeds geschiedt.'³³

In 1896 keerde Went terug naar Nederland. Hij was in Utrecht benoemd tot hoogleraar in de plantkunde als opvolger van N.W.P. Rauwenhoff. Hij verzorgde onderwijs in de plantkunde en de farmacognosie en doceerde ook bij geneeskunde en farmacie. Voor het onderwijs en onderzoek was zijn laboratorium nog onvoldoende geoutilleerd. Maar zoals we bij Mulder zagen, heeft ook Went veel energie gestoken in het moderniseren van zijn lab in 1902 en 1917. Door zijn inzet groeide het aantal studenten en maakte het plantenfysiologisch onderzoek ook internationaal school. De periode 1896-1934 telde 65 promovendi. Het onderzoek van hem en zijn leerlingen (onder wie A.H. Blauw en zijn zoon F.W. Went) bewoog zich met name op het terrein van de groeiverschijnselen onder invloed van uitwendige factoren als licht en zwaartekracht waarbij chemische processen een rol spelen. Blauw deed onderzoek op het gebied van de werking van licht en Went jr. deed onderzoek naar de groeistof die al snel als het plantenhormoon auxine werd aangeduid. Dit groeistofonderzoek werd het hart van de Utrechtse School in de Botanie die ook internationaal erkenning kreeg. Door de bekendheid steeg het aantal studenten in Utrecht en kon Went nieuwe stafleden aantrekken waaronder August Pulle, eerst als lector en daarna als hoogleraar plantensystematiek (in 1906).

Went kreeg in 1930 een eredoctoraat van de universiteit van Cambridge. Hij onderhield een uitvoerige correspondentie met zijn leerlingen en internationale collegae. In 1898 werd Went benoemd tot lid van de Academie en van 1921-1931 fungeerde hij als voorzitter van de afdeling

natuurkunde en daarmee ook om het jaar algemeen voorzitter van de Academie. Mede door zijn goede beheersing van de gangbare congres-talen werd Went een gewild spreker op diverse internationale congressen. Zo was hij aanwezig namens de Academie op het *Third Pacific Science Congress* dat in 1926 in Tokyo werd gehouden, en vanzelfsprekend was hij ook aanwezig op het *Fourth Pacific Science Congress* dat van 16 tot 25 mei 1929 op Java werd georganiseerd. De internationale wereld van wetenschappers ging Went erg aan het hart. Na de Eerste Wereldoorlog heeft hij zich vanuit de Academie zeer sterk ingespannen om de kring van wetenschappers uit de diverse landen die in de oorlog tegenover elkaar hadden gestaan weer op te bouwen.

We hebben gezien dat Went uitgesproken ideeën had over de scheiding tussen praktisch onderzoek en het zuiver onderzoek. Het een was volgens hem niet minder dan het ander. Al in 1917 was hij betrokken bij de 'Commissie van advies en onderzoek in het belang van volkswelvaart en weerbaarheid' die door de Academie was ingesteld en onder leiding stond van de fysicus H.A. Lorentz. De commissie werd gevraagd te adviseren 'over middelen en wegen om uit de weinig beschikbare grondstoffen een zo groot mogelijk profijt te trekken'. Daartoe zou de commissie voorstellen moeten formuleren voor de contouren van een organisatie die verantwoordelijk was voor het actief doen en ook het coördineren van toegepast onderzoek. In 1923 kwam er een nieuwe commissie, nu onder voorzitterschap van Went zelf. Na twee jaar kwam de commissie met een rapport waarin werd voorgesteld een organisatie op te richten, bestaande uit vertegenwoordigers van universiteiten, maatschappij, technische hogescholen en de overheid, die het toegepast onderzoek zou moeten coördineren en die de fondsen van de overheid zou moeten verdelen. Uiteindelijk leidde dit rapport tot een wet die bekend werd als de Wet-Went waarmee in 1930 de Centrale Organisatie voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek (TNO) werd opgericht. Went was de eerste voorzitter.

Na zijn formele emeritaat in Utrecht in 1933 werd er voor Went een bijzondere leerstoel in Leiden ingesteld. Hij hield er nog wel een inaugurele rede met de titel *De macht van het kleine*, maar zijn gezondheid liet geen verdere activiteiten toe. Went stierf op 24 juli 1935. In Utrecht werd Went opgevolgd door zijn leerling Victor Jacob Koningsberger, die na een onderzoekslapbaan uit Indië was teruggekeerd.

Went, Utrecht en de kolonie

In veel publicaties, zowel wetenschappelijke als die gericht op een breder maatschappelijk publiek, heeft Went gesproken over zijn relatie tot de koloniën in de West en de Oost. Uitgangspunt was voor Went het wetenschappelijk én maatschappelijk belang van de koloniën en daarmee ook de maatschappelijke plicht jegens de koloniën. Op 21 september 1896 sprak Went zijn inaugurele rede in Utrecht uit waarin hij de 'botanische problemen der laatste 15 jaren' belichtte. Hij ging daarbij ook nadrukkelijk in op het belang van het onderzoek naar planten in de 'heerlijke koloniën'. Een deel van de wetenschappelijke vernieuwing was volgens Went gelegen in het onderzoek naar de niet-Europese planten. Aan het eind van zijn rede richtte hij zich nadrukkelijk tot de studenten. Hoewel er bij zijn aantreden nog betrekkelijk weinig studenten waren, spoorde hij zijn studenten aan om vooral werk te zoeken in de kolonie omdat daar zo veel mogelijkheden voor onderzoek zouden zijn:

'In het bijzonder een woord tot U, Heeren Natuurfilosofen! Vooral voor U geldt, hetgeen ik zooeven zeide, dat mijn grootste hoop is, dat het mij gegeven moge zijn, U op te leiden tot zelfstandig denkende en werkende wetenschappelijke mannen, die zullen bijdragen tot den vooruitgang der wetenschap, die de woorden van een BRUNETIÈRE en dergelijken te schande zullen maken. Ik hoop, dat uw aantal groot is, botanische studenten, want ons land heeft behoefte aan U, vooral voor het onderzoek van onze heerlijke koloniën. In den tijd van Miquel liet men het materiaal voor onderzoek van Java hierheen komen, terwijl overigens toen evenals in vorige eeuwen het natuurwetenschappelijke onderzoek in onze koloniën in hoofdzaak aan vreemdelingen werd overgelaten. Wel zijn velen van die vreemdelingen langzamerhand Hollanders geworden, maar het ware toch zeker wenschelijk geweest voor ons vaderland, dat wij zelf daarvoor mannen hadden kunnen aanwijzen. Gelukkig is in de laatste twintig jaren daarin verandering gekomen; thans zijn tal van mannen van onzen eigen stam op Java en daarbuiten als natuuronderzoekers werkzaam, hetzij voor zuiver wetenschappelijk werk, hetzij voor onderzoekingen op het gebied der praktijk. Maar de toestand is op het oogenblik zoodanig geworden, dat er in ons land geen jongere botanisten meer te vinden zijn, zoodat men zich voor betrekkingen op Java weer tot den vreemde moet wenden.

Moge het aantal botanici spoedig weer in die mate toenemen, dat dit in het vervolg niet meer noodig zal behoeven te zijn! De taak, die U daarginds wacht, botanische studenten, de werkring daar is zoo schoon; de onderwerpen van onderzoek zijn er nog zoo talrijk, dat men telkens voor de moeielijkheid van een keuze staat! Komt, komt! Ik zie in mij verbeelding Java, omgeven door een aureool van zonneschijn, dat zijn schatten voor U openlegt, dat U toewenkt, U toeroept om uit uw mistig vaderland te trekken, om aan de andere zijde van den Evenaar den naam van Nederland hoog te houden!³⁴

Dat belang van onderzoek in de kolonie werd door Went nog eens expliciet benadrukt in een bijdrage in *De Gids*, 'De strijd tegen de ziekten der cultuurgewassen in Nederlandsch-Indië'. Went begon zijn artikel met de opmerking dat de Nederlandse overheid nauwelijks geïnteresseerd was in onderzoek naar ziekten bij cultuurgewassen.

'De oorzaak, dat er op dit gebied in ons land nog zoo weinig geschied is, moet, naar het mij voorkomt, gezocht worden in onbekendheid met de middelen, die de wetenschap thans reeds bezit ter bestrijding van de kwalen onzer cultuurgewassen. Men geloof meestal niet, dat het mogelijk is, daartegen met goed gevolg te strijden. Ten einde te doen zien, dat zulk een strijd wel degelijk met succes gevoerd kan worden, wenschte ik hier iets mee te deelen omtrent hetgeen in Nederlandsch-Indië geschiedt op phytopathologisch gebied; dit zal tevens doen zien, dat, waar het moederland hier achterlijk gebleven is, de koloniën in zekeren zin als baanbrekers zijn opgetreden.'

'Het is natuurlijk de angst voor geldelijk verlies geweest, die aanleiding was, dat men zich op Java tot de wetenschap is gaan wenden, haar raad en steun gevraagd heeft tegen gevreesde plantenziekten. Het eerst en ongeveer tegelijkertijd waren het de serehziekte en de koffiebladziekte en bij beide kwam men ook het eerst op het denkbeeld zich te wenden om hulp tot 's Lands Plantentuin te Buitenzorg. Op dat oogenblik was echter het aantal natuuronderzoekers daaraan verbonden zeer gering en afgezien van de vraag of zij zich op phytopathologisch gebied thuis voelden, was het in elk geval niet mogelijk ze lang aan hun eigenlijken werkring te onttrekken.

Terwijl nu echter de koffieplanters ook met de bladziekte nog winsten maakten en zich dan ook voorloopig geheel tevreden stelden met de onderzoeken van Dr. W. Burck omtrent die ziekte, was het met de suiker anders gegaan. Hier waren een verderfelijke ziekte (de sereh) en de groote crisis bijna te gelijkertijd losgebroken, zoodat de rietplanters eindelijk in hun wanhoop besloten over te gaan tot het oprichten van Proefstations.³⁵

Bij de opening van de 143e Algemene vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen op 6 juni 1916 sprak Went in zijn hoedanigheid van voorzitter van de directie een redevoering uit getiteld *De plicht der Vaderlandsche Wetenschap jegens Tropisch Nederland*.³⁶ Deze rede leest als een koloniale geloofsbelijdenis van Went. Hij stelde de vraag centraal ‘welke plichten op elke Nederlander rusten ten opzichte van onze koloniën’. Went beseftte dat de kolonisatie niet zonder geweld heeft plaatsgevonden, maar geheel conform de lijnen van de ethische politiek zag hij het als een morele plicht om mee te werken om de koloniën ‘op een zoodanig

peil van ontwikkeling te brengen, dat Nederland zich met een gerust hart kan terugtrekken, wanneer zij eenmaal rijp zijn zichzelf te besturen’.

Volgens Went had elke koloniale mogendheid de plicht ‘om het eigen land en volk nauwkeurig te onderzoeken en de eigenaardigheden daarvan te bestudeeren. Een land, dat koloniën bezit, mag dan ook op den naam beschaafd geen aanspraak maken, wanneer het dien plicht ten opzichte van de koloniën verwaarloost.’

Hij wees erop dat dit onderzoek heel lang verwaarloosd was geweest, temeer daar de bewindvoerders van de VOC het natuurwetenschappelijk onderzoek eigenlijk tegenwerkten. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw zag hij een verandering optreden, met

F.A.F.C. Went, *Urbi et Orbi* (1921)

name onder invloed van G.J. Mulder en zijn leerlingen. Ook in deze redevoering speelde de tegenstelling zuiver versus toegepast onderzoek een belangrijk rol in het denken van Went. Hij constateerde dat mensen uit de praktijk gelukkig uiteindelijk wel behoefte bleken te hebben aan wetenschappelijk onderzoek. Interessant is de verwijzing naar het werk van Snouck Hurgronje: 'de wetenschap van Snouck Hurgronje heeft ten slotte meegewerkt om een einde te maken aan den Atjeh-oorlog'.

Op natuurwetenschappelijk gebied zag Went enorme ontwikkelingen die met name geïnitieerd werden door de inzet van Melchior Treub. Tot zijn tevredenheid constateerde Went dat ook de wetenschappelijke exploratie in de West doorzette.

Went sprak de hoop uit dat dit onderzoek uitgevoerd zou worden samen met de wetenschappers in Nederland die wel mee zouden kunnen werken in het onderzoek van onze koloniën, maar die zich daarbij zorgvuldig zouden moeten onthouden van iets wat ook maar in de verte zou lijken op voorgedij over de wetenschappers in Indië. Op dit punt in zijn rede kon Went niet langer zijn irritatie onderdrukken over een uitspraak van een van zijn collega's, professor 't Hoff. In een rede op 19 april 1895 op het vijfde Nederlandsche Natuur- en Geneeskundig Congres in Amsterdam vroeg 't Hoff zich af: 'Welk bedrag aan intellectuele krachten wordt jaarlijks door Nederland aan de koloniën afgestaan?' Dat zou volgens 't Hoff een reden zijn dat het aantal natuuronderzoekers in ons land gestaag daalde in vergelijking met andere landen. Went weet deze – in zijn ogen – vergissing van zijn collega aan het feit dat 't Hoff onderzoek deed dat universeel was en geen directe relatie met de tropen had. 't Hoff ontving in 1901 de Nobelprijs voor de toepassing in de scheikunde van principes uit de mechanica en de thermodynamica. Went was

F.A.F.C. Went in het oerwoud van Suriname naast *Cecropia*, een aan brandnetels verwante boom

het volstrekt oneens met de suggestie dat aanwezigheid van Nederlandse wetenschappers in de tropen een verliespost betekende voor de Nederlandse wetenschap. Integendeel,

‘de Nederlander blijft in Oost- en West-Indië in een Nederlandsche omgeving, werkt mede aan de ontwikkeling van Nederlandsche wetenschap en vindt hier een veld van onderzoek zoo reusachtig als nergens in het moederland. Hij vindt hier verder betrekkingen, die hem in staat stellen wetenschappelijk verder te werken, terwijl in het moederland de gelegenheid daartoe vermoedelijk ontbroken zou hebben.’³⁷

Sterker nog, Went meende dat een verblijf in de tropen de wetenschapper juist verder bracht in zijn wetenschappelijke carrière in Nederland als hij weer terugkeerde. Trots vermeldde Went: ‘Van de leden der Faculteit van Wis- en Natuurkunde te Utrecht is zelfs de helft persoonlijk bekend met onze koloniën.’³⁸ Onder de vijftig leden van de wis- en natuurkundige afdeling van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam telde Went zo’n vijftien leden die korter of langere tijd in onze koloniën verbleven. Van het totaal aantal leden van de Nederlandsche Botanische Vereniging, 240 in getal, woonden er 55 in de koloniën.

Tegelijkertijd zag Went wel grote problemen in het vervullen van de vacatures omdat er een tekort aan biologen was. Went had een duidelijke oplossing: laat degenen die de hbs hebben gevolgd rechtstreeks toe tot de studie in de faculteit wis- en natuurkunde. Maar er zijn sterke tegenkrachten:

‘Wanneer de starre conservatieven, die ten onzent den eisch verdedigen van de kennis van Latijn en Grieksch ook voor degenen, die natuurwetenschappen studeeren, eens wisten, hoeveel mensche-lijk geluk zij verwoest hebben! Maar zij weten het niet, want het zijn of literatoren of juristen, die van de wetenschappen der natuur geen vermoeden hebben.’³⁹

Went pleitte hartstochtelijk voor intensiever onderzoek. Hij dacht daarbij aan ‘studies op het gebied van de volkenkunde, vooral van zulke volken, die nog niet of nog nauwelijks in aanraking zijn geweest met Europeanen, b.v. de Pesegems en andere stammen, die Nieuw-Guinea bewonen of de Bovenlandsche Indianen van Suriname’. Onderzoek was echt nodig, ‘want binnen korten tijd zullen de eigenaardigheden van deze primitieve volken

onder den invloed der opdringende “beschaving” verdwenen zijn’. Het ging Went niet alleen om de primitieve volken; ook oerbossen dreigden snel te verdwijnen onder druk van de in cultuur gebrachte gebieden, bijvoorbeeld op Sumatra. Went eindigde zijn rede met een vurig beroep op de morele plicht van Nederland:

‘Wanneer de wetenschap krachtiger dan tot nu toe optreedt, om de kennis omtrent onze koloniën te vermeerderen, om die kennis dienstbaar te maken aan het welzijn van den inlander in Oost en West, dan zal Nederland wel geen schuld kunnen uitwischen, die nu eenmaal niet meer weggenomen kan worden, maar dan zal het tegenwoordige geslacht ten minste kunnen zeggen, dat het zijn plicht gedaan heeft. Men hoort in den laatsten tijd dikwijls spreken van gevaren, die onze koloniën van buitenaf zouden bedreigen. Wil men deze gevaren afwenden, dan zal natuurlijk een krachtige verdediging tegen mogelijke aanranders noodzakelijk zijn, maar zeker niet minder zal men tropisch Nederland ook tegenover een aanval van buiten versterken, wanneer men voldoet aan de ideale plichten, die op een beschaafde koloniseerende mogendheid rusten. Moge dit het geval zijn! Moge een leger van onderzoekers de blauwe bergen en groene wouden, de zeeën en kusten van Insulinde, de trotsche rivieren en de savannahs van Suriname even goed onderzoeken als de talloze volkeren en stammen, die tropisch Nederland bewonen!’⁴⁰

De visie van Went werd aan de universiteit breed gedragen. In een rede bij gelegenheid van de overdracht van het rectoraat in datzelfde jaar 1916 herhaalde de rector van de universiteit, Ernst Cohen, zelf hoogleraar chemie, nogmaals de gezichtspunten van Went. Ook Cohen pleitte voor het sturen van academisch opgeleide botanici naar de proefstations in de koloniën. Er was een scheiding tussen wetenschap en toepassing. ‘Praktische landbouwers’ werden per slot van rekening niet op de universiteit opgeleid! Cohen verweet de leden van de Tweede Kamer kortzichtigheid toen zij pleitten voor een beperking van het aantal biologen dat naar de koloniën zou gaan. Het enige gevolg was ‘dat een nog grooter aantal vreemdelingen bij de particuliere Proefstations of in Staatsdienst zouden komen, dan er thans reeds zijn’.⁴¹

De kolonie zat Went in het bloed en hij wilde zijn omgeving, wetenschappelijk en niet-wetenschappelijk, betrekken in zijn overtuiging van

het belang van onderzoek in de kolonie. Samen met P. van Romburgh (Utrechts hoogleraar organische chemie) en L.P. de Bussy (Utrechts hoogleraar aan de indologische faculteit in de tropische staatshuishoudkunde), was Went jarenlang redacteur van de *Indische Mercur, een Weekblad voor Handel, Landbouw, Nijverheid en Mijnwezen in Nederlandsch Oost- en West-Indië*. Voor Went lag de kolonie op het kruispunt van handel, landbouw, nijverheid en mijnwezen.

Zoals we lazen was Went het volledig oneens met de suggestie van zijn collega 't Hoff over het onnodig afkomen van natuurwetenschappers in de kolonie. 'De Nederlander [die] blijft in Oost- en West-Indië in een Nederlandsche omgeving,' zei Went immers, 'werkt mede aan de ontwikkeling van Nederlandsche wetenschap.' Hier rijst natuurlijk wel de vraag hoe Went dacht over de 'diffusie' van de wetenschap uit het Westen. Hij is opmerkelijk stil over de noodzaak van het scholen van een Indisch wetenschapspotentieel. Natuurlijk waren er veel Indische beambten werkzaam op de proefstations en waren zij behulpzaam bij de expedities die werden uitgevoerd. Maar op het niveau van de wetenschappelijk geschoolden bleef het lange tijd oorverdovend stil. Wel zag Went het potentieel in getraind Javaans personeel getuige zijn opmerking in zijn artikel 'De strijd tegen de ziekten der kultuurgewassen in Nederlandsch-Indië':

'In de eerste plaats vond Zehntner de eieren en nam waar, dat deze steeds (met één enkele uitzondering) in hoopjes op de jonge bladeren gelegd worden; die eieren zijn wel zeer klein, maar het bleek, dat de Javanen spoedig voldoende afgericht konden worden in het vinden van die eihoopjes'.⁴²

Eerlijkheidshalve moeten we hier wel bij aangeven dat het niet duidelijk is of de associatie die wij hebben bij de term 'africhten' in die zin toen ook voor Went gold.

Wents koloniale entourage

In de koloniale entourage van Went komen we een aantal vooraanstaande Utrechtse botanici tegen dat actief was in de kolonie. Allereerst is er de 'Koningsberger-dynastie'. Vader Jacob Christiaan Koningsberger (1867-1951) studeerde in Utrecht en promoveerde in 1891 bij Rauwenhoff, de voorganger van Went.

Al snel na zijn promotie lonkte Indië en in 1894 ging hij als bioloog werken in Buitenzorg. Vanaf 1903 tot 1911 was hij hoofd van de afdeling Zoölogisch Onderzoek en ook directeur van de Landbouwschool. Vanaf 1907 tot 1911 was hij plaatsvervangend directeur van 's Lands Plantentuin en in 1911 volgde hij Melchior Treub op als directeur. Koningsberger sprak in 1914 een rede uit getiteld *Horrea Replenda* [de voorraadschuren moeten aangevuld worden], *een toespraak gehouden bij de opening van het Treub-laboratorium in Buitenzorg*. In deze rede wees hij op de erfenis van Melchior Treub: het belang van de voortdurende aanvulling van de voorraad natuurwetenschappelijke kennis, ook in de tropen. Koningsberger citeerde in dit verband de Amsterdamse hoogleraar Max Weber die ter nagedachtenis van Treub schreef: 'that scientific exploration of the unknown fields of a colony is a charter of their possession.' Koningsberger bevestigde nadrukkelijk: 'het onderzoek der onbekende terreinen in onze kolonie een "charter of their possession".'⁴³ 'Kennis van' staat blijkbaar gelijk aan 'macht over'. En deze wetenschappelijke kennis plaatste Koningsberger nadrukkelijk tegenover het 'Hooger vakonderwijs' dat alleen de bestaande kennis overdraagt voor praktische doeleinden. Koningsberger publiceerde onder andere over *De dierlijke vijanden* [met name insecten] *der koffiecultuur op Java*. Vanaf 1911 werd zijn uitgebreide kennis van de Javaanse flora en fauna opgenomen in zijn twaalf afleveringen tellende magnum opus: *Java, zoölogisch en biologisch*.

Na deze wetenschappelijke posities vervolgde hij zijn carrière in de politieke arena. Hij werd in 1918 voorzitter van de Volksraad, een adviserend, vertegenwoordigend orgaan zonder wetgevende macht.⁴⁴ In 1919 keerde hij terug naar Nederland. In een rede in juni 1925 voor het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, getiteld *De verhoudingen tusschen Nederland en Indië, beschouwd van natuurwetenschappelijk standpunt*, bepleitte hij een sneller tempo in het streven naar autonomie, daarbij verwijzend naar het menselijk embryo dat in de moederschoot in snel tempo verschillende evolutionaire fasen kon doormaken:⁴⁵

'Het is U allen bekend, waarom het als einddoel gaat: Indië in sneller tempo dan voorheen tot volledige autonomie te voeren, het langs den weg der verkorte ontwikkeling te maken tot een, met het moederland gelijkwaardig deel van het Nederlandse imperium.'⁴⁶

Jacob Christiaan
Koningsberger
(1867-1951)

Koningsberger merkte ook op dat inzichten in het tempo van verandering verschillen, ook binnen Utrecht, en hij wees er daarbij op:

*'Hoezeer hier de inzichten onder de uitnemendsten onzer landgenooten uiteenloopen, blijkt duidelijk uit de actueele aangelegenheid der Indische leerstoelen aan de Utrechtsche Universiteit, waaraan zich secundair de belangrijke vraag vastknoopt, of hier niet een geneesmiddel wordt te baat genomen, dat, in zijn nevenwerkingen, ernstiger zou kunnen schaden dan het euvel, dat men wil bestrijden.'*⁴⁷

Koningsberger wees hier op de vestiging van de indologische faculteit in Utrecht die ook in 1925 van start ging en waarover ik nog kom te schrijven. Van 1926 tot 1929 diende hij als politiek onafhankelijk lid als minister van Koloniën in het kabinet-De Geer. Onder zijn ministerschap kreeg de Volksraad een inheemse meerderheid.

Victor Jacob (1895-1966) was de oudste zoon van Jacob Christiaan Koningsberger.⁴⁸ Hij werd in 1895 geboren in Buitenzorg. Op reis naar Nederland overleed zijn moeder. Hij werd met zijn broer Jacob Christiaan⁴⁹ opgevangen in familiekring en later in pleeggezinnen. Victor Jacob trad in de voetsporen van zijn vader. Hij studeerde in Utrecht bij Went en promoveerde ook bij hem in 1922 *cum laude sine iudicio* op de dissertatie *Tropismus und Wachstum*. Ook Victor Jacob vertrok naar Indië. In 1924 werd hij benoemd tot directeur van de onderafdeling Cheribon van het Proefstation voor de Javasuikerindustrie.

Twee jaar later, in 1926, werd hij benoemd tot directeur van de cultuurafdeling van het proefstation in Pasoeroean, een modelorganisatie voor de wetenschappelijke voorlichting van de Javasuikerplanters op cultuurgebied. Tijdens zijn werkzaamheden onderhield hij een intensieve correspondentie met zijn leermeester Went. Koningsberger jr. had een moeizame verstandhouding met de directeur van het Proefstation, Ph. van Harreveld, die prioriteit gaf aan praktijkvoorlichting waar Went en zijn leerling Koningsberger het fundamenteel onderzoek benadrukten, waarvan overigens de vraagstelling wel degelijk werd ontleend aan gesignaleerde problemen in de praktijk, zoals in de suikerproductie. Koningsberger jr. besteedde veel tijd aan de contacten met de suikerondernemingen. Door zijn drukke beheerstaken kwam het onderzoek bij hem in de knel.

Handelsstraat. Departement v. Landbouw, Nijverheid en Handel, Algemeen Proefstation voor den Landbouw, Analitisch Laboratorium, enz., Buitenzorg.

Een hoogtepunt was voor Koningsberger jr. het *Third Congress of the International Society of Sugar Cane* in Soerabaja in 1929 waarbij hij een prominente rol speelde. Hij benadrukte het belang van de vrije uitwisseling van onderzoek en publicatie tegenover de bestuurders die bang waren dat de concurrenten hiermee bevoordeeld zouden kunnen worden. De vergelijking met de ambivalente houding van de VOC met betrekking tot onderzoek is evident! Onder druk van de wereldwijde economische crisis kreeg ook de suikerindustrie het zwaar en waren bezuinigingen bij het proefstation noodzakelijk. Koningsberger heeft hier hard aan gewerkt. Hij gaf ook aan dat zijn eigen positie ter discussie kwam. Zijn toekomst bleek uiteindelijk buiten Indië te liggen. Zijn leermeester Went ging in 1933 met emeritaat, waarop Koningsberger jr. in 1934 werd benoemd tot hoogleraar in de algemene plantkunde in Utrecht als zijn opvolger. Overigens was Koningsberger niet de eerste beoogde kandidaat: dat was Frits Warmolt Went, die met zijn onderzoek internationale aandacht had getrokken, maar de minister besliste anders. Het is niet uitgesloten dat hier enige informele invloed is uitgeoefend door Koningsberger sr. Onder Koningsberger jr. werd de 'traditie' van het Utrechts groeionderzoek voortgezet.

Victor Jacob Koningsberger

Victor Jacob Koningsberger was de eerste Nederlandse academicus die openlijk protesteerde tegen het *berufsverbot* van een aantal Joodse collega's toen hij op 25 november 1940 uitsprak: 'Mijn geweten gebiedt mij hier met diepe smart en teleurstelling te gedenken de ontheffing uit de uitoefening van hun ambt van een aantal Nederlandsche collega's uitsluitend om reden van afkomst en geloof.' Een dag later sprak de Leidse hoogleraar Cleveringa zijn protest uit. Uiteindelijk werd Koningsberger gevangengenomen en als gijzelaar naar Sint-Michiëlsgestel gestuurd, waar hij met meer vooraanstaande Nederlanders verbleef. In december 1943 kwam hij vrij en kreeg ziekteverlof. In juni 1944 hervatte hij zijn taken.

Kort na de oorlog kreeg Koningsberger het verzoek van de BENISO, de Bond van Eigenaren van Nederlands-Indische Suikerondernemingen,

de vraag of hij een oriëntatieris naar Indië wilde maken om de situatie inzake de suikerondernemingen in kaart te brengen. Koningsberger volgde nauwgezet het nieuws over de verwickelingen daar. Hij was zeer kritisch-negatief over de vermeend extremistische nationalist. Koningsberger had zijn hoop gevestigd op de gematigde krachten. Uit frustratie over het akkoord van Linggadjati sloot Koningsberger zich aan bij het *Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid*; een ultraconservatieve politieke lobbygroep waar hij zijn Utrechtse collega van de indologische faculteit, Gerretson, weer tegenkwam. Pas begin 1948 kon Koningsberger terugkeren naar Indonesië. Hij werd in Batavia geïnstalleerd als voorzitter van het Algemeen Syndicaat van Suikerfabrikanten in Nederlands-Indië. Hij werd ook lid van het dagelijks bestuur van de Indische Ondernemersbond. Hij was actief in het bezoeken van de nog functionerende ondernemingen en overlegde met de politieke autoriteiten om te bezien hoe de suikerproductie weer op de been geholpen kon worden, maar constateerde uiteindelijk ook dat de politieke situatie in snel tempo veranderde. Het bedrijfsleven ging ook overstag en steunde de jonge republiek. BENISO werd nu BEVISO (Bond van Eigenaren van in Indonesië gelegen Suikerondernemingen). Görts karakteriseert Koningsberger als iemand die in zijn liefde voor Indonesië uiteindelijk bleef kijken door 'een koloniale bril' en uitermate kritisch was over het Nederlands overheidsbeleid inzake Indonesië. In zijn laatste brief uit Indonesië schreef Koningsberger op 1 mei 1950:

'[...] ik ben Sisypusarbeid blijven verrichten om dit land als afzetgebied voor onze biologen – en intellectuelen in het algemeen – te behouden. Want tenslotte is hier de Nederlandse botanie groot geworden; zelfs Went zou zonder zijn Indische tijd nooit die grootheid hebben bereikt als nu het geval is. Misschien komt het allemaal nog terecht, maar dan zal er meer door onze generatie aan moeten worden gewerkt, zodra zal blijken of de rede hier eindelijk op tijd nog zal winnen van het sentiment'.⁵⁰

Het werk voor 'de koloniën' liet hem niet los. In 1910 was in Amsterdam het Koloniaal Instituut opgericht, met name gefinancierd door bijdragen van het bedrijfsleven. Het doel was het verbreiden van de kennis van de koloniën binnen Nederland, wetenschappelijk onderzoek om zo de handel in koloniale producten te bevorderen. In 1926 betrok men een imposant gebouw aan de Mauritskade. Het gebouw werd geopend door koningin

Wilhelmina in aanwezigheid van de toenmalige minister van Koloniën, Koningsberger sr. In 1945 werd de naam veranderd in het Indisch Instituut en in 1950 werd de naam gewijzigd in Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT). Dit Instituut werd een belangrijke speler op het terrein van de ontwikkelingsamenwerking, met name op het terrein van de landbouw en de tropische geneeskunde. Koningsberger jr. bleef aan als voorzitter tot 1965.

Zo zien we een zekere continuïteit in de loopbaan van Koningsberger jr., affectie voor een zeker politiek conservatisme, affectie voor fundamenteel onderzoek in de kolonie, affectie voor Indië en affectie voor het brede veld van 'ontwikkeling'. In 1952-1953 was hij rector magnificus van de Universiteit Utrecht.

Een ander die – letterlijk en figuurlijk – nauw verwant was met Went, was zijn eigen zoon, Frits Warmolt Went (1903-1990). Frits Warmolt studeerde in Utrecht en promoveerde bij zijn vader op een dissertatie – geheel in de Utrechtse 'Went-traditie' – over 'Wuchsstoff und Wachstum'. Ook Frits vertrok naar Indië en was als fytopatholoog van 1928 tot 1932 werkzaam in het laboratorium van Buitenzorg en de Kebun Raya Cibodas te Cimacan in West-Java. Dat onderzoek in de kolonie je verder kon brengen in een internationale wetenschappelijke carrière bewees Frits Warmolt. In 1933 vertrok hij naar Californië waar hij werkzaam was bij CALTEC, het California Institute of Technology in Pasadena, om verder onderzoek te doen naar planthormonen. In 1958 werd Went jr. benoemd tot directeur van de Missouri Botanical Garden en hoogleraar botanie aan de Washington-universiteit in Saint-Louis. Hij had internationaal naam gemaakt als autoriteit op het gebied van de plantengroei. Hij eindigde zijn internationale carrière als directeur van het Desert Research Institute aan de universiteit van Nevada-Reno.

De verbinding met de koloniën werd ook nadrukkelijk onderhouden door August Adriaan Pulle, een leerling van Went.⁵¹ Pulle, geboren in 1878, ging in 1896 farmacie studeren in Utrecht. In het kader van deze studie volgde hij college bij Went. Hij stapte over naar de botanie en studeerde in 1902 af.

Al in 1900 werd hij assistent van Went in het Botanisch Laboratorium. Hij deed actief mee aan wetenschappelijke expedities om materiaal te verzamelen. Met de hulp van Went kon hij in 1902-1903 naar Suriname om deel te nemen aan de Saramacca-expeditie. Op deze tocht verzamelde

A.A. Pulle (1878-1955),
Zuid-Nieuw-Guinea
Expeditie van 1912-1913

Pulle de planten die het basismateriaal vormden van zijn dissertatie, *An enumeration of the vascular plants known from Surinam, together with their distribution and synonymy*, waarop hij in 1906 cum laude promoveerde. In dat jaar werd hij in Utrecht benoemd tot lector in de plantensystematiek en de farmaceutische plantkunde. Zijn onderzoek was gericht op de verdere inventarisatie en de beschrijving van de plantenwereld in Suriname en daarna in Indië.

In 1906 verbleef hij enkele maanden op West-Java en in 1912-1913 participeerde hij in de Derde Zuid Nieuw-Guinea Expeditie. Hij publiceerde daarover in 1914 een geïllustreerd reisverslag, *Naar het sneeuwgebergte van Nieuw-Guinea*. In de zomer van 1920 bezocht hij nogmaals Suriname. In 1914 werd Pulle benoemd tot gewoon hoogleraar in de bijzondere plantkunde (plantensystematiek) en de leer van de verspreiding der planten. Pulle ging zich steeds meer specialiseren in de Surinaamse flora. In 1932 verscheen het eerste deel van het Engelstalige standaardwerk *Flora of Surinam*. Enerzijds trok Pulle de lijn van Miquel door, anderzijds stond hij aan de wieg van een groot Utrechts project, *The Flora of the Guianas*. Dit project in de systematische plantkunde bestreek het geografische gebied van Frans-Guyana, Suriname en Brits- Guyana.

Een belangrijke bijdrage aan de verdere ontwikkeling van de flora van Suriname werd ook geleverd door de leerling van Pulle, Joseph Lanjouw (1902-1984). Hij studeerde vanaf 1922 biologie in Utrecht en promoveerde

in 1931 bij A.A. Pulle op het proefschrift *The Euphorbiaceae of Surinam*. Na zijn promotie was Lanjouw als conservator werkzaam bij het Botanisch Museum en Herbarium. Hij leidde het botanische onderdeel van de Natuurwetenschappelijke Expeditie Suriname in 1948. In dat jaar werd hij ook benoemd tot hoogleraar in de bijzondere plantkunde en de leer van de verspreiding der planten, als opvolger van Pulle.

In 1999 werden de drie herbaria van Wageningen, Utrecht en Leiden samengebracht in het verband van een Nationaal Herbarium Nederland en in 2008 werd de Utrechtse afdeling gesloten wegens bezuinigingen en een veranderend onderzoeksprofiel van de faculteit biologie. De collectie is overgedragen aan Naturalis. Dit markeerde het einde van een eeuwenlange Utrechtse (koloniale) praktijk op het terrein van de systematische plantkunde.

Johanna Westerdijk⁵²

Westerdijk werd op 4 januari 1883 geboren in Amsterdam. Zij ging studeren aan de gemeentelijke universiteit van Amsterdam bij Hugo de Vries. Na haar studie promoveerde zij in 1906 in Zürich op een dissertatie over mossen. Zij werd directeur van het Phytopathologisch Laboratorium Willie Commelin Scholten dat eerst in Amsterdam en later – mede dankzij inspanningen van Went – in Baarn gevestigd was in de Villa Java. Deze Villa Java was in 1920 gelegateerd aan de Utrechtse universiteit door August Janssen, directeur van de Indische Cultuurondernemingen. De oud-medewerkers van het Phytopathologisch Laboratorium noemden zich ook ‘oud-Javanen’.

In 1913 maakte Westerdijk een reis naar Indië. De reis werd mogelijk gemaakt door een beurs van het Buitenzorgfonds en een bijdrage van de Indische regering. De reis stelde haar in staat om een grote collectie plantenziekten van cultuurgewassen zoals koffie, thee, kina, cacao, tabak, suiker, rubber, rijst, aardappelen en klapperbomen te verzamelen in Indië, met name Java. Via Japan en Amerika reisde zij terug naar Nederland. Al snel na haar terugkeer in Nederland startte Westerdijk in 1917 haar carrière aan de universiteit van Utrecht als buitengewoon hoogleraar in de fytopathologie, de eerste vrouw die als hoogleraar benoemd werd.

De aanstelling als buitengewoon hoogleraar betekende wel dat zij geen deel uit kon maken van de senaat van de universiteit. In 1930 volgde de aanstelling als buitengewoon hoogleraar aan de gemeentelijke

Installatie professor Johanna Westerdijk (1883-1961)

Aanwezig waren onder anderen:

Mr Baron A.F. van Lynden (President-Curator) (4), prof. P. van Romburgh (2), prof. J. Westerdijk (5), prof. B.C. de Savornin Lohman (17), prof. J. de Louter (20), prof. F.A.F.C. Went (21), prof. H. Nierstrasz (24), prof. J.F. Niermeijer (25), prof. W. Caland (29), prof. Chr. Eijkman (34), prof. A.J. van den Broek (39), prof. A.A. Pulle (40)

universiteit van Amsterdam. Een van haar assistenten in Utrecht was Hanneke Went, 'dochter van', die bij haar was gepromoveerd.

Biologen in Zuid-Afrika

Gestimuleerd door de aandacht van de biologen voor Indië groeide in Nederland ook de aandacht voor Zuid-Afrika en zijn fysieke omgeving. In 1938 maakte de Commissie voor Zuid-Afrika van de Biologische Raad van Nederland, onder voorzitterschap van de bij Went gepromoveerde Groningse hoogleraar M.J. Sirks, in de maanden september-oktober een studiereis naar Zuid-Afrika. De commissie legde haar bevindingen vast in het *Rapport betreffende de biologie in de Unie van Zuid-Afrika. Door de deelnemers aan de "Ekskursie van Nederlandse Bioloë in Suid-Afrika" (september-oktober 1938)*. Vanuit Utrecht werden de hoogleraren V.J. Koningsberger en Johanna Westerdijk als leden aangewezen. Westerdijk heeft twee promovendae uit Zuid-Afrika begeleid, Margaretha Mes en Susarah Truter. Mes werd uiteindelijk hoogleraar aan de universiteit van Pretoria. Susarah

Truter promoveerde in 1947 bij Johanna Westerdijk en werd later hoogleraar en hoofd van het departement *microbiology and plant pathology* van de University of Natal, Pietermaritzburg. Daarnaast werd zij als een van de eerste vrouwen decaan van een landbouwfaculteit.

Koningsberger rapporteerde over de plantenfysiologie en was kritisch over de vermenging van toegepast en zuiver wetenschappelijk onderzoek. Hij constateerde dat er dringend behoefte was aan minstens één leerstoel in Zuid-Afrika om het onderwijs wetenschappelijk te funderen. Interessant is ook de rapportage van de Groningse hoogleraar en voorzitter van de commissie M.J. Sirks over het deel 'erfelijkheidsleer'. Hij constateerde dat Zuid-Afrika voor de fysische antropologie een bijzonder interessant land is: '...toch is juist dit gebied [fysische antropologie] van overwegend belang: de vermenging van blanken en gekleurden (Hottentotten, Bosjesmannen, Bantoe's), heeft een groote wetenschappelijke beteekenis en het is waarschijnlijk niet mogelijk een tweede land ter wereld aan te wijzen, waar de physische anthropologie (de studie van lichaamsbouw, van ziekteverstand enz.) een zoo uitgebreid en rijk studiemateriaal verschaft.'⁵³ Er viel volgens Sirks nog veel onderzoek te doen: iedere 'native location verschaft daartoe voortreffelijk materiaal, het voorkomen van echte albinonegers op tal van plaatsen in de Unie, de Buysstam bij Louis Trichardt, die ik uit eigen aanschouwing ken, en anderen'.

Westerdijk rapporteerde over het deel fytopathologie. Zij wees op het grote gebrek aan onderwijs in de plantenfysiologie. Daarnaast constateerde zij dat Margaretha Mes, een oud-promovenda van Westerdijk, de enige plantenfysioloog was en dat zij moest werken in een zeer gebrekkige omgeving. Westerdijk vervolgde:

'In dit verband doet het hoogst eigenaardig aan, hoe men zich principieel tegen het werk van vrouwen in wetenschappelijk onderzoek kant. 'Vrouwen hebben geen kans' hoort men op menige plaats. Dit is nog eigenaardiger, daar er zoveel vrouwen in Zuidafrika in moeilijke omstandigheden haar sporen hebben verdiend.'⁵⁴

Landbouw-chemisch onderzoek

In de traditie van G.J. Mulder werd er landbouw-chemisch onderzoek verricht in diverse laboratoria en proefstations naar verschillende cultuurplanten zoals thee, koffie, kina, tabak, rubber. Aan het agricultuur-chemisch laboratorium van Buitenzorg was vanaf 1890 de in Leiden opgeleide

chemicus dr. P. van Romburgh werkzaam. Hij was chef van de derde afdeling van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg op Java, die de cultuurtuin en het landbouwkundig-chemisch laboratorium omvatte. Van Romburgh deed daar onderzoek naar een groot aantal natuurproducten. Het ging daarbij om zuiver wetenschappelijk onderzoek maar ook om de vraag of er producten bij waren die van nut zouden kunnen zijn voor landbouw en industrie. Van Romburgh deed onder andere onderzoek naar de kwaliteit van rubber en naar de productie van indigo. In juni 1902 werd Van Romburgh in Utrecht als hoogleraar in de organische chemie benoemd. In 1903 keerde hij uit Indië terug en hield hij op 4 mei van dat jaar zijn oratie over *De beteekenis van het wetenschappelijk onderzoek van Organische Natuurproducten*. In 1920 constateerde Pieter van Romburgh dat 'de chemische industrie [...] in onze koloniën nog in de kinderschoenen' stond. Buiten de suikerfabrieken, de kininefabriek en de fabrieken van de petroleumindustrie 'vindt men niet veel eigenlijke chemische industrie in Nederlandsch-Indië'. Zoals we al zagen publiceerde Van Romburgh, samen met zijn collega's Went sr. en L.P. de Bussy, ook op het grensvlak van zuiver wetenschappelijk onderzoek en toepassing in de landbouw en industrie in het blad de *Indische Mercur*.

Gezondheid van het dier

Op dit brede terrein zijn er veel Utrechtse alumni in Indië werkzaam geweest. De zorg voor de dieren en daarmee de diergeneeskunde is nauw verbonden met de koloniale onderneming. Het ging daarbij om de gezondheid van dieren die als lastdieren in de productie in de landbouw gebruikt werden. Maar het ging natuurlijk ook om de dieren die door het leger, het KNIL, vanaf 1830 ingezet werden. Met name de paarden waren een belangrijk onderdeel in het vervoer van de soldaten en hun materieel. Al snel leidde deze zorg tot het instellen van een Militair Veterinaire Dienst in Indië. Er werden vanaf de negentiende eeuw op relatief bescheiden schaal veterinaire geschoolden naar Indië uitgezonden. Zij waren in Nederland meestal geschoold aan de instelling die eerst bekendstond als 's-Rijksveeartsenijsschool (1821-1918), daarna de Veeartsenijkundige Hoogeschool (1918-1925). Vanaf 1925 kwam de instelling binnen de universiteit van Utrecht als faculteit der veeartsenijkunde (1925-1956) en tot slot als de faculteit der diergeneeskunde (1956-1971). De nieuwe faculteit veeartsenijkunde kende voor 1925 al een traditie van intensieve contacten in Indië.

Al in 1837 werd de eerste Gouvernements-veearts aangesteld. Artikel 1 van de instructie voor deze veearts uit 1839 luidde:

‘Op den Gouvernements-veearts rust in het algemeen de verpligting, om den gezondheids-toestand zoowel van paarden als koebeesten, karbouwen en andere nuttige huisdieren gedurig gade te slaan; bij ontstane ziekten de aanleidende oorzaken daarvan op het zorgvuldigste na te sporen, en voorts alle zoodanige middelen te beramen, die hem tot weering of voorkoming daarvan het meest doelmatig zullen toeschijnen.’⁵⁵

Indië werd langzaamaan een afzetgebied voor in Utrecht afgestudeerde dierenartsen. Ook werd er al relatief vroeg in de negentiende eeuw aandacht geschonken aan de opleiding van Indische jongemannen op veterinair gebied. Men sprak van ‘de Veeartsenijkundige School’ te Soerabaja waaraan ook een kliniek en een hoefsmederij waren verbonden. Het bleek al snel niet levensvatbaar te zijn. Er waren nog steeds betrekkelijk weinig veeartsen werkzaam op Java. Toen in 1879 de veepest uitbrak op Java, waren daar welgeteld twee veeartsen werkzaam. Deze veepest leidde wel tot het besef dat de veterinaire dienst gereorganiseerd moest worden om dierziekten beter te kunnen behandelen. Het aantal dierenartsen in dienst van de koloniale overheid werd ook vergroot. Steeds meer bleek er behoefte aan bacteriologisch, microscopisch onderzoek bij de bestrijding van de veeziekten. Een veterinair laboratorium werd nog niet opgericht, mogelijk omdat er bij de veeartsen die getraind waren in Utrecht nog te weinig expertise in dit veld bestond en zij ook nauwelijks getraind waren in dit moderne onderzoek. Wel was er te Weltevreden een laboratorium voor pathologisch-anatomisch en bacteriologisch onderzoek, het ‘geneeskundig laboratorium’ genaamd, dat in 1888 was opgericht. Aan dit laboratorium werd al snel ook onderzoek gedaan naar dierziekten. Dit laboratoriumonderzoek werd uiteindelijk verplaatst naar een Veterinair Laboratorium te Buitenzorg dat werd opgericht door L. de Blicck.

Hij was de stichter en directeur van het Veeartsenijkundig Instituut en Veterinair Laboratorium in 1908 in Bogor. De Utrechtse Rijksveeartsenijkschool had model gestaan voor het Veeartsenijkundig Instituut. Ook hier kwam er weer aandacht voor het opleiden van Indische jongemannen. Het streven was ‘middelbaar opgeleide deskundigen van inheemschen landaard te verkrijgen’.⁵⁶ Naast De Blicck was ook dr. Gerrit Krediet

Groepsportret van de hoogleraren van de Rijksveeartsenijschool te Utrecht met onder andere L. de Blicck (bovenste rij, vierde van links) en G. Krediet (bovenste rij rechts) uit 1921

J.A. Kaligis

werkzaam op het instituut. Zowel De Blieck als Krediet gingen terug naar Utrecht en werden daar benoemd tot hoogleraar.

De eerste afgestudeerde van het Veeartsenijkundig Instituut was dr. J.A. Kaligis in 1910. Kaligis was de eerste inheemse dierenarts in Indonesië en dat betekende het begin van een veterinaire beroepsgroep in Indonesië. In 1914 veranderde de naam van de IVS in Nederlandsch-Indische Veeartsenschool (NIVS) met een curriculum van vier jaar. In 1918 ging Kaligis in Utrecht studeren. In 1922 voltooide hij zijn dissertatie bij prof. De Blieck. Andere dierenartsen die in de periode 1919-1924 in Utrecht studeerden waren F.C. Waworoentoe, Raden Soeratmo, Mas Soetisno en Mas Soeparwi. Utrechtse dierenartsen deden veel onderzoek in Indië waardoor mede de basis werd gelegd voor de studie van tropische en protozoaire ziekten. En met deze expertise heeft Utrecht in latere jaren ook in Afrika veel faam verworven.⁵⁷

Een opvallend onderdeel van het op de tropen gerichte veterinaire onderzoek betreft de link tussen Nederland, Indië en Zuid-Afrika. De Duitse academicus Otto Nieschulz werd in 1921 benoemd tot conservator bij het Instituut voor Parasitaire en Infectieziekten. Tussen 1924 en 1928 was Nieschulz als parasitoloog verbonden aan het Veeartsenijkundig Instituut in Buitenzorg. Hij richtte zijn onderzoek met name op de overbrenging van 'surra', een ziekte bij o.a. paarden, buffels en runderen. In 1931 en 1933 was hij werkzaam aan het Veterinair Instituut in Onderstepoort in Zuid-Afrika waar hij onderzoek deed naar de overbrenging van paardenpest en 'blue tongue'. In 1936 werd Nieschulz door Adolf Hitler persoonlijk tot hoogleraar benoemd. De faculteit werd in 1942 door de Duitse bezetter gedwongen Nieschulz te benoemen tot buitengewoon hoogleraar tropische veterinaire entomologie en protozoölogie. Hij werd met ingang van 5 mei 1945 oneervol ontslagen vanwege zijn openlijke nazisympathieën.

In 1931 promoveerde P.J.J. Fourie, onderdirecteur van het Veterinair Instituut in Onderstepoort, in Utrecht tot doctor in de veeartsenijkunde op een dissertatie getiteld *The Haematology and Pathology of Haemonchosis in Sheep*. Fourie droeg al de titel van hoogleraar, reden voor de aankondiging van de rector magnificus dat de Senaat zich niet, zoals gebruikelijk, terug zou trekken maar onmiddellijk zijn oordeel zou uitspreken. Zijn Utrechtse promotor, de hoogleraar Schornagel, memoreerde dat Fourie de eerste 'vreemdeling' was die in Utrecht promoveerde in de veeartsenijkunde. De rector magnificus voegde hier nog aan toe:

‘Hoe goed het is dat er in cultureelen zin samenwerking is tusschen ver over de aarde verspreide leden van het Nederlandsche volk en met hoeveel belangstelling hier te lande wordt gadeslagen de doelbewuste strijd om volledige ontwikkeling tot zelfstandig volk, zij het binnen een meer omvattende groep van staten, door de stamverwanten in Zuid-Afrika gevoerd.’

In reactie op het verslag van mr. P.J. Idenburg, secretaris van de curatoren van de universiteit van Leiden, die naar Zuid-Afrika was geweest om mogelijkheden voor academische uitwisseling te onderzoeken, sprak de faculteit diergeneeskunde in 1938 uit dat zij gaarne bereid was om Zuid-Afrikaanse veeartsen in opleiding te ontvangen in Utrecht. De faculteit voegde eraan toe dat zij ook graag zag dat Nederlandse veeartsen naar Onderstepoort konden gaan om ‘hun kennis vooral van parasitaire en infectieziekten in Zuid-Afrika in Onderste Poort te verruimen. Zij [de faculteit der veeartsenijkunde] meent, dat een uitwisseling van Zuid Afrikaansche en Nederlandsche veeartsen, die dan tijdelijk respectievelijk te Utrecht en te Onderste poort als assistent zullen worden geplaatst, voorzoover ons land betreft, vooral voor de bestrijding van ziekten in onze koloniën, van groot nut zal zijn.’⁵⁸ Op deze wijze werd de relatie van Utrecht met Zuid-Afrika in het bredere verband van het koloniale rijk getrokken. De rector magnificus van de universiteit van Utrecht, de hoogleraar J. Boeke, meldde in zijn verslag over het studiejaar 1937-1938 dat tot zijn vreugde de Nederlandse overheid gelden beschikbaar stelde aan de universiteit om een drietal Zuid-Afrikaanse studenten als ‘bezoldigde assistenten’ een jaar in Utrecht te laten studeren. Boeke voegde hieraan toe: ‘Een vierde assistentplaats, juist aan onze Universiteit zoo nodig, nl. in de Veterinaire Faculteit, wacht nog op vervulling van de zijde der Regering. Juist door deze assistentsplaatsen wordt een vruchtbare samenwerking met onze stamgenooten in Zuid-Afrika, van beiden zijden zoozeer gewenscht en belangrijk geacht, verkregen.’

In 1936 vierde de universiteit haar driehonderdjarig bestaan. De lustrumviering was aanleiding om de bijzondere band van Utrecht met Zuid-Afrika te beklemtonen. De week van 22-25 juni was het hoogtepunt van de activiteiten. Bij de lijst van buitenlandse officiële vertegenwoordigers werd vermeld: ‘Prof. dr. J.W. Pont, Universiteit te Stellenbosch’. De Utrechtse hoogleraar Pont was gevraagd door de rector van de universiteit van

Stellenbosch om deze universiteit officieel te vertegenwoordigen. Tijdens deze lustrumviering werd een eredoctoraat verleend aan Arnold Theiler, van origine Zwitser, grondlegger van de diergeneeskunde in Zuid-Afrika en eerste decaan van de faculteit diergeneeskunde te Onderstepoort, onderdeel van de universiteit van Pretoria. De hoogleraar J. Roos, voorzitter van de faculteit diergeneeskunde, sprak de korte formule 'Arnoldum Theiler, Pretorianum, insignem exploratorem animalium morborum e parasitis et bacillis in Africa Meridionali nascentium, tam in pago Onderstepoort quam in urbe Pretoria novi laboratorii conditorem'. Theiler antwoordde in het Afrikaans namens degenen die in de faculteit veeartsenijkunde een eredoctoraat hadden ontvangen. Hij zei daarbij onder meer:

'Die navorsings van de Utrechtse Faculteit vir Diergeneeskunde op die gebied van parasitêre- en infeksie siektes, van interne medisyne, en van storingen in die minerale stofwisseling bij die groot huisdieren, het in al die Kontinente, maar viral in Afrika 'n groot uitwerking gehad.

[...] Ten slotte nog 'n persoonlike opmerking: as verteenwoordiger van Diergeneeskunde van Suid-Afrika, neem ek hierdie geleentheid te baat om u Fakulteit te dank vir al die hulp wat sij in die verlede verleen het aan ons jong Afrikaners, wat na Utrecht gekom het om daar hulle kennis te vermeerder, en om nuwe metodes van ondersoek te bestudeer, en ek hoop dat dit ook in die toekoms so sal wees tot voordeel van die land en volk van Suid-Afrika.⁵⁹

Opvallend genoeg stond in 1948 Zuid-Afrika alweer op de agenda van de Utrechtse senaat. De universiteit verleende in dit jaar opnieuw eredoctoraten aan Zuid-Afrikaanse wetenschappers. Eén eredoctoraat werd verleend aan de dierenarts P.J. du Toit, die Arnold Theiler opgevolgd was als decaan van de veterinaire faculteit van de universiteit van Pretoria te Onderstepoort. De laudatio die werd uitgesproken door de erepromotor, de hoogleraar L. de Blicck, memoreerde uitgebreid de wetenschappelijke merites van Du Toit.⁶⁰ Ook noemde De Blicck de bijdragen van Du Toit voor 'onze Overzeese gebiedsdelen'. De Blicck doelde hier op het feit dat hij zelf in zijn eerste jaren in Indië steun van Du Toit had ontvangen bij de studie naar protozoaire ziektes. De Blicck memoreerde ook de hulp die Du Toit na de Tweede Wereldoorlog had geboden aan het veterinair wetenschappelijk centrum te Buitenzorg op Java dat in de oorlog verwaarloosd en deels verwoest was, door miltvuurentstof beschikbaar te stellen.

De Blicck concludeerde: 'Uit dit alles blijkt duidelijk de grote betekenis van Uw werk in Zuid-Afrika voor de Veeartsenijkunde in de gehele Wereld en in het bijzonder voor dat deel van ons rijk, dat in de tropische zone ligt.' Met geen woord werd er door De Blicck gerefereerd aan het moeizame proces van dekolonisatie dat 'ons rijk' uit elkaar deed vallen. In zijn dankwoord memoreerde Du Toit de 'bloedverwantskap', de 'taalverwantskap', en de 'vriendskapsband' tussen Nederland en Zuid-Afrika.

De discipline van de diergeneeskunde is zo een opmerkelijk onderdeel van een 'Via Sacra' die Nederland verbond met Zuid-Afrika en de kolonie in Indië. Utrecht heeft in latere jaren na de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol gespeeld op het terrein van de tropische diergeneeskunde. We zullen nog zien dat ook in de latere fase van de zgn. universitaire ontwikkelingssamenwerking in de jaren 70 en 80 de diergeneeskunde een belangrijke rol speelde in de contacten van de Universiteit Utrecht in Indonesië en Zuid(elijk) Afrika.

Gezondheid van de mens

*Geneeskunde en de tropische hygiëne*⁶¹

De gezondheid van de mens in de koloniën was nauw verbonden met enerzijds militair-politieke en anderzijds economische omstandigheden. Gezondheid betrof in de eerste plaats de koloniale machthebbers en hun familie en in de tweede plaats de inheemse bevolking, met name de mensen die in de productie op plantages werkten.

Godfried Wilhelm Schilling, geboren 1733/34 in Wijk bij Duurstede, ging als chirurgijn naar Suriname. Hij kwam terug naar Nederland en promoveerde aan de universiteit van Utrecht op een dissertatie over lepra (*Dissertatio medica inauguralis De Lepra*). Deze dissertatie verscheen al in 1771 in het Nederlands als *Verhandeling over de Melaatsheid*. Blijkbaar was het onderwerp van de dissertatie zo belangrijk dat er zo snel een Nederlandse vertaling verscheen. Schilling was van mening dat de besmettelijke lepra door de Afrikaanse tot slaaf gemaakten Suriname ingebracht werd. Door fysiek contact kon de ziekte ook overgebracht worden naar de slavenhouders, zeker als die hun lusten niet konden bedwingen ('Neque omittenda est Venus' [Ook moeten we hier de geilheid niet overslaan]) en seksueel verkeer onderhielden met de tot slaaf gemaakte vrouwen vanwege een tekort aan Europese vrouwen (*Europæum Fæminarum penuria*).⁶² Zoals we zagen, stelde ook Kals in diezelfde periode de 'hoerij' van de

plantage-eigenaren aan de kaak. Daarom werd de lepra gezien als een gevaar voor het voortbestaan van de op slavernij gebaseerde plantage-economie en werden de lepralijders afgezonderd en geïsoleerd aan hun lot overgelaten.⁶³ Schilling verwijst ook meermaals naar verzen uit het Oude Testament waar de melaatse als 'onrein' wordt gezien. Daarmee werden ook de tot slaaf gemaakte mensen uit Afrika gestigmatiseerd. Schilling keerde na het afronden van zijn dissertatie in Utrecht weer terug naar Suriname, werd een gerespecteerd arts en president van het zogenaamde *Collegium Medicum*, een medische raad van toezicht in Suriname.

Ook in de periode van de VOC waren er vanuit Nederland op de VOC-schepen chirurgijns meegeevaren die in de kolonie werkzaam waren ten behoeve van de gezondheid van de VOC-beambten en hun familie. De inheemse bevolking zocht bij ziekte zijn toevlucht tot de inheemse genezers, de 'Doekoens'. Het werk van de Doekoens was deels magie (het uitvoeren van rituelen) en deels empirie (zoals het toedienen van geneeskrachtige kruiden).

Chirurgijns kenden geen universitaire opleiding. Dat veranderde in de negentiende eeuw toen er in Nederland meer aandacht kwam voor de opleiding van geneeskundigen, ook voor de opleiding van de geneeskundigen die in de koloniën werkzaam zouden zijn. Zo werd in 1822 in Utrecht de 'Kweekschool voor militaire geneeskundigen' opgericht. Deze Kweekschool was gekoppeld aan het 'Rijkshospitaal' waar gewonde militairen opgenomen werden. Er bestonden wel dwarsverbanden met de medische opleiding aan de universiteit. F.C. Donders was een van de leerkrachten aan de Kweekschool. Samen met G.J. Mulder was hij actief in onderzoek. Mede dankzij de inzet van Mulder werd Donders aan de universiteit verbonden, eerst als buitengewoon hoogleraar. Hij concentreerde zich steeds meer op de oogheelkunde en de fysiologie. Donders pleitte voor een verdere academisering van de Kweekschool door verdere integratie in de universiteit. Maar hoewel de Kweekschool in het midden van de jaren zestig overging naar Amsterdam en eigenlijk als zelfstandig opleidingsinstituut ophield te bestaan, wees Donders op het belang van een academische opleiding voor artsen waarin modern onderzoek een prominente positie zou moeten krijgen. Daarin was de kolonie een belangrijke factor. Immers, de koloniale geneeskunde was natuurlijk in de eerste plaats gericht op het welzijn van de koloniale beambten en de Nederlandse ondernemers en hun families. Maar tegelijkertijd groeide de aandacht voor de gezondheid van de inheemse bevolking, mede vanwege hun bijdrage in

de koloniale productie, eerst onder het juk van het Cultuurstelsel en later bij de private ondernemingen. Daarnaast werd in de tweede helft van de negentiende eeuw de groeiende kennis van de natuurwetenschappen, chemie et cetera steeds meer een element in het onderzoek naar ziekten als cholera, tyfus en malaria.

Al vroeg zijn er pogingen gedaan om veelbelovende jongeren uit de inheemse bevolking te scholen als geneeskundigen. Een eerste poging was het opzetten van een Doctor Djawa-school in 1851 – in ons eigen jargon uit de jaren 70 – een ‘blote voeten-doktersopleiding’.

In 1899 werd deze opleiding gemoderniseerd in de oprichting van de School Tot Opleiding van Inlandsche Artsen (STOVIA). In toenemende mate werden op deze manier de inzichten uit de westerse geneeskunde in de medische opleiding van inheemse geneeskundigen in Indië geïntroduceerd. Bij het onderdeel ‘eredoctoraten’ zullen we zien hoe Utrecht een aantal personen heeft geëerd die nadrukkelijk betrokken waren bij deze scholing van de inheemse bevolking. De laatste fase was het opzetten van een hogeschool geneeskunde, begin twintigste eeuw.

Ingang met opschrift Dokter-Djawa School van de School tot Opleiding van Inlandse Artsen (STOVIA) aan de Hospitaalweg te Batavia

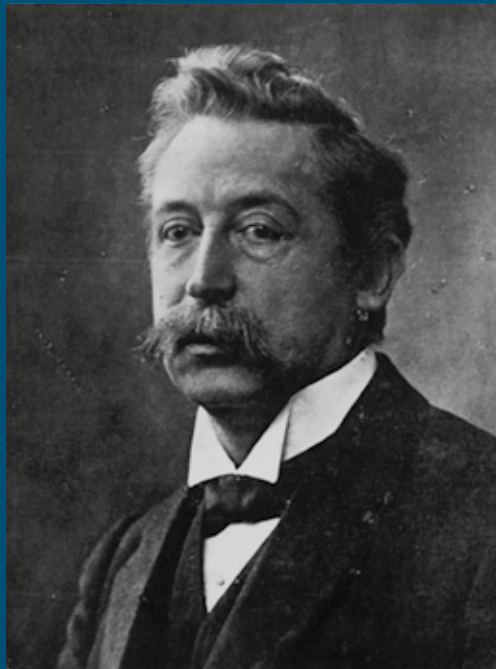
De Utrechter Eijkman was van 1888 tot 1896 directeur van de STOVIA en schreef leerboeken fysiologie en scheikunde die in de opleiding gebruikt werden. Met Eijkman komen we bij het onderzoek naar een ziekte die in Indië veel slachtoffers maakte onder de inheemse bevolking, de beriberi (polyneuritis). Maar het werd voor de koloniale overheden pas echt urgent toen veel soldaten in de Atjeh-oorlog (1873-1914) aan deze ziekte overleden.

Christiaan Eijkman volgde de opleiding tot arts aan de Militaire Geneeskundige School, die was gekoppeld aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam. Daar promoveerde hij in 1883 cum laude in de geneeskunde. In dat jaar vertrok hij naar Indië als militair arts, vergezeld van zijn echtgenote. In 1885 keerde hij met ziekteverlof – hij had malaria opgelopen – naar Nederland terug. Hij vervolgde zijn onderzoek in de bacteriologie, onder andere bij Robert Koch in Berlijn.

In oktober 1886 werd van overheidswege een missie uitgezonden die onderzoek moest doen naar de aard en oorzaak van beriberi. De missie bestond uit de patholoog C.A. Pekelharing, hoogleraar in Utrecht, en de neuroloog C. Winkler, lector in Utrecht.

Men dacht aan een bacteriële infectieziekte met neurologische verschijnselen. Op weg naar Indië waren zij bij collega Koch in Berlijn langsgegaan. Eijkman was toevallig op dat moment ook bij Koch en maakte zo kennis met de twee experts. Uiteindelijk werd Eijkman aan de missie toegevoegd. In 1887 kwamen Pekelharing en Winkler weer terug naar Nederland, overtuigd dat beriberi een infectieziekte was. Desinfectie was dus ook geboden, maar men adviseerde meer laboratoriumonderzoek te doen en daartoe een medisch laboratorium op te zetten bij het Militair Hospitaal in Weltevreden. In 1888 werd Eijkman aangesteld als directeur van het inmiddels opgerichte laboratorium bij het militair hospitaal te Weltevreden.

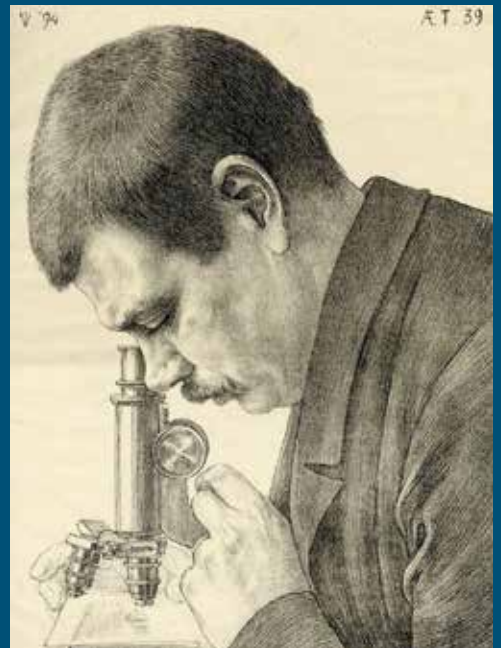
In 1893 richtte hij het *Tijdschrift voor inlandsche geneeskunde* op. Eijkman kon nu de onderzoeken naar beriberi en andere infectieziekten voortzetten in het lab. Hij begon een onderzoek met kippen en kwam tot de ontdekking dat de kippen die ongepelde, zgn. passar-rijst kregen in veel mindere mate verschijnselen van beriberi hadden. Het spoor werd nu de voeding in relatie tot de infectie. Zou het kunnen zijn dat de schil een stof bevatte die de bacterie in de rijst tegenging? Van de infectie-optie

Christiaan Eijkman (1858-1930) (rond 1900 in Indië)

C.A. Pekelharing (1848-1922)

C. Winkler (1855-1941) in zijn laboratorium

Leerlingen van STOVIA

ging Eijkman nu in de richting van een intoxicatiemodel. En dit was natuurlijk alleen nog maar onderzoek in een laboratoriumsetting waarbij gebruik werd gemaakt van dieren. Nu werd Eijkman geholpen door Adolphe G. Vorderman, Inspecteur van de Burgerlijke Geneeskundige Dienst. Vorderman had onderzoek gedaan in gevangenissen en was tot de conclusie gekomen dat de gevangenen die passar-rijst aten in veel mindere mate beriberi kregen. Hij publiceerde in 1897 zijn rapport *Onderzoek naar het in de Gevangenissen op Java en Madoera en het Voorkomen van Beri-Beri onder de Geïnterneerden*. Inmiddels was Eijkman in 1898 teruggekeerd naar Nederland. Hij was in Utrecht benoemd tot hoogleraar in de gezondheidsleer, geneeskundige politie en gerechtelijke geneeskunde. Zijn oratie was getiteld *Over gezondheid en ziekte in heete gewesten*. Het onderzoek in het laboratorium in Indië werd voortgezet door zijn medewerker Gerrit Grijns. Hij ging verder op het onderzoek naar een nog onbekend stofje in het zilvervliesje. Hij ontwikkelde naast infectie en intoxicatie een derde model, dat van de ontbrekende stof, een deficiëntie. Beriberi was volgens hem het gevolg van het ontbreken van een levensnoodzakelijke stof, een 'partiële honger'. Grijns heeft zijn leermeester niet kunnen overtuigen totdat twee onderzoekers Barend C.P. Jansen en Willem F. Donath in het Central Laboratorium van de Dienst der Volksgezondheid een anti-beriberi-vitamine konden aantonen. Uiteindelijk heeft deze ontdekking ook Eijkman overtuigd. Het beriberi-onderzoek laat zien hoe de koloniale geneeskunde

zich ontwikkelde tot de tropische geneeskunde waarmee moderne inzichten in het laboratoriumonderzoek een steeds belangrijkere rol gingen spelen en waarbij Utrechtse onderzoekers een essentiële rol vervulden, met een belangrijke stimulans voor het tropisch onderzoek in Utrecht zelf.

We sluiten dit onderdeel af met twee personen die betrokken waren bij het moderne laboratoriumonderzoek maar ook bij de geneeskundige opleiding van inheemse studenten: Cornelis Douwe de Langen en Bernardus Jan van der Plaats.

De Langen kwam in 1914 te werken op het lab waar Eijkman had gewerkt. Net als Eijkman werd hij ook verantwoordelijk voor de STOVIA-opleiding. De Langen heeft in de jaren twintig een uitvoerige historische studie gemaakt over de wijze waarop beriberi werd onderzocht. Hij schreef deze studie als zijn dissertatie, maar werd door de ontwikkelingen die we boven geschetst hebben als het ware ingehaald. De Utrechtse universiteit heeft hem daarom in 1927 een eredoctoraat aangeboden. De Langen is in dat jaar hoogleraar geworden aan de Geneeskundige Hogeschool in Batavia die op 17 augustus 1927 werd gesticht.

De Langen benaderde eind 1927 B.J. van der Plaats en bood hem een baan aan als radioloog. Van der Plaats was een leerling van W.H. Julius en was ook bij hem in Utrecht gepromoveerd in 1917. Na zijn dissertatie ontwikkelde hij zich meer en meer in de richting van de radiologie. Van der Plaats en zijn vrouw Agathe van der Plaats-Keyzer, zelf ook een gekwalificeerd radiologe, namen het aanbod aan en vertrokken naar Batavia. De Langen vertrok in 1938 naar Nederland toen hij werd benoemd tot hoogleraar interne geneeskunde in Utrecht. Het echtpaar Van der Plaats-Keyzer bleef in Batavia werken.

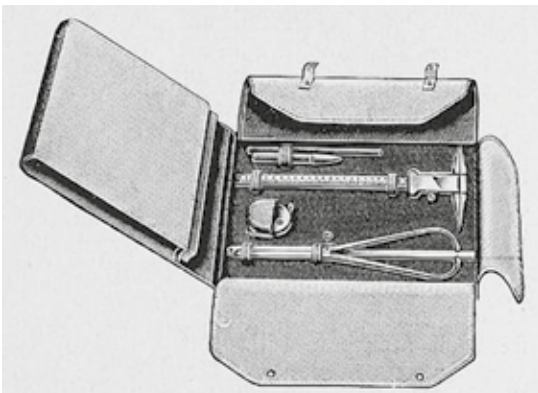
De menselijke soort gemeten

Ontwikkeling van de fysische antropologie

Verschillen in fysieke kenmerken van de menselijke soort heeft lang de aandacht getrokken van onderzoekers. Door de ontdekkingsreizen zag men zich in het Westen geconfronteerd met mensen met andere fysieke kenmerken. Al snel groeide de behoefte aan classificatie. Aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw ontwikkelde zich steeds meer min of meer systematisch, empirisch onderzoek op dit terrein. Volgend op de biologische, geologische en geografische inventarisaties en

exploraties kwam ook de menselijke soort in zijn natuurlijke omgeving in beeld, en die was ook 'meetbaar'. Dit type onderzoek begon met name bij de medisch opgeleide wetenschappers. In deze beginperiode ging het vooral om een combinatie van de fysische antropologie en anatomie. Het ging hun om de vraag of – en zo ja, hoe – men fysieke verschillen tussen mensengroepen in kaart kon brengen en hoe de fysische ontwikkeling van mensen(rassen) eigenlijk is verlopen. Men zocht daarbij met de achterliggende gedachte aan een oermens. Dit type onderzoek maakte gebruik van het hele scala van metingen van lichamen, skeletten, schedels, analyse van bloed, huidskleur, hoofdhaar et cetera. De Zwitserse medicus-antropoloog Rudolf Martin (1864-1925) was voor velen een bron van inspiratie en zijn standaardisaties en aanwijzingen in zijn omvattende *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung; mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden; für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende* (1914) werden door vele onderzoekers gevolgd.

Met het concept van een raciaal te determineren onderscheid tussen mensen scheerde men langs de rand van de afgrond van de ideologie van racisme – en soms ging men over deze rand. Een fundamenteel element was een universele classificatie van groepen mensen als exclusieve en discrete biologische entiteiten. Maar daaraan gebonden was een opvatting die uiterlijke fysieke kenmerken van menselijke populaties koppelde aan gedragsmatige, intellectuele, morele en andere kwaliteiten. Rangschikking van deze groepen ten opzichte van elkaar was een essentieel onderdeel van het classificatieproces. De verschillen werden geduid in de fasen van ontwikkeling en het was duidelijk waar 'wij', de Europese onderzoekers, in

Instrumententasche uit Rudolf Martin, *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung*, 1914

de hiërarchie stonden. En hiermee was de imperiale, koloniale dimensie van dit type onderzoek wel pijnlijk duidelijk.

In deze periode sprak men over antropologie maar bedoelde men hiermee het gebied tussen de medische wetenschap en de fysische antropologie. In 1898 werd de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging opgericht door met name mensen uit de medische sector aangevuld met etnologen, archeologen en taalkundigen. De eerste voorzitter werd de Utrechtse hoogleraar psychiatrie en neurologie C. Winkler, leerling van F.C. Donders. Hij was aanvankelijk een groot bewonderaar van het biologisch determinisme van de criminoloog Lombroso. Hij had in 1896 onderzoek gedaan in een gevangenis te Leeuwarden naar de samenhang tussen schedelvorm en misdadigheid. Later heeft hij afstand genomen van Lombroso.

Een belangrijk onderdeel van dit fysisch antropologisch onderzoek was het verzamelen van fysieke elementen van mensen – schedels, botten, en de fysieke metingen. We vinden deze fysisch antropologen dikwijls op expedities in Indië. Men wilde daarbij met name naar de binnenlanden omdat de gedachte was dat de bevolkingsgroepen in deze binnenlanden geïsoleerder en dus dichter bij de ‘oorspronkelijke mens’ leefden. Deze gegevens en de fysieke menselijke componenten werden vervolgens verscheept naar Nederland voor verder onderzoek. Dit type onderzoek impliceerde natuurlijk direct contact met de inheemse bevolking.

Wat was de rol van Utrechtse wetenschappers op dit terrein? Een aantal van hen was medisch opgeleid bij de Amsterdamse hoogleraar anatomie Lodewijk Bolk. Drie van zijn leerlingen, Willem Mijsberg, Arnold van den Broek en Jo Kleiweg de Zwaan, hebben zich nadrukkelijk bezighouden met de koloniale fysische antropologie. Kleiweg de Zwaan was vanaf 1915 werkzaam aan het Koloniaal Instituut in Amsterdam en vanaf 1919 hoogleraar aan de universiteit van Amsterdam. Mijsberg en Van den Broek werden hoogleraar in Utrecht.

Na zijn studie aan de universiteit van Amsterdam onder leiding van Bolk behaalde Van den Broek in 1902 zijn artsenexamen. Hij bleek vooral geïnteresseerd in de anatomie en werd al snel prosector (ontleder) en in 1905 privaatdocent in de anatomie bij Bolk. In 1909 werd Van den Broek benoemd tot hoogleraar in Utrecht. Hij was zeer geïnteresseerd in de fysische antropologie en de paleontologie van de mens. Voor Van den Broek stonden in de studie van de paleontologie van de mens verschillende samenhangen centraal, die van de verhouding van de ‘fossiele mens’ met de nu levenden, de onderlinge verhoudingen en de vraag naar de oorsprong. Met name skeletten of delen

daarvan toonden volgens Van den Broek de werkelijke voorouders van de nu levenden. Daarom waren skeletten zo belangrijk voor hem.

Hij is zelf niet in Indië geweest, maar door zijn contacten kreeg hij veel materiaal toegezonden, met name uit Nieuw-Guinea waar begin twintigste eeuw een aantal expedities werd uitgevoerd. Hij schreef in 1911 een kort stukje in het *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* over dwergstammen in zuidelijk Nieuw-Guinea. Van den Broek deelde mee dat hij van zijn oude studiegenoot M.A. de Kock veel antropometrische gegevens ontving. De Kock meldde:

‘Evenmin als de bevolking benedenstreams zijn ook zij geen kop-pensnellers, zoodat het niet mogelijk was om een schedel te verkrijgen. Ik heb mij moeten tevreden stellen met 12 mannen te meten, met den anthropometer van MARTIN. Daarbij heb ik gevolgd de aanwijzingen, die BOLK geeft in “De Pionier”: ‘Er behoort een geweldig geduld toe en veel overredingskracht, en vooral veel ruil-artikelen, om die menschen er toe te krijgen zich te laten meten. Zij meenen betooverd te worden en vreezen van die vreemde manualen het ergste.’⁶⁴

Die schedels en skeletmateriaal zijn niet veel later wel bij Van den Broek aangekomen in het Anatomisch Instituut aan het Janskerkhof, waar ook zijn voorganger Hubrecht gehuisvest was. Met name de lichamelijke kenmerken van de ‘dwergassen’ in Nieuw-Guinea trokken in die periode veel aandacht. Behoorden zij misschien tot de oudste mensen? Dirk Vlasblom sprak van een ‘pygmeeënkoorts’.⁶⁵ In zijn inleiding in ‘Untersuchungen an Schädeln aus Niederländisch-Süd-West-Neu-Guinea’ vertelt Van den Broek hoe hij aan zijn materiaal is gekomen:

‘Unter dem reichhaltigen Schatz von Gegenständen, der von der Expedition unter Leitung von Herrn Dr. jur. H. A. Lorentz in Niederländisch-Süd-West-Neu-Guinea in den Jahren 1909 1910 heimgebracht wurde, befindet sich eine betrachtliche Zahl von Schädeln und Schädelstücken. Durch das freundliche Entgegenkommen der „Vereeniging tot bevordering van het natuurkundig onderzoek der Nederlandsche Koloniën”, sowie von Dr. Lorentz wurden mir diese Schädel zur wissenschaftlichen Bearbeitung überlassen. Der genannten Gesellschaft sowie dem Naturforscher und Sammler statte ich dafür auch an dieser Stelle meinen besten Dank ab.

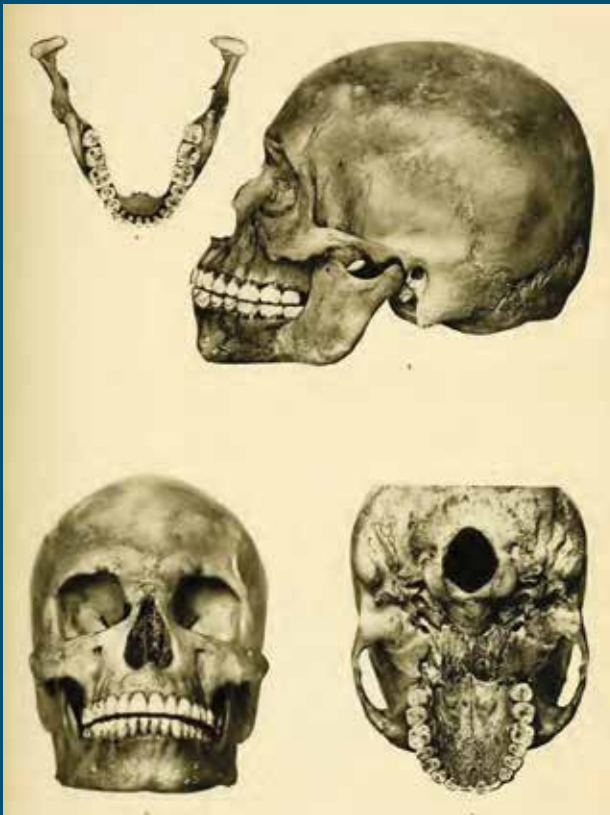
Während ich mit der Bearbeitung der genannten Schädel beschäftigt war, empfing ich eine zweite Reihe von Schädeln, die mir vom Sanitätsoffizier A. L. DE Kock zugeschickt wurde. Da diese Schädel aus einem Gebiete stammen, das dem Sammlungsorte von Lorentz benachbart ist, habe ich es als zweckmässig erachtet, auch diese Schädel in den Kreis meiner Betrachtungen hineinzuziehen, da durch Vermehrung der Schädelzahl die auf ihre Untersuchung sich stützenden Resultate an Sicherheit nur gewinnen konnten. Endlich übermittelte Herr Prof. WICHMANN mir in letzter Zeit noch 3 Schädel, die aus einer Hütte in der Nähe des Le Cocq d'Armandville-Flusses stammend, vom Oberleutnant W. K. H. FEUILLETAU de Bruyn gesammelt worden sind. Auch diese habe ich teilweise bei meinen Studien verwendet.'

Van den Broek publiceerde een artikel, 'Das Skelett eines Peseghem. Ein Beitrag Zur Anthropologie Der Papuanen Von Niederländisch Sudwest-Neu-Guinea', opgenomen in *Nova Guinea* 7, 1915. Van den Broek had in Utrecht een skelet ontvangen van de Pesechem-man:

'Das Skelett stammt von einem Papuanen, der bei dem Überfall des Biwaks 'Alkmaar', am Noord- (jetzt Lorentz-) Fluss am Fusse des Gebirges gefallen ist.'

Tijdens de 1907-expeditie waaraan H.A. Lorentz had deelgenomen was er een schermutseling met een aantal Pesechem Papua-mannen waarbij er één om het leven kwam. Dit slachtoffer werd aanvankelijk begraven, maar bij terugkeer van de expeditie weer opgegraven en schoongemaakt en naar Van den Broek gestuurd. De Pesechem waren 'Bergpapoea's' die woonden aan de zuidelijke flanken van het Centrale Bergland.

Met bovenstaande citaten probeer ik een beeld te schetsen hoe er langzamerhand een netwerk ontstond van wetenschappers en 'amateurs' die materiaal verzamelden, ook menselijk materiaal, wat vervolgens weer aan de universiteiten in Europa en dus ook in Utrecht object van onderzoek en publicaties werd. Bij een van de belangrijke artikelen van Van den Broek, 'Zur Anthropologie Des Bergstammes Pësëchëm Im Innern Von Niederländisch-Neu-Guinea', bleek zijn Utrechtse collega A.A. Pulle de foto's te hebben geleverd en bleek hij te hebben meegewerkt aan de verwerking van het materiaal. Overigens was Van den Broek voorzichtig in het trekken van al te vergaande conclusies op basis van het hem beschikbare

'Das Skelett stammt von einem Papuanen, der bei dem Überfall des Biwaks 'Alkmaar', am Noord- (jetzt Lorentz-) Fluss am Fusse des Gebirges gefallen ist.'

A.J.P. van den Broek (1877-1961) op het Anatomisch Instituut

materiaal. Hij meende ook dat etnografisch materiaal een belangrijke component diende te zijn in de analyses. Van den Broek heeft een aantal populair-wetenschappelijke boeken geschreven over evolutie in de vroegste geschiedenis van de mensheid. Hij meende dat er nog veel onderzoek gedaan zou moeten worden en dat materiaal uit 'het Oosten' daarbij essentieel was.

Via de contacten van Van den Broek met zijn collega Jo Kleiweg de Zwaan kreeg Utrecht ook de beschikking over de NIAS-gipsmaskers die door Kleiweg de Zwaan op het eiland Nias gemaakt waren. Gipsmaskers waren een interessant analyse-instrument omdat ze een driedimensionaal beeld gaven van de mensen van wie de gipsmaskers waren geproduceerd.⁶⁶ Deze maskers bevinden zich nog steeds in het Universiteitsmuseum. Hierover zijn inmiddels ook contacten met een museum op Nias.⁶⁷

Van den Broek was lid van het bestuur van het Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie en lid van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Van 1923 tot 1924 was hij rector magnificus van de Universiteit Utrecht. In 1924 ontving hij een eredoctoraat van de universiteit van Amsterdam, zijn alma mater. Van den Broek werd in 1948 in Utrecht opgevolgd door Mijsberg die na een academische carrière in Indië – hij was vanaf 1929 hoogleraar aan de Geneeskundige Hoogeschool te Batavia – in Utrecht werkte als hoogleraar anatomie en embryologie tot 1958.

De lijn van de fysische antropologie/anatomie werd in Utrecht voortgezet door prof. G.H.R. Königswald (1902-1982), werkzaam als paleontoloog bij Geologie als buitengewoon en gewoon hoogleraar in de stratigrafie en palaeontologie vanaf 1948 tot 1968. In 1967 promoveerde de Indonesische wetenschapper Teuku Jacob aan de Universiteit Utrecht bij Königswald op de dissertatie *Some Problems Pertaining to the Racial History of the Indonesian Region: A Study of Human Skeletal and Dental Remains from Several Prehistoric Sites in Indonesia and Malaysia*. Deze dissertatie was gebaseerd op het menselijke materiaal dat in Utrecht was opgeslagen. In 1976 ontving Königswald een eredoctoraat van de Universitas Gadjah Mada in Yogyakarta waar Teuku Jacob inmiddels werkzaam was. Naast Königswald moeten we hier zeker prof. J. Huizinga noemen, hoogleraar in de fysische antropologie vanaf 1 september 1972 tot 1985 bij de faculteit geneeskunde. Huizinga zette het instituut voor Antropobiologie bij de faculteit geneeskunde op. Hij zette de lijn door met expedities naar met name Afrika waarbij metingen en bloedanalyses werden uitgevoerd.

Het instituut voor Antropobiologie is in toenemende mate onderwerp van controverses geworden en is uiteindelijk gesloten.

J.H.F. Kohlbrugge

Blikken in het zieleleven van den Javaan

Het deel waarin we gekeken hebben naar de invloed van de kolonie op de wetenschapsbeoefening in Utrecht op het terrein van de biologie, het brede veld van de geo(grafische)-wetenschappen en de gezondheidswetenschappen sluit ik nu af met een persoon die in wezen elementen van deze bovengenoemde disciplines in zich verenigt en die tevens een connectie vormt met de Oliefaculteit, de fase van de nieuwe Utrechtse opleiding van studenten voor de ambtelijke dienst in Indië en – zoals we zullen zien – een opleiding met een duidelijke ideologische lading. De persoon in kwestie, J.H.F. (Jacob) Kohlbrugge, was arts, anatoom, fysisch antropoloog en de eerste hoogleraar in de etnologie in Utrecht, en daarmee een van de voorlopers van de discipline van de antropologie die zich op de slippen van de koloniale onderneming ontwikkeld heeft. Hij was een man die schreef over de vraag hoe men verschillen tussen het Westen en het Oosten, tussen westerse mensen en oosterse mensen in psychologische zin moet duiden en wat de consequenties zijn voor bijvoorbeeld onderwijs.

Ook Kohlbrugge kwam uit de medische wereld. Hij was een wetenschapper die binnen een aantal disciplines werkzaam was. Kohlbrugge was in 1865 net over de grens in Wertherbruch in Duitsland geboren waar zijn vader rentmeester was. Zijn vader was geestesziek (schizofrenie) en werd opgenomen. De opvoeding kwam neer op zijn moeder. Jacob was de kleinzoon van de bekende rechtzinnig theoloog H.F. Kohlbrugge. Jacob heeft altijd in de theologische voetsporen van zijn opa geleefd. Hij volgde uiteindelijk zonder succes een militaire opleiding in Duitsland, kwam naar Nederland en ging in 1884 geneeskunde studeren in Utrecht. Tijdens zijn studie werkte hij korte tijd bij Max Weber in Amsterdam omdat hij zich met name op het terrein van de anatomie wilde bekwamen. Hij was op basis van zijn orthodox-christelijk geloof tegenstander van het darwinisme en wilde zich met de studie gericht op de anatomie als het ware wapenen tegen de darwinisten: 'Geen mijner leermeesters begreep dat ik eigenlijk een koekoeksei was, dat ik alleen studeerde en onderzocht om de geestesrichting af te breken die alle mijne leermeesters voorstonden.'⁶⁸ Op advies van Weber trok hij naar Duitsland om daar te promoveren op

een dissertatie over *Muskeln und periphere Nerven des Genus Hylobates* [Gibbons]. Na zijn promotie deed hij nog zoölogisch onderzoek op het Stazione Zoologica in Napels en aanvullende geneeskundige studies in Parijs en Wenen.

In 1892 vertrok hij naar Indië waar hij zich als arts vestigde in Tosari, in het Oost-Javaanse Tenggergebergte. Hij zorgde daar voor zieke Europeanen die er kwamen herstellen. Maar hij ging ook werken onder de inheemse bevolking, die hij kosteloos behandelde. Zijn praktijk liet hem voldoende tijd om verder te gaan met onderzoek. Hij had belangstelling voor tropische ziekten maar deed ook meteorologisch, klimatologisch en geografisch onderzoek, om zo ook de invloed van het bergklimaat op de gezondheid te onderzoeken. Ook de Tengger bevolking werd object van zijn onderzoek. De Tengger vormden het enige levende overblijfsel van de oude hindoe-boeddhistische Majapahit-cultuur waarover al wel een uitgebreide literatuur bestond. Kohlbrugge publiceerde over zijn onderzoeken onder meer een lange etnologische studie, 'Die Tenggëresen. Ein Alter Javanischer Volksstamm'.⁶⁹ Kohlbrugge schreef:

‘Als Indonesier gehören sie im anthropologischen Sinne zu den älteren d.h. reineren Stämmen. Immers, ‘Man nimmt nämlich an, dass die mehr langköpfigen Indonesier einst den Malaiischen Archipel bewohnten und sich erst später mit einer breitköpfigen Rasse der “Maleischen” innig mischten.’

De gezaghebbende geleerde G.P. Rouffaer had de hoop uitgesproken dat er een samenvattende studie over de Tengger zou komen, maar schreef in 1921 dat het ‘zeer weinig verzorgde opstel van Kohlbrugge allerminst daarvoor kon doorgaan’.⁷⁰ Daarnaast ging hij verder met zijn oude liefde, de vergelijkende anatomie.

In 1899 keerde Kohlbrugge, met een plantersdochter als vrouw en twee dochters, terug naar Nederland. Hij vestigde zich in Utrecht om zich verder te bekwamen in de embryologie en de bacteriologie. In deze periode in Nederland deed hij ook fysisch antropologisch onderzoek onder een Nederlandse bevolkingsgroep, de Marker vissers. Hij werd aan de universiteit toegelaten als privaatchoort in de klimatologie en tropische geneeskunde. Een hoogleraarspost zat er niet in voor hem. Kohlbrugge meende dat er tegenwerking was binnen geneeskunde van hoogleraren die van mening waren dat tropische geneeskunde in de tropen zou moeten worden gedoceerd.

Het was voor Kohlbrugge in academisch opzicht een vruchtbare periode, maar hij greep de kans om in 1901 terug te keren naar Indië als gouvernementsarts in het ressort Sidoardjo van het residentschap Soerabaja. Hij kreeg het toezicht over een vaccinatieprogramma en de zorg voor de gevangenis in het district. Daarnaast had hij een privékliniek met daarbij ook de zorg voor personeel van een aantal suikerondernemingen. Tijdens dit verblijf werd hij geconfronteerd met maatschappelijke misstanden. Kohlbrugge was van mening dat de grote winsten van de suikercultuur ook ten goede moesten komen aan de inheemse arbeiders. Hij vond een aantal ondernemers bereid een ziekenhuis met een aantal hulpposten en het nodige personeel op te richten en te financieren. Hij zag hoe er misstanden waren in de suikercultuur, hoe de koloniale rechtspraak en het koloniale onderwijsbeleid zijns inziens volledig ingingen tegen het denken en de mentaliteit van de inheemse bevolking. Deze ‘psychologisering’ van de mentaliteit van de inheemse bevolking werd een belangrijk thema in het denken van Kohlbrugge.

In 1906 keerde Kohlbrugge definitief terug naar Nederland. Hij publiceerde in 1906 zijn hersen-anatomisch onderzoek *Die Gehirnfurchen der Javanen. Eine vergleichend-anatomische Studie* (1906) en in 1909 *Die Gehirnfurchen Malayischen Völker verglichen mit denen der Australier und Europäer. Ein Beitrag zur Evolutionslehre* (1909). Hij werkte nu ook verder aan zijn opvattingen over de psychologie van de identiteit van de inheemse bevolking waarmee hij inging tegen de gangbare ethische politiek in Nederland. Er verschenen publicaties als *Psychologische koloniale politiek* en *Zielkunde als grondslag van koloniaal beleid*. In 1907 publiceerde hij *Blikken in het zieleleven van den Javaan en zijner overheerschers*.

De raadselachtige afbeelding op het voorblad van het boek is een kunstwerk uit 1896 van de Russische kunstenaar Sascha Schneider (1870-1927), getiteld *Das Gefühl der Abhängigkeit*. Kohlbrugge wilde hiermee de afhankelijkheid van de Javanen van een magische wereld om hen heen beklemtonen:

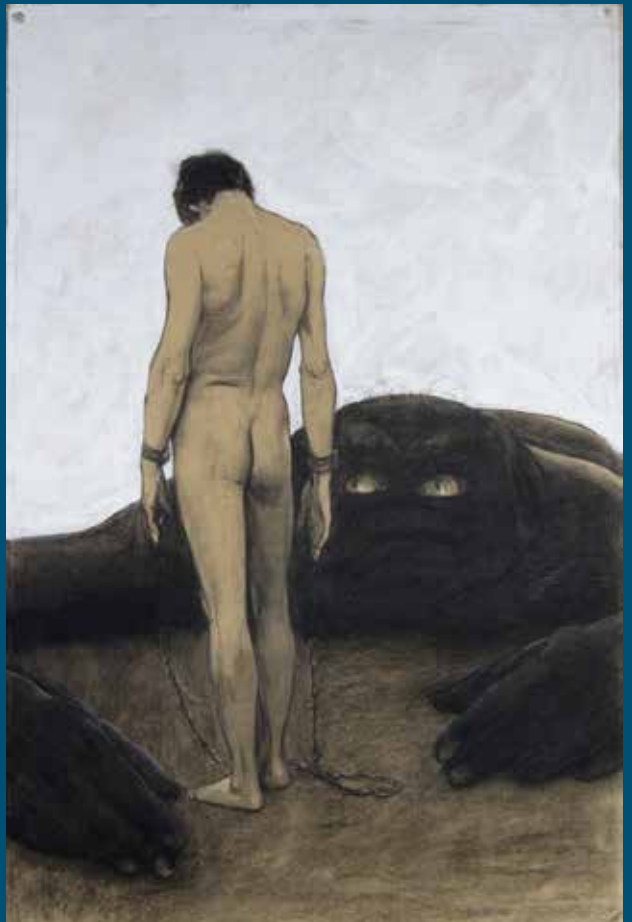
‘Of ik denk aan de tekening van SASCHA SCHNEIDER “Das Gefühl der Abhängigkeit”. Want dit is een der meest op den voorgrond tredende eigenschappen van het Javaansche karakter, zijn gevoel van afhankelijk te zijn en het hierdoor ontstaan gemis aan individualiteit.’

Blikken in het zieleleven van den Javaan en
zijner overheerschers, door J. H. F. KOHLBRUGGE.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ, VOORHEES E. J. BRILL,
LEIDEN 1907.

Titelpagina *Blikken in het zieleleven
van den Javaan en zijner overheerschers*
door J.H.F. Kohlbrugge

Sascha Schneider (1870 – 1927),
getiteld *Das Gefühl der Abhängigkeit*

Het boekje is een mengsel van alledaagse opvattingen en pseudowetenschappelijke, psychologische beschouwingen zoals die rond de eeuwwisseling de ronde deden. Hij poneert een aantal tegenstellingen tussen het Westen en het Oosten: beweging, streven naar vooruitgang, verandering versus rust en traagheid, vadsigheid. Vrijheid, zelfstandigheid, individualisme staan tegenover collectivisme, despotisme, vrees en onverschilligheid. De vrije gedachte, het intellect is de beweegkracht, de rede, de gids staan tegenover de angst voor het nadenken, de begrippen algemeen welzijn en logica staan tegenover geestelijke verwarring. 'Het Westen heeft staatslieden en mannen der wetenschap. Het Oosten heeft zieners, profeten, groote tyrannen.'

Kohlbrugge benadrukte in deze publicatie dat koloniaal beleid meer rekening diende te houden met de leef- en belevingswereld van de inheemse bevolking. Zijn cultuurrelativisme ging erg ver. Hij verweet de aanhangers van de ethische politiek dat zij een 'vereuropeanisering' van de elite van de Javaanse bevolking nastreefden die alleen maar zou leiden tot ernstige frustratie. Dat heeft hij geweten. Met name de Leidse arabist Snouck Hurgronje heeft zich scherp tegen Kohlbrugge gekeerd. In *De Gids* jaargang 1908 publiceerde hij een scherpe kritiek op Kohlbrugges *Blikken in het zieleleven*. Kohlbrugge had eerder in een brief van 9 mei 1907 aan Snouck geschreven dat hij en Snouck het er wel over eens waren om de zelfstandigheid van de koloniën te ontwikkelen. Kohlbrugge gaf wel aan dat hun wegen scheidde als het ging over de vraag hoe men dat doel kon bereiken. Kohlbrugge vroeg Snouck om 'uw oordeel over mijne verhandelingen uit te stellen tot ik alles uitgewerkt heb, waartoe ook de aanstaande dinsdag te Amsterdam te houden voorlezing zal behoren'. Kohlbrugge voegde aan deze brief een krantenknipsel uit de *Daily Mail* toe dat handelt over dreigend oproer in de Britse kolonie. Kohlbrugge hield inderdaad op 14 mei een lezing getiteld 'Een en ander over de psychologie van den Javaan', gehouden in de 'Zeventiende gemengde algemeene vergadering der maatschappij ter bevordering van het natuurkundig onderzoek der Nederlandsche koloniën'.

Op 6 november 1908 gaf Kohlbrugge een lezing voor de vereniging Moederland en Koloniën onder de titel 'Welke weg moeten wij volgen om de Javaan te ontwikkelen?' In deze lezing ging hij met name fel in op de bijdragen van mr. C. Th. Van Deventer in *De Gids* van juli 1908 onder de titel 'Insulinde's toekomst' en die van Snouck in augustus daarop onder de titel 'De inlandsche bestuursambtenaren, vooral op Java'. Kohlbrugge concludeerde zijn lezing zo:

‘dat ik tegenover de stelling van Snouck Hurgronje dat: de opleiding der hoofden HET voorwerp van regeeringszorg behoort te zijn, waarbij alle andere verre achterstaan, deze andere stel: Dat de opleiding der massa des volks, de landbouwende klasse, veel gewichtiger is dan die der hoofden.’⁷¹

Kohlbrugge liet ook weten dat hij niet in zou gaan op de kritiek van Snouck op zijn *Zieleleven*. Hij memoreerde daarbij wel dat die bijdrage van Snouck ertoe geleid had dat hij niet meer uitgenodigd werd door het Indisch Genootschap. Men had Kohlbrugge laten weten ‘dat het bestuur, afgezien van de vraag, of de critiek van Prof. Snouck Hurgronje al of niet juist is, toch meende, dat mijn naam door die critiek in de oogen van het publiek zoo had geleden, dat het niet wenschelijk kon zijn mij gedurende de eerstvolgende 12 maanden als spreker te doen optreden.’⁷² Na dit *berufsverbot* verstomde tijdelijk het debat tussen Kohlbrugge en de heren van de ethische politiek. Wel publiceerde Kohlbrugge in 1909 nog een boekwerkje getiteld *Is grondverhuur aan suikerfabrieken een zegen of een vloek voor den javaan?* In deze publicatie stelde hij het misbruik van de suikerindustrie in de behandeling van de inheemse bevolking scherp aan de kaak, tot ongenoegen van de leiders van deze suikerindustrie.

Inmiddels was Kohlbrugge in Utrecht in 1913 benoemd tot hoogleraar in de etnologie bij de faculteit letteren en wijsbegeerte. Kohlbrugge heeft de eerste jaren van zijn professoraat dan ook gebruikt om zich in deze materie in te werken. Voor Kohlbrugge was de etnologie of volkenkunde eigenlijk een andere tak van academische sport. Hij wilde zich terdege voorbereiden en gebruikte een lange periode om zich te documenteren en in te lezen in deze discipline. Hij werd daarin bijgestaan door een particulier assistente, Hermina Grolman, die zelf ook in een latere fase zou publiceren over volksgebruiken in Nederland. Hun werk resulteerde in een Centrale Volkenkundige Catalogus. In 1930 publiceerde hij zijn

J.H.F. Kohlbrugge

Systematisch en beschrijvend leerboek der volkenkunde. In 1932 publiceerde hij 's *Menschen Religie, Deel I: Inleiding tot de vergelijkende volkenkunde*. In 1933 volgde *Deel II: Voorstellingen der volkeren betreffende de ziel*.

De koloniale politiek liet hem uiteindelijk toch niet los toen Kohlbrugge werd benoemd tot hoogleraar in de indologische faculteit met als leeropdracht de *Vergelijkende Volkenkunde*. Ik loop hier vooruit op de vestiging van de indologische faculteit die in 1925 in Utrecht begon met onderwijs. Kohlbrugge greep zijn kans om de discussie met de 'ethici' in Leiden weer voort te zetten. In 1927 publiceerde hij zijn *De Inlandsche Beweging en de Onrust in Indië. Voordrachten gehouden in oktober 1927 bij de opening der lessen voor de Indologische Faculteit der Rijksuniversiteit te Utrecht*. Kohlbrugge schreef:

'Veel minder gelukkig was ik met mijn werk op psychologisch terrein. [...] de hoop, dat men daarna zou kunnen komen tot een "psychologische koloniale politiek".

Met dit streven tornde ik op tegen den toen overheerschenden ethischen koers, die geen ethiek, geen idealisme geoorloofd achtte buiten die harer partij. Voor mij was de ethische richting te neerbuigend, te schoolmeesterachtig. Zij wilde onze beschaving, onze kennis aan de Inheemschen brengen en wel langs zuiver intellectualistische banen. Daarnaast door dwang, als men deze leiding niet verkoos. Zij was pedant, daar zij meende, dat, wat bij ons goed werkt, ook in onze koloniën goed werken moest. Van moreele ontwikkeling wist zij niets en verwachtte van kennis alles.⁷³

'Het intellectualisme, dat in Europa al zooveel kwaad stichtte en dat in Indië reeds zooveel geestelijk onevenwichtige individuen kweekte, zou dan de plaats gaan ruimen voor eene betere richting, die zich aanpast aan datgene, wat die samenleving noodig heeft met het einddoel "opvoeding tot autonomie". Het beste systeem kan slechts gevonden worden, zoo het uit het volk zelf voortkomt. Daarom nogmaals "meer afwachten, dan opdringen!" Het koloniale probleem is voor een zeer groot deel een psychologisch, paedagogisch probleem. Een psychologisch vraagstuk vereischt oneindig veel meer echte wijsheid en tact dan een politiek probleem. Een politiek probleem is een strijd tusschen machtsverhoudingen, een psychologisch probleem is een strijd tusschen zielen. Zielen leiden wil zeggen, "dienen en opvoeden".⁷⁴

‘Laten wij toonen, dat wij wel opgewassen zijn tegen die taak en laten wij luisteren naar de stem, die ons toeroept: “Dat iedereen zijn plicht en veel meer dan zijn plicht moet doen”. Alleen zoo wij eerbied voelen voor de eigen cultuur, de maatschappelijke instellingen en de rechtsopvattingen der Inheemsche bevolking, kunnen wij te samen blijven werken en trachten haar dat te geven, wat haar zelfstandig kan maken, zonder daarom haar cultuur op te offeren. Dan zal geleidelijk elk onderdeel zichzelf leeren beheeren, zoodat onze bemoeienis steeds meer en meer terugwijkt.’⁷⁵

Kohlbrugge schreef dit in een tijd dat de toenemende politieke agitatie in Indië de ethici in het defensief had gedrongen. Kohlbrugge wilde ook de hand in eigen boezem steken:

‘Zoo dienden ook wij in te zien, dat wij de Inlandsche beweging, zij ’t tegen wil en dank, hebben groot gekweekt, dat wij haar onderhouden, en aanwakkeren door onze fouten. Daarvoor heb ik wel genoeg bewijzen gebracht.’⁷⁶

Deze tekst zou geleid hebben tot een klacht van de Handels Vereniging Amsterdam, een van de financiers van het Fonds, bij het curatorium. Het curatorium besloot niets met deze klacht te doen. Het was een teken van de vrijheid van de hoogleraren. De opvattingen van Kohlbrugge pasten merendeels wonderwel bij de opvattingen van het conservatieve gedachtegoed van enkele leidende personen in de indologische faculteit in Utrecht.

G.A.G.Ph. van der Capellen

Bestuurder van kolonie en universiteit

‘Wanneer ik bemerk, dat men in Nederland onder *liberaliteit* verstaat het protegeeren van Europeesche landbezitters ten koste van de inlandsche bevolking en deze, *die mij zoo dierbaar is*, geheel uit het oog verliest, om eenige speculanten en avonturiers in hunne voornemens te doen slagen, dan moet ik mij zelve voor eenen *ultra-anti-liberalen* verklaren.’

Van der Capellen in een brief aan J.C. Baud.⁷⁷

Vanaf 1636 werd de universiteit bestuurd in een delicaat evenwicht van hoogleraren en curatoren. Aanvankelijk waren de burgemeesters van de stad Utrecht de toezichhouders op de universiteit. In de negentiende eeuw werd de universiteit bestuurd door curatoren en een secretaris. Deze curatoren kwamen onder leiding van een president-curator bij elkaar om het wel en wee van de universiteit door te spreken en hierover beslissingen te nemen. In de praktijk vormden president-curator en secretaris samen een dagelijks bestuur. Men overlegde natuurlijk wel regelmatig met de Senaat die onder voorzitterschap van de rector (het rectoraat rouleerde per jaar) bij elkaar kwam. De president-curator werd benoemd door de minister van Onderwijs. Het was nadrukkelijk een bestuursfunctie. We zien veel vertegenwoordigers van de adel uit de regio langskomen op deze functie. De functie was belangrijk voor de vertegenwoordiging van de universiteit in de politieke arena's.

De curatoren in Utrecht reageerden soms ietwat zuinig als het ging om investeringen in activiteiten van hoogleraren die gerelateerd waren aan de koloniën. De curatoren waren snel geneigd om de rekening maar bij de overheid, i.c. de minister van Koloniën, te leggen. Onder die ministers van Koloniën treffen we ook diverse alumni van de universiteit van Utrecht. Sprenger van Eyk, die in Utrecht rechten had gestudeerd en zich toegelegd had op belastingrecht, diende van 1884 tot 1888 in die functie. Van 1926-1929 was de in Utrecht opgeleide bioloog J.Ch. Koningsberger sr. Minister van Koloniën in het extra-parlementair kabinet De Geer. In 1945 was de geoloog en overtuigd katholiek J.I.J.M. Schmutzer korte tijd minister van Overzeese Gebiedsdelen in het oorlogskabinet Gerbrandy. Hij was hoogleraar geologie in Utrecht. Van 1952 tot 1956 was de arabist W.J.A. Kernkamp minister van Overzeese Rijksdelen. In deze regeerperiode kwam het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden tot stand waarmee Suriname en de Nederlandse Antillen een zelfstandiger positie kregen. Kernkamp was voormalig hoogleraar arabisch binnen de indologische faculteit.

Ik wil hier met name één opmerkelijke bestuurder centraal stellen omdat hij uitgebreide koloniale bestuurservaring had, waarbij hij nadrukkelijk ruimte bood aan onderzoekers en vervolgens de universiteit van Utrecht ging besturen terwijl uit zijn privéleven bleek dat de kolonie hem op een bepaalde manier in het bloed was gaan zitten: G.A.G.Ph. van der Capellen (1778-1848). Van 1814-1819 maakte hij deel uit van het driemanschap commissaris-generaal (met Elout en Buyskes). In 1819 werd Van der

Godert Alexander Gerard Philip, Baron van der Capellen (1778-1848)

Capellen benoemd tot gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, opperbevelhebber van de land- en zeestrijdkrachten ten oosten van de Kaap. Hij toonde zich een verlicht bestuurder en was tegen verandering in het systeem van de landrente en het oprichten van de Nederlandse Handels Maatschappij (NHM), die als taak had de export van gewassen te reguleren. In 1818 werd in het regeringsreglement vastgelegd dat Europese plantageondernemers zich in Indië konden vestigen en grond konden huren voor hun plantages. Van der Capellen probeerde dit tegen te gaan. In zijn ogen waren zij niets meer dan ‘eene parasite plant, die zich langs duistere en kronkelende wegen strengelt, rondom de inlandsche bevolking, haar knelt en belemmert in haren groei’.⁷⁸

Coolhaas noemde hem ‘meer en meer de koloniale ethicus avant la lettre, die van Europeesche kolonisatie niet dan onheil verwachtte’.⁷⁹ Hij typeerde Van der Capellen als een

‘grand-seigneur, maar uit het geslacht der patriotten [...], man met een medelijdend hart en ietwat ijdel, sterke behoefte daarvan blijk te geven’.⁸⁰

Van der Capellen zag als verlicht liberaal ook het belang van het vergroten van de kennis van de kolonie. In 1826 werd hij uiteindelijk door de koning teruggeroepen naar Nederland omdat hij te weinig succesvol was in het vermeerderen van de opbrengsten van de kolonie voor de Nederlandse schatkist. Tijdens zijn loopbaan als gouverneur-generaal toonde Van der Capellen zich zeer geïnteresseerd in onderzoek. Hij was ook een actieve patroon van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Na zijn terugkeer trok hij zich terug op het landgoed Vollenhoven in Zeist. Hij nam twee Papoeakinderen mee naar zijn huis in De Bilt, Ourika Jacoba Elisabeth Salawatta en Rolla Godert Alexander. Ourika Jacoba Elisabeth trouwde in Utrecht met Jan Willem Stittelaar. Ourika en Jan woonden in een dienstwoning bij Vollenhoven. Zij stierf op jonge leeftijd. Rolla Godert Alexander is uiteindelijk weer terug naar Indië gegaan. Op zolder in het huis op Vollenhoven had Van der Capellen een ‘Kabinet van Oosterse zeldzaamheden’ ingericht. Dit Kabinet trok veel bezoekers waaronder leden van het Koninklijk Huis.

Na zijn koloniale loopbaan werd hij benoemd tot president-curator van de Hogeschool te Utrecht, zoals de universiteit in de negentiende eeuw werd genoemd. Hij heeft deze functie vervuld van 1829 tot en met

1848. Hij bleef overigens wel contact houden met mensen in Den Haag en in Batavia en werd door de minister van koloniën J.C Baud als een gezaghebbende autoriteit beschouwd die hem van advies kon dienen. In een brief van Baud (Minister van Koloniën) aan Rochussen (gouverneur-generaal) vertelt Baud dat hij contact heeft gehad met Van der Capellen over de 'rijstpelling': 'De Baron van der Capellen mij hierover eenige weken geleden sprekende, deelde ik hem mijn antwoord mede. Hij keurde het volkomen goed, en verklaarde zich in sterke bewoordingen tegen elke poging om den Javaan door overreding of op welke wijze dan ook, zijne padi afhandig te maken.'⁸¹ Het was ook de interventie van Van der Capellen die ertoe leidde dat zijn neef, ds. Van Hoëvell, voorgedragen werd voor een hoge onderscheiding.⁸² Een van zijn Utrechtse vrienden was G.J. Mulder, die in zijn *Levensschets* verhaalt hoe Van der Capellen Mulder nadrukkelijk geholpen heeft in het realiseren van zijn laboratorium; een laboratorium waar veel van de Indiëgangers werden opgeleid, zoals we hebben kunnen zien. Mulder stond hem bij in de latere jaren voor zijn enigszins raadselachtige overlijden in 1848. Mulder verhaalt dat hij bijna dagelijks bij Van der Capellen op bezoek kwam aan het eind van zijn leven.

Zuivere wetenschap in de kolonie of zuiver koloniale wetenschap?

In het brede veld van de natuurwetenschappen zien we aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw een circulaire beweging. Er werden Nederlandse studenten opgeleid aan Nederlandse universiteiten. Voor een niet onaanzienlijk deel vonden zij een arbeidsmarkt in de kolonie. Jonge academici deden experimenteel onderzoek in proefstations in Suriname en Indië en waren daarbij ook nog steeds bezig met het verzamelen van materiaal (waaronder het brede palet van menselijk materiaal). Na terugkeer naar Nederland vervolgden zij hun academische carrière – verrijkt in en door het verblijf in de tropen – in de academische wereld in Nederland. Die wetenschappelijke verrijking had natuurlijk ook effect op een andere verrijking, namelijk de exploitatie in de kolonie.

Het was niet alleen een circulaire beweging. Er was ook steeds nadrukkelijker sprake van een *netwerk* van wetenschappers, net-afgestuude en gevestigden, die elkaar kenden en met elkaar samenwerkten in de kolonie én in Nederland, zeker op brede onderzoeksgebieden waar de disciplinaire specialisatie nog niet zo ver was doorgevoerd.

In de periode 1915-1950 verschenen verschillende publicaties die probeerden een overzicht te geven van de wetenschappelijke ontwikkelingen in de kolonie, met daarbij de inbreng van Nederlandse wetenschappers. Al in 1915 verscheen *Indisch natuuronderzoek. Een beknopte geschiedenis van de beoefening der natuurwetenschappen in de Nederlandsche koloniën*. (Amsterdam: Koloniaal Instituut.) De auteur was M.J. Sirks, die op dit standaardwerk in Utrecht is gepromoveerd bij F.A.F.C. Went.

Inmiddels was ook de internationale setting van het onderzoek dat in de kolonie werd uitgevoerd in beeld gekomen, en in het rapport *The history and present state of scientific research in the Dutch East Indies* (Amsterdam Internationale Circumpacifische Onderzoek Commissie van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam), dat in 1923 werd gepubliceerd, werd in een aantal hoofdstukken gerapporteerd over de stand van zaken op een aantal wetenschappelijke disciplines in Indië. Ter voorbereiding op het *Fourth Pacific Science Congress* in 1929 werd er opnieuw onder auspiciën van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen een uitgebreide *state of the art* van de wetenschap in en over Indië in het rapport *Science in the Netherlands East Indies* (Amsterdam: Koninklijke Akademie van Wetenschappen, 1929) gepubliceerd. Redacteur van dit rapport was de Utrechtse hoogleraar geologie L.M.R. Rutten. Doel was ‘to give the visitors of the congress a scientific survey of the Netherlands East Indies and inform them at the same time of the results of scientific research in the Archipelago’ (Preface). In het voorwoord werd ook benadrukt dat deze publicatie zou moeten laten zien hoe sterk de wetenschappelijke banden tussen Nederlands-Oost-Indië en het moederland waren. Dit wordt nog eens benadrukt in een toespraak van Went bij de *inaugural meeting* van het congres:

“Science in the Netherlands East Indies” which was entirely composed by scientists in the mother country with the financial support of different scientific institutions in Holland. But is it not rather natural that we in Holland did this, because after all Holland and what we formerly called its colonies – which we are no more permitted to do so officially – are one, especially in the scientific domain? Our Dutch scientists go to the East Indies as young men, spend there a shorter or longer time of their life and generally afterwards return to Holland, where many of them have got a position, which enables them to continue their scientific work about the

East Indies or to act as a guide to young scientists who in their turn want to go to the East in order to do scientific research work there. Of course the bulk of the work is done here and can only be done here; [...] We feel this indivisibility of science in the East Indies and in the mothers-country so much, that we did not hesitate one moment, when you asked us to come to this congress in as great numbers as possible.⁸³

In datzelfde jaar verscheen er ook een publicatie getiteld *The Effect of Western Influence on native civilisations in the Malay Archipelago*. De redacteur van deze bundel was prof. B. Schrieke, werkzaam in Batavia aan de Hogeschool Rechten. Deze publicatie was een poging om tegenover het gewicht van de natuurwetenschappen ook tijdens het congres tegenwicht te bieden met een *state of the art* over de diverse aspecten van de antropologie, geschreven door wetenschappers werkzaam in Indië. De bijdragen over onder andere religie, etnografie, bestuur en wet, landbouw en talen benadrukken de wijze waarop de statische, traditionele samenlevingen werden 'geopend' door de komst van de Europese macht en haar beschaving. De traditionele bindingen met de groep zouden langzamerhand plaatsmaken voor de emancipatie van het individu. Schrieke constateerde aan het einde van de bundel dat het contact met het Westen een economische, intellectuele, spirituele en sociale revolutie in de 'native society' veroorzaakte.

Dr. O. de Vries, directeur van het Rubber Proefstation van Buitenzorg en hoogleraar chemie aan de medische hogeschool in Batavia, fungeerde als president van het *Fourth Pacific Science Congress* dat van 16 tot 25 mei 1929 in Java werd georganiseerd met vertegenwoordigers uit onder andere Australië, China, Japan, Hawaï, Indo-China (Vietnam), Filipijnen, Nieuw-Zeeland, Maleisië en Amerika. Hij werd bijgestaan door dr. H.J. Lam, die bij Went en Pulle in Utrecht had gewerkt en daarna op voorspraak van Went werkzaam was in Buitenzorg, als eerste General Secretary en dr. H.J.T. Bijlmer, militair arts en antropoloog als tweede General Secretary. In de *Proceedings of the Fourth Pacific Congress* werd uitgebreid gerapporteerd over het congres, de bijdragen van de wetenschappers van binnen en buiten Indië en de bezoeken aan het veld.

Naast de vele presentaties was een belangrijk onderdeel van het programma een groot aantal excursies naar o.a. de Krakatau, Tangkoeban Prahoe-kraters en de Boroboedoer. Er was ook een excursie naar een

'Exhibition of native crafts' in Yogyakarta. Eenzelfde 'Tentoonstelling van Inlandsche Nijverheid' werd georganiseerd in Batavia. Van verschillende groepen had men vertegenwoordigers naar deze tentoonstelling gebracht. Hierover ontstond veel rumoer. In de *Sumatra Post* van 22 mei 1929 werd onder het kopje 'Een rare tentoonstelling' gezegd dat het 'feitelijk meer een volks-tentoonstelling dan een exhibitie van volksnijverheid' was geworden.

'De vertegenwoordigers en vertegenwoordigsters van de meer primitieve volken van de Archipel zijn absoluut maloe gemaakt, vooral door een deel der Pacific Science Congressisten, die de menschen brutaal-weg plokken haar van hun hoofd knipten, hun mond opentrokken om hun gebit te bekijken, hun schedel met instrumenten maten, de vrouwen betastten en bekeken, kortom: de menschen als paaschvee behandelden. Door het enorme bezoek van Europeanen, Inlanders en Chineezzen werden de menschen als het ware opgedreven, zoodat ze geen rustige minuut hadden tijdens de uren van openstelling.

[...] Alle volksstammen worden over één kam geschoren. Geen onderscheid wordt er gemaakt tusschen de berg-Alfoeren van Djailolo en West Ceram en de meer ontwikkelde Palembangers, Djarabiërs en Redjangers. De Balinees en de Lampoenger ziet zich volkomen hetzelfde behandeld als de Papoes.'

Bij de opening van het Congress is er een foto gemaakt van alle aanwezigen, met natuurlijk ook Went senior (vergezeld van mw. Went) en Went junior. Het is frappant dat daarbij vrijwel alleen maar witte (en wit geklede) wetenschappers aanwezig zijn. In de lijst 'home participants' worden er van om en nabij de driehonderd namen slechts vier met een 'inheemse' naam genoemd.

In 1945 verscheen de omvangrijke publicatie *Science and scientists in the Netherlands Indies*. Redacteuren waren Pieter Honig en Frans Verdoorn, beiden actief geweest in onderzoek in de natuurwetenschappen in Indië. Deze publicatie verscheen onder de auspiciën van de Board for the Netherlands Indies, Suriname and Curaçao, gevestigd in New York. Deze Board was bedoeld om de belangen van Nederlands-Indië, Suriname en Curaçao in de VS in oorlogstijd te vertegenwoordigen. In dit lijvige boekwerk (met hele kleine lettertjes) wordt een veelsoortig maar ook

Fourth Pacific Science Congress; Final General Meeting. Eerste rij, derde van rechts, F.A.F.C. Went

ongelijksoortig overzicht gegeven van de geschiedenis van de wetenschapsonwikkeling in met name de natuurwetenschappen in Indië. Veel bijdragen waren bestaande Nederlandse artikelen die speciaal voor deze publicatie werden vertaald in het Engels.

In 1948 verscheen het *Report of the scientific work done in the Netherlands on behalf of the Dutch overseas territories during the period between approximately 1918 and 1943*. (Amsterdam: North-Holland publishing Company.) Dit overzichtswerk was het resultaat van het werk van prof. B.J.O. Schrieke, hoogleraar in de etnologie aan de universiteit van Amsterdam op verzoek van de ‘werkgemeenschap van wetenschappelijke organisaties in Nederland’. Schrieke was al tijdens de Tweede Wereldoorlog begonnen met dit werk. Tijdens zijn internering in Sint-Michielsgestel vanaf december 1943 werkte hij door aan dit rapport. Met behulp van het Koloniaal Instituut, inmiddels omgedoopt tot het Indisch Instituut, werd het rapport afgemaakt en gepubliceerd. In het voorwoord wordt aangegeven dat dit rapport een aanvulling is op het hierboven vermelde rapport *Science and scientists in the Netherlands Indies* én op het rapport van J. Barnouw en B. Landheer, *The Contribution of Holland to the Sciences*.⁸⁴ Het rapport

maakte een onderscheid in: '(a) a review of the work done in the various departments of science, and (b) a report of the achievements of institutions whose activities are connected either directly or indirectly with the Netherlands Overseas Territories' (Introduction). Het ging dus om wetenschapsontwikkeling in Nederland én de bijdrage van wetenschappelijke organisaties die verbonden waren met de 'Netherlands Overseas Territories' (een nieuwe terminologie voor 'kolonie').

Een opvallend onderscheid dat hiermee samenvalt, is het onderscheid dat H.J. Lam maakt in de typologie van onderzoek op het gebied van de botanie. Het gaat volgens hem om onderzoek van wetenschappers die terug uit Indië in Nederland onderzoek doen, onderzoekers die een korte tijd in Indië hebben gewerkt, jonge onderzoekers die hun promotiewerk hebben gedaan in tropenonderzoek en een aantal onderzoekers die, zonder dat zij in de tropen zijn geweest, wel aan tropisch onderzoek werken en materiaal van anderen daarvoor gebruiken.

Als laatste publicatie noem ik *Een eeuw natuurwetenschap in Indonesië 1850-1950. Gedenkboek Koninklijke Natuurkundige Vereeniging* (Bandung, 1950). Het was een gedenkboek van honderd jaar Koninklijke Natuurkundige Vereeniging met als eerste voorzitter de Utrechtse eredoctor, Pieter Bleeker. In de genoemde rapporten zien we ook in toenemende mate een wisselwerking tussen het onderzoek daar in de kolonie en de wetenschapsontwikkeling aan de eigen universiteiten in Nederland.

Goss wijst er terecht op dat dit soort publicaties vooral bedoeld waren om het beeld van de 'zuivere wetenschap', met name de natuurwetenschappen, centraal te stellen.⁸⁵ Voor Went en veel van zijn collegae, onder wie die uit Utrecht, was de ontwikkeling van de zuivere wetenschap in de koloniën immers een onmisbaar onderdeel van een (westers) beschavingsoffensief. *Zuivere wetenschap in de kolonie* bleek vooral *zuiver koloniale wetenschap*, mede ten dienste van de wetenschapsontwikkeling in het 'moederland', aan de eigen universiteit, zoals die van Utrecht.

Westerse wetenschappers met inheemse ondersteuners

In 1955 verscheen het boek *De tienduizend dingen*, geschreven door Maria Dermoût (geboren in 1888 te Pekalongan, Java, overleden in 1962 te Den Haag). Een van de verhalen in dit boek is getiteld 'De professor'. Het is op een bepaalde manier prototypisch voor het koloniale systeem van wetenschap.

‘Een belletje buiten in de gang, een hoofd om de deur. ‘Of Soeprapto dadelijk bij de directeur komt!’ Raden Soeprapto had hierop zitten wachten, gebogen over zijn plantenpreparaten, toch ging er nog even een schokje door hem heen; hij stond op. [...]

Deze studiereis de hele Molukken door met de beroemde buitenlandse professor mee, een Schotse professor: een wetenschappelijke opdracht om aan de hand van Rumphius’ Kruidboeken een nieuw standaardwerk voor te bereiden over de plantengroei op deze eilandengordel, aansluitend bij Nieuw-Guinea. [...]

Om de ronde tafel voor de schrijftafel geschoven, zaten de directeur van ’s Lands Plantentuin en de professor. De professor zat recht tegenover de deur met zijn gezicht naar hem toe. Zijn professor! Ja, ja, hoe smaakt je dat, Raden Mas Soeprapto? Je professor? [...]

U zult een goede kracht aan onze Soeprapto hebben, buitengewoon accuraat; hij heeft het mooiste handschrift van ons allen hier, zijn tekeningen zijn ook verdienstelijk.’

Inheemse medewerkers hebben altijd een belangrijke functie vervuld in de opbouw van het systeem van de koloniale wetenschap. Met name in de fase van de exploratie van de wereld van botanie en fauna speelden inheemse mensen een belangrijke rol. Zij hadden immers een enorme kennis van hun eigen wereld en brachten die kennis over naar het westerse corpus van koloniale kennis. Rumphius had zijn *Ambons Kruidboek* en zijn *D’Amboinsche rariteitenkamer* niet kunnen schrijven zonder de hulp van inheemse mensen. De *Hortus Malabaricus* van Hendrik Adriaan van Rheede tot Drakenstein Van Reede kon alleen met hulp van inheems personeel, in de woorden van Van Rheede ‘Gentiles Philosophos’, inhoud krijgen.

Wille meldt dat rond 1890 tweehonderd inheemse medewerkers het fundament van ’s Lands Plantentuin Buitenzorg vormden. Zo werkten zij als ‘klerken’ aan de categorisering van de plantenwereld en maakten zij tekeningen (zoals Soeprapto in ‘De professor’). Mas Kromohardjo maakte veel tekeningen voor het herbarium.⁸⁶ Hij mocht ook in Nederland een cursus lithografie doen. Voor zijn werk kreeg hij een medaille van verdienste. Kromohardjo werkte ook mee aan de publicatie van J.J. Smith over de orchideeën van Java in de periode 1905-1914. Het specifieke laboratorium en microscopisch werk daarentegen was voorbehouden aan de westerse wetenschappers.

Wille wijst erop dat er een duidelijke rangorde was: westerse wetenschappers, inheemse ondersteuners en klerken. Een lastig te definiëren groep was de groep van de Indo-Europese mensen. Zij waren in de koloniën geboren maar hadden meestal geen geld voor Europees onderwijs. De meningen van de wetenschappers waren verdeeld over de potentie van deze groep. Ze waren niet voldoende geëvalueerd voor het academisch werk, maar ze waren te 'Hollands' om het eenvoudige handwerk te doen.⁸⁷

Ook bij het onderzoek op het terrein van de talen en 'vertaling' was de inbreng van inheemse medewerkers onontbeerlijk. Inheems kader was ook van groot belang bij het uitvoeren van de expeditie. We zagen al bij de expeditie van Wichmann hoe inheems personeel ingeschakeld werd bij de organisatie en beveiliging van de expeditie naar Noord-Nieuw-Guinea. Daarnaast waren twee *mantri* (beambten) van de 's Lands Plantentuin ter beschikking gesteld van een wetenschappelijke expeditie naar Nieuw-Guinea, Mas Djipja en zijn helper Atjip voor het classificatiewerk.

Bij de expeditie was er natuurlijk ook een andere 'rol' voor de inheemse bevolking. Deze expeditie was het toneel van ontmoeting van westerse wetenschappers en de inheemse bevolking, die object werd van antropometrische activiteiten om zo op 'objectieve wijze' gestandaardiseerde data te verkrijgen. Kohlbrugge was arts maar ook fysisch antropoloog, bij de expeditie van Wichmann in 1903 en de latere expeditie naar Nieuw-Guinea werd er driftig gemeten, bekeken, gefotografeerd en fysiek 'aangeraakt'. Mak spreekt over 'touch in anthropometry'. We weten dat die Ander niet altijd gesteld was op deze activiteiten waarbij hij of zij het object van meting was. Soms was er vijandschap, maar in andere gevallen was er bereidheid om de meting te ondergaan, zeker als er geruild kon worden met spullen, inclusief medische behandeling, die voor die Ander van belang waren; voor wat hoort wat.⁸⁸

In een volgend hoofdstuk ga ik in op het onderwijs in Indië. De Nederlandse koloniale overheid heeft mondjesmaat gewerkt aan de opbouw van een hoger kader onder de inheemse bevolking. Een aantal studenten van inheemse families uit de merendeels hogere kringen ging naar Nederland voor het hoger onderwijs. Maar tot aan de onafhankelijkheid van Indonesië was de 'diffusie' van de wetenschappelijke kennis en de participatie van inheemse collega-academici nog nauwelijks van de grond gekomen. Het bleef een hoofdzakelijk koloniaal systeem van wetenschap.

EREDOCTORATEN VOOR (KOLONIALE) DENKERS EN DOENERS 1815-1940

Vanaf 1815 werden op bescheiden schaal eredoctoraten toegekend aan personen die een bijzonder carrièrepad hadden gevolgd, hetzij in wetenschappelijk opzicht, hetzij in maatschappelijk opzicht. In de periode 1815-1940 heeft de Utrechtse universiteit aan een aantal mensen een eredoctoraat toegekend dat zich blijkbaar naar de mening van de universiteit verdienstelijk had gemaakt met betrekking tot de kolonie. Daarmee maakte de universiteit natuurlijk ook haar koloniale aspiraties kenbaar.

1828 Dirk Lenting

Dirk (of Didericus) Lenting werd geboren te Arnhem in 1789 en overleed te Voorst op 2 januari 1877. Hij studeerde theologie aan de Utrechtse universiteit. Hij staat in 1808 in het *Album studiosorum* ingeschreven op 24 september als DIRK LENTING Arnhemiensis, Th. In 1815 werd hij benoemd tot predikant voor de dienst in Indië en vertrok hij in 1816 naar Indië waar hij werkte als predikant in Semarang. In 1819 maakte hij een reis door de Molukken en was hij werkzaam op Banda. In datzelfde jaar bezocht hij ook de Minahassa. In 1823 verwisselde hij zijn standplaats Semarang met Batavia.

Dirk Lenting (1789-1877)

In 1835 vertrok Lenting met verlof naar Nederland. Onder toezicht van Lenting en van de Engelse zendeling Medhurst verscheen er in 1835 een uitgave van een *Nieuw Testament in het Laag-Maleisch*. Lenting werd in 1835 toegevoegd aan de 'Commissie tot bevordering der studie van de Maleische taal' met de bedoeling dat de zendingen vóór hun vertrek in Nederland al die taal zouden kunnen leren. Lenting nam een beroep aan naar Zeist waar hij van 1839 tot 1855 als predikant werkte. In 1848 ging hij voor in de begrafenisdienst van de president-curator van de universiteit, Van der Capellen.

Op 20 juni 1828, ruim voor zijn definitieve terugkeer naar Nederland, ontving hij een eredoctoraat in de theologie van de universiteit van Utrecht.

1849 Pieter Bleeker

Pieter Bleeker werd geboren op 10 juli 1819 te Zaandam en overleed 24 Januari 1878 in Den Haag. Hij studeerde van 1838-1840 in Haarlem aan de Clinische School. In 1840 legde hij het examen af van 'stedelijk heelmee-ster en plattelandsgeneeskundige' en verbond zich als officier van gezond-

heid aan het Indische leger. In maart 1842 arriveerde hij in Batavia, waar hij als 'adju-dant aan den chef van den geneeskundigen dienst' werd toegevoegd. Bleeker was direct actief als onderzoeker in Indië. Hij was de eerste redacteur van het *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*. Dit tijdschrift ontwikkelde zich tot een belangrijk forum voor de verspreiding van resultaten van natuurwetenschappelijk onderzoek in de kolonie. In 1849 verscheen zijn *De dysenterie van een pathologisch-anatomisch en practisch standpunt beschouwd*. Om hem voor dit wetenschappelijk werk te eren ontving hij al in 1849 een eredoctoraat van de universiteit van Utrecht. Al eerder had hij een dergelijk huldeblijk ontvangen van de

Pieter Bleeker (1819-1878)

universiteit van Leiden. Bleeker werd in 1851 de eerste directeur van de Dokter Djawa-school. Deze opleiding voor de inheemse jongeren zou zich later ontwikkelen tot de STOVIA (School tot opleiding van Indische artsen). Bleeker is later met name bekend geworden door zijn publicaties op het terrein van de ichtyologie, de studie van vissen. Bij zijn onderzoek naar iodine in water, wees hij ook op de waarschijnlijke aanwezigheid van olie in het gebied rond Gunung Sahari.

1857 Geerlof Wassink

Geerlof Wassink werd geboren op 30 mei 1811 in Utrecht en overleed op 17 oktober 1864 in Batavia. Hij was werkzaam als arts en chef van de Geneeskundige Dienst in het Nederlandsch-Indisch Leger van 1830 tot 1864, en ontving de Militaire Willems-Orde voor moedig gedrag tijdens de derde militaire expeditie ter onderwerping van Bali in 1849.

Geerlof Wassink nam het initiatief tot het oprichten van een school voor Indische verloskundigen. Deze school werd, evenals de Dokter Djawa-school voor Indische artsen, op het terrein van het militair hospitaal in Weltevreden gevestigd. Wassink was als officier van Gezondheid belast met het toezicht op de school. In 1863 diende Wassink hervormingsvoorstellen in om het curriculum van de Dokter Djawa-school te versterken, het aantal leerlingen te verhogen en de uitrusting en positie van de dokters Djawa te verbeteren. Afgestudeerden kregen vanaf nu recht op een salaris. Ze gingen hetzelfde salaris verdienen als onderwijzers in Indië. Bij de oprichting van de school was als opleidingsdoel geformuleerd het opleiden tot 'het vak van Inlandschen geneeskundige en vaccinateur'. Dit werd in 1864 veranderd in het opleiden tot 'practische genees- en heelkundigen'.

Wassink gaf de aanzet tot hernieuwd onderzoek naar de werking van traditionele

Geerlof Wassink (1811-1864)

Indische kruiden. Hiertoe werd in 1850 een 'Hortus Medicus' op het ziekenhuisterrein te Weltevreden ingericht. Onderzoekers werden op pad gestuurd om kennis op te doen over middelen en werkwijzen van de traditionele Indische genezers, enerzijds om farmacologische kennis te verwerven en anderzijds om kwakzalverij te kunnen ontzenuwen. Wassink publiceerde hierover een artikelenreeks getiteld 'Onderzoekingen naar de geneeskrachten van inlandsche geneesmiddelen' in het *Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* (GTNI). Op 27 februari 1857 ontving hij voor zijn werk in het inheems medisch onderwijs een eredoctoraat in de geneeskunde van de universiteit van Utrecht (Rei medicae in studia Orientali praefectus primarius. Med. et Chir. Doctor). Promotor was prof. G.J. Loncq.

1861 Herman Neubronner van der Tuuk

Herman Neubronner van der Tuuk werd geboren op 23 februari 1824 in Malakka en overleed op 17 augustus 1894 in Soerabaja. Hij was opgeleid als jurist maar zijn werkelijke interesse lag bij de Oosterse talen. Hij studeerde in Leiden Oosterse talen bij Roorda. In deze periode was het protestantse Nederlands Bijbelgenootschap geïnteresseerd in de vertaling van de Bijbel in een van de talen die op Sumatra werd gesproken. Men kende inmiddels Van der Tuuk die bekend stond om zijn fenomenale kennis van de Oosterse talen en vroeg hem om als taalafgevaardigde af te reizen naar Sumatra. Zijn keuze was het Toba-Batak. Door ziekte kwam hij hier pas in de vroege jaren vijftig aan. Hij trok bij Siboga het binnenland in. Hij zou op een van zijn tochten als eerste Europeaan het Tobameer hebben gezien. Wegens ernstige ziekte keerde Van der Tuuk in 1856 naar Nederland terug, waar hij werkte aan de vertaling van Bijbelboeken in het Batak, een Bataks woordenboek uit

Herman Neubronner van der Tuuk (1824-1894) voor zijn woning in een desa ten zuiden van Singaradja

1861 en een Batak-grammatica die in 1864 en 1867 in twee delen verscheen. In 1870 vertrok hij naar Bali en werkte daar aan een Balinees woordenboek. Weliswaar was Van der Tuuk uitgezonden door het Nederlands Bijbelgenootschap, maar hij toonde zich eigenlijk ambivalent over het christendom en de zending. Hij zag de zending wel als een beschavingskracht die ook de opmars van de islam zou kunnen keren. De ambivalentie spreekt duidelijk uit het volgende citaat:

‘Vertaalt ge naar de eischen der taal, een zendeling beschuldigt u ligt van verkrachting van God’s woord. Offert ge de taal aan den Bijbel op, een taalkundige maakt er zich dik over.’¹¹

Hij was eigenlijk in de eerste plaats taalwetenschapper die hoge eisen aan zijn vak stelde. Daarom had hij met veel taalgeleerden conflicten, waaronder met Roorda, zijn hoogleraar in Leiden.

Van der Tuuk leefde op Bali afgezonderd van de westerse wereld; onder de Balinezen werd hij zeer gerespecteerd. Hij had hun taal, zeden en gewoonten zo grondig bestudeerd dat een der hoofden opmerkte: ‘Er is op geheel Bali maar één man, die de Balische taal kent en begrijpt en die man is Goesti [*Heer*] Dertik [*Van der Tuuk*].’¹²

Hij werd voorgedragen voor een eredoctoraat door H.C. Millies. Er waren plannen om hem in Leiden een eredoctoraat te geven, maar de Leidse hoogleraar Roorda heeft dat verhinderd vanwege zijn slechte verstandhouding met Van der Tuuk. Millies kreeg later zelf ook een probleem met Van der Tuuk. Millies had de koloniale autoriteiten geadviseerd om een Batak leerboek van Van der Tuuk af te wijzen vanwege ‘heidense kleur’ en ‘onkuise verhalen’. Van der Tuuk kon deze bekrompenheid niet accepteren en verbrak het contact met Millies.³ Promotor was de filoloog prof. Simon Karsten.

1886 Karel van Gorkom

Karel Wessel van Gorkom (Zutphen, 22 augustus 1835-Baarn, 10 maart 1910) was een Utrechtse alumnus. Karel studeerde farmacie onder leiding van Gerrit Jan Mulder. Tot 1857 werkte Van Gorkom als apotheker in het grote militaire hospitaal. Daarna was hij als assistent van Fromberg werkzaam op het landbouw-scheikundig laboratorium van Buitenzorg. Zoals ik al eerder schreef, volgde hij in 1864 Franz Junghuhn op als hoofd van de Gouvernements Kina-onderneming in Buitenzorg op Java. Van Gorkom was

Karel van Gorkom (1835-1910)

zeer succesvol in het opbouwen van de kina-cultuur. Van 1875 tot 1878 werkte Van Gorkom als hoofdinspecteur van de suiker- en rijstcultuur. In 1880 keerde hij terug naar Nederland. Hij gaf les over Indische gewassen aan de landbouwschool van Wageningen en werd schoolopziener in het arrondissement Amersfoort (1885-1901). Hiernaast schreef hij veel praktische en wetenschappelijke geschriften. Door vakgenoten werd hij gekozen in veel wetenschappelijke genootschappen. Toen zijn poging om met steun van de kiesvereniging een zetel in de Tweede Kamer te bemachtigen mislukte, werd hij gemeenteraadslid te Baarn. In 1886 werd hij door zijn alma mater benoemd tot doctor honoris causa in de farmacie.

1886 Jacobus P. Sprenger van Eyk

Sprenger van Eyk werd geboren op 20 januari 1842 te Hilvarenbeek en overleed op 21 maart 1907 in Utrecht. Hij studeerde rechten aan de universiteit van Utrecht en specialiseerde zich in financiën en belastingen. Hij begon zijn carrière in Indië in 1872 als deskundige bij een onderzoek naar financieel beheer, belastingwezen en administratie in de kolonie. In 1873 werd hij belast met de herziening van het comptabiliteitsbeheer in Indië. In 1874 werd hij bevorderd tot hoofdinspecteur en directeur der Financiën van Nederlands-Indië. In 1877 werd hij

J.P. Sprenger van Eyk (1842-1907)

benoemd tot algemeen secretaris op de Algemeene Secretarie van het Gouvernement te Buitenzorg. Hij trad toe tot de Raad van Nederlandsch-Indië in 1879 en bleef lid tot begin 1884.

Daarna werd Sprenger van Eyk benoemd tot minister van Koloniën, een functie die hij van 27 februari 1884 tot 21 april 1888 bekleedde. Tijdens dit ministerschap ontving hij zijn eredoctoraat. Pieter Brooshooft, een van de eerste vormgevers van de latere ethische politiek, schreef ietwat ironisch over Sprenger van Eyk dat hij hem niet had kunnen betrappen op één hervorming in het belastingstelsel.⁴ Na zijn koloniale carrière werd hij minister van Financiën van 1894 tot 1897. Na dit ministerschap vervolgde hij zijn bestuurlijke carrière binnen de Nederlandse Spoorwegen.

1894 Jacques Spanjaard

Jacques Spanjaard (Haarlem, 6 juli 1846 – 's-Gravenhage, 7 november 1910) was hoogleraar aan de Indische Instelling te Delft. Vanaf 1864 studeerde hij aan de Rijksinstelling voor onderwijs in Indische taal-, land- en volkenkunde te Leiden, en vervolgens aan de gemeentelijke Instelling voor onderwijs in de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië te Delft, bekend als de 'Indische Instelling'. In 1869 ging hij daar als docent werken. Hij werd er in 1872 benoemd tot hoogleraar, zonder wetenschappelijke opleiding en zonder wetenschappelijke publicaties. De Indische Instelling te Delft was ook geen academische opleiding.

Op 20 januari 1894 ontving hij een Utrechts eredoctoraat in de staatswetenschap met De Louter als promotor. Zes jaar later werd de Indische Instelling in Delft gesloten en werd Spanjaard met de andere docenten ontslagen. Uiteindelijk kwam de opleiding voor de Indische ambtenaren bij de universiteit van Leiden. Zijn erepromotor De Louter was een van de drijvende

Jacques Spanjaard (1846-1910)

Adolphe G. Vorderman (1844-1902)

krachten achter het oprichten van de indologische faculteit in Utrecht, een concurrent van de indologische opleiding in Leiden.

1900 Adolphe G. Vorderman

A.G. (Adolphe) Vorderman (Den Haag, 12 december 1844 – Weltevreden (Batavia), 15 juli 1902) was een Nederlandse arts, officier van gezondheid en ornitholoog. Hij werd vooral bekend om zijn aandeel in het onderzoek naar de ziekte beriberi. In 1881 werd hij in Batavia gestationeerd in de rang van inspecteur voor de volksgezondheid. Hij schreef bijdragen over de Indische voedingsleer en geneesmiddelenleer en deed

onderzoek naar het verband tussen de kwaliteit van de rijstvoeding en het voorkomen van beriberi in gevangenen op Java en Madura. Zijn onderzoek wees uit dat de gevangenen die de ongepelde rijst aten significant minder beriberi kregen. Dit onderzoek legde hij vast in een publicatie uit 1897: *Onderzoek naar het verband tusschen den aard der rijstvoeding in de gevangenen op Java en Madoera en het voorkomen van Beri-Beri onder de geïnterneerden*. Vorderman kreeg een eredoctoraat van de universiteit van Utrecht voor zijn werk.

1909 Gijsbert A.J. van der Sande

Gijsbertus Adrian Johan van der Sande (Arnhem, 1863 – Soerabaja, 1910) was een Nederlandse legerarts. Hij studeerde medicijnen in Amsterdam en werd in 1890 aangesteld als officier van gezondheid bij de gouvernementsmarine. Hij vertrok al snel naar Indië, waar zijn wetenschappelijke aandacht werd getrokken door de tropische flora en fauna om hem heen. Van der Sande nam deel aan de Atjeh-oorlog onder generaal van Heutsz. Wegens zijn heldhaftig gedrag ontving hij in 1901 de Militaire Willems-Orde vierde klasse.

Gijsbertus Adrian Johan van der Sande
(1863-1910)

Van der Sande keerde in 1901 terug naar Nederland. Hij legde zich toe op de fotografie en de fysische antropologie. In Zürich volgde hij de werkcolleges antropometrie van Rudolf Martin, de internationaal bekende fysisch antropoloog. Deze colleges waren bedoeld om zich verder te bekwamen in de antropometrie en waren als zodanig een opmaat naar zijn participatie in de eerste expeditie naar het noorden van Nieuw-Guinea in 1903. Deze expeditie is ook bekend geworden als de 'Wichmann-expeditie', waarover ik al eerder heb geschreven. De expeditie had tot doel de noordkust van het Nederlandse deel van het eiland te verkennen en te onderzoeken of er exploiteerbare steenkoollagen aanwezig waren. Van der Sande was de arts, de fysisch antropoloog, de volkenkundige en de fotograaf van deze expeditie. Zijn bevindingen legde hij vast in een uitgebreid boekwerk, *Nova Guinea Vol. 3 Ethnography and Anthropology*, rijkelijk voorzien van foto's en litho's. In 1909 besloot Van der Sande te stoppen met zijn wetenschappelijke werk en als arts te gaan werken in Soerabaja. In datzelfde jaar ontving hij een eredoctoraat van de universiteit van Utrecht. Een jaar later overleed Van der Sande.

1910 Anna Weber-van Bosse

Anne Antoinette Weber-Van Bosse (Amsterdam, 27 maart 1852 – Eerbeek, 29 oktober 1942) was algendeskundige en plantkundige. In 1880 ging Van Bosse als toehoorder colleges botanie volgen aan de universiteit van Amsterdam bij de hoogleraren C.A.J.A. Oudemans en Hugo de Vries. Met name De Vries had weinig op met vrouwen in de collegezaal of het laboratorium. Een van de mede-studenten met wie ze contact had was F.A.F.C. Went. Haar eerste man overleed op jonge leeftijd. Anna Bosse hertrouwde in 1883 met de Amsterdamse hoogleraar Max Weber, zoöloog, anatoom en

Anne Antoinette Weber-van Bosse (1852-1942)

fysioloog. Weber was vanaf 1880 werkzaam in Utrecht als lector humane anatomie voor hij in 1883 naar Amsterdam vertrok.

Fycologe Anna Weber schreef een verslag van haar participatie in de Siboga-expeditie in 1899-1900 samen met haar man. In het najaar van 1903 publiceerde zij een voor een breed publiek bedoeld reisverslag *Een jaar aan boord H.M. Siboga*.

In een feestbundel ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Went schreef Anna Weber:

'Herinnert ge U, waarde Professor Went, hoe in het jaar 1881 drie dames ietwat schuchter de collegezaal binnen traden, waar Prof. Oudemans en Prof. de Vries

college gaven? De dames wachtten bescheiden in een klein kamertje, tot Professor verscheen, om dan te gelijk met hem te voorschijn te treden! Naar de studenten keek geen der drie, zij hadden alleen oog voor den Professor, zijn planten, het zwarte bord en de schitterende proeven van Prof. de Vries op het college voor physiologie. De vrijmoedigheid, gebaseerd op het gevoel der gelijke rechten van de hedendaagsche vrouwelijke student, was toen nog niet verworven.⁵

Haar wetenschappelijke arbeid was van zo'n groot belang dat ze in 1910 op initiatief van Went als eerste vrouw in Nederland een eredoctoraat kreeg toegekend van de universiteit van Utrecht. Blijkbaar was ze niet aanwezig bij de uitreiking van de bul. Dit blijkt uit de brief die Went haar na de toekenning schreef:

'Dat overgrootte bescheidenheid U belet, Uw doctorbul persoonlijk in ontvangst te nemen, spijt mij zeer en ik heb ook van andere leden van de Senaat gehoord, dat zij hun leedwezen daarover uitdrukten. Maar zij moeten Uw besluit natuurlijk eerbiedigen, ook al had ik U gaarne bij die gelegenheid overtuigd, dat Uw verdiensten op botanisch gebied niet zoo gering zijn, als ze door U zelf geschat worden.'⁶

1913 Albert C. Kruyt

Albert Christian Kruyt is geboren 10 oktober 1869 en overleden op 19 januari 1949. Hij was een Nederlandse zendeling, etnograaf en theoloog.⁷ Hij werd geboren in Mojowarno, Oost-Java, en groeide op in een zendingsgezin. Zijn vader was als zendelingleraar werkzaam voor het Nederlandsch Zending Genootschap. In 1877 werd Kruyt naar Nederland gestuurd om tot zendeling te worden opgeleid in het zendingshuis in Rotterdam. Hij keerde samen met zijn vrouw terug naar Indië en werd in 1892 door het Nederlandsch Zending Genootschap gestationeerd in Poso, gelegen aan de zuidoever van de Tomini-baai, om daar een nieuwe zendingspost te openen. Daar kwam ook twee jaar later de door de NBG uitgezonden taalgeleerde Nicolaus Adriani werken. Het zendingsgebied waar hij werkte, bleef zich uitbreiden door de hooglanden en bergen tot aan de Golf van Bone in het zuiden. In 1932 keerde Kruyt definitief terug naar Nederland.

In zijn taak als zendeling koos hij ervoor eerst de samenleving met zijn religieuze systeem grondig te bestuderen. Zonder voldoende etnologische kennis kon zending volgens hem niet succesvol zijn. Het heeft geen zin om de plaatselijke bevolking onder dwang te kerstenen. Zijn werken over etnografie en evangelisatie – in het bijzonder in Centraal-Sulawesi – werden beschouwd als invloedrijke bronnen van informatie. Samen met Nicolaus Adriani schreef hij een etnografie getiteld *De Bare'e-sprekende Toradja's van Midden-Celebes*. In 1925 publiceerde hij *Van Heiden tot Christen*, waarin hij zijn missionaire denken ontvouwde. De kern was een evolutionair transformatieproces van 'heidendom', via een tijdelijke magische beleving van het christelijk geloof tot de acceptatie van het ware Evangelie. Kruyt geeft hiermee ook aan dat hij in de traditie van de ethische theologie staat die de nadruk legde op de ervaring van het goddelijke in de individuele gelovige. En juist deze ethische theologie

Albert Christian Kruyt (1869-1949)

werd in deze tijd sterk gepropageerd in Utrecht, onder meer door professor Valeton.

Terug in Nederland werd hij docent aan de inmiddels opgerichte Zendingsschool in Oegstgeest en schreef hij godsdienstwetenschappelijke publicaties. Aan het eind van zijn leven zag hij hoe zijn werk in Poso leidde tot een zelfstandige, inheemse kerk. Kruyt werd al in 1898 gekozen tot corresponderend lid van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen. In 1933 werd hij gewoon lid. Zijn diepgaande kennis van talen, culturen en godsdienst in Indië en zijn moderne invulling van de zendingsopdracht was reden voor Utrecht om hem een eredoctoraat aan te bieden.

1927 Cornelis Douw de Langen

Cornelis Douwe de Langen (Groningen 1877 – Zeist 1967) kwam in 1914 te werken op het lab waar Eijkman had gewerkt. Net als Eijkman werd hij ook verantwoordelijk voor de STOVIA-opleiding. De Langen heeft in de jaren twintig een uitvoerige historische studie gemaakt van de wijze waarop beriberi werd onderzocht vanuit het perspectief van het concept

van de infectie. Hij schreef deze studie als zijn dissertatie maar werd ingehaald door de ontwikkelingen van het vitamine-onderzoek dat ik al eerder geschetst heb. De Langen is niet meer op zijn studie gepromoveerd.⁸ De universiteit van Utrecht heeft hem daarom in 1927 een eredoctoraat aangeboden. De studie is uiteindelijk wel gepubliceerd. De Langen is in het jaar van zijn erepromotie ook hoogleraar geworden aan de Geneeskundige Hogeschool in Batavia die op 17 augustus werd gesticht voordat hij in 1938 benoemd werd als hoogleraar interne geneeskunde in Utrecht.

Cornelis Douwe de Langen (1877-1967)

In juni 1936 vierde de Utrechtse universiteit haar driehonderdjarig bestaan. Er waren veel binnen- en buitenlandse officiële vertegenwoordigers, o.a. uit 'NEDERLANDSCH-INDIE': prof. J. Clay, Technische Hoogeschool te Bandoeng, prof. J. Boeke en prof. W. F. Donath, Geneeskundige Hoogeschool te Batavia en prof. B. J. O. Schrieke, Rechtshoogeschool te Batavia. Prof. J. Boeke te Utrecht, als vertegenwoordiger van de Geneeskundige Hoogeschool te Batavia, bood namens deze 'zusterinstelling aan de jubilerende Universiteit twee kostbare Chineesche vazen uit de vroege Ming-periode' aan, die daarna geplaatst zijn in de faculteitskamer van de geneeskunde faculteit. In zijn toespraak meldde de rector magnificus, prof. Vollgraff:

'In 1925 verrijkte de kloekmoedige schepping van het Fonds ten behoeve van de indologische studiën onze Universiteit in één slag met eene volledige opleiding van toekomstige ambtenaren in Nederlandsch-Indië. Het is een verheugend verschijnsel, dat de aandacht van eene steeds sterk aangroeiende groep studenten zich sedert meer en meer richt op de behoeften van de overzeesche deelen van het rijk.'⁹

Onder de lange lijst van de personen die in 1936 een eredoctoraat ontvingen, komen we een aantal personen tegen dat zich naar de mening van de universiteit verdienstelijk had gemaakt in dan wel jegens de koloniën.

1936 Cornelis Andries Backer

In 1901 vertrok Backer (geboren in 1874 te Oudenbosch, overleden in 1963) naar Indië. Hij was opgeleid als onderwijzer en werkte van 1901 tot 1905 op de lagere school van een kostschool in Weltevreden. Al snel begon hij planten te verzamelen. Melchior Treub, de directeur van 's Lands

Cornelis Andries Backer (1874-1963)

Plantentuin in Buitenzorg, stelde Backer aan en gaf hem de opdracht om een schoolflora van Java te schrijven en les te geven op de Middelbare Landbouwschool in Buitenzorg. Van 1905 tot 1924 was Backer verbonden aan de plantentuin. In deze periode was er sprake van een hoogoplopend conflict over de wetenschappelijke kwaliteit van een Flora van een van zijn collega's, S.H. Koorders. Backer zag zichzelf daarbij als de ware wetenschapper (overigens zonder formele kwalificaties). Uiteindelijk werd er advies gevraagd van een viertal hoogleraren, onder wie Went en Pulle uit Utrecht. Juist over Pulle had Backer zich ook kritisch uitgelaten! Hoewel hun rapport niet bekend is, lijkt het erop dat zij de kritiek van Backer medeendeels valide achtten.

Van 1924 tot 1931 was hij werkzaam bij het Proefstation voor de Java-Suikerindustrie in Pasoeroean, Oost-Java. Hier deed hij onderzoek naar soorten onkruiden die voorkwamen in de suikerrietvelden. In 1931 keerde Backer met zijn gezin terug naar Nederland. Hier werkt hij verder aan zijn magnum opus, de Engelstalige *Flora of Java* die postuum in drie delen (in resp. 1963, 1965, 1968) werd uitgegeven.

In 1936 verleende de senaat van de universiteit van Utrecht, op voordracht van de hoogleraren Victor Jacob Koningsberger en August Adriaan Pulle, een eredoctoraat aan Cornelis Andries Backer uit waardering voor zijn uitzonderlijke prestaties op botanisch gebied.

1936 Paul Christiaan Flu

Flu studeerde aan de Geneeskundige School te Paramaribo en vervolgde zijn studie aan de universiteit van Utrecht waar hij op 22-jarige leeftijd zijn arts-examen haalde. Zijn plan was om verder oogheelkunde te studeren en met dit doel specialiseerde hij zich aan de oogheilkundige klinieken van prof. Snellen te Utrecht en prof. Galezowski te Parijs. Maar zijn grote liefde was de bacteriologie en de parasitologie, en hij werd

Paul Christiaan Flu (1884-1945)

assistent in de bacteriologie bij prof. Spronck in Utrecht. Vanaf 1908 was hij drie jaar werkzaam in Paramaribo als officier van Gezondheid in het militair hospitaal te Paramaribo. Behalve in de algemene medische praktijk werkte hij als oogspecialist en hoofd van het Pathologisch Laboratorium, terwijl hij ook les gaf aan de Geneeskundige School. Bij Koninklijk Besluit van 24 juli 1911 werd Flu overgeplaatst naar Nederlands Oost-Indië, waar hij werd aangesteld als Officier van Gezondheid bij het Medisch Laboratorium te Weltevreden.

Hij deed veel wetenschappelijk werk en werd een van de experts op het gebied van pest, cholera, dysenterie en tyfus. In 1921 keerde hij terug naar Nederland. Hij werd benoemd tot hoogleraar tropische hygiëne aan de universiteit te Leiden en directeur van het nieuw opgerichte Instituut voor Tropische Geneeskunde in Leiden. In 1938 werd hij benoemd tot rector van de universiteit. In 1936 ontving hij een eredoctoraat van zijn alma mater, de Utrechtse universiteit.

1936 Louis ('Lou') Otten

Otten werd in 1883 geboren in Rijswijk en overleed in 1946 in Den Haag. Hij was opgeleid als medicus en was daarnaast ook aanvoerder van het Nederlands voetbalelftal. In 1911 vertrok hij voor het eerst naar Batavia voor het verrichten van veldwerk op Java. Op 3 december 1913 promoveerde hij tot doctor in de geneeskunde. In 1914 ging hij opnieuw naar Indië om daar te werken bij de dienst Pestbestrijding. In Bandoeng werd hij aangesteld bij 's Lands Koepok Inrichting en het Instituut Pasteur. Ook was hij buitengewoon hoogleraar gezondheidsleer, bacteriologie en serologie aan de Geneeskundige Hoogeschool te Batavia. Begin jaren 1930 ontwikkelde hij onder andere een vaccin tegen de builenpest. Dit levende vaccin paste hij in 1934

Louis ('Lou') Otten (1883-1946)

voor het eerst toe op Java. Zijn vaccin heeft veel mensenlevens gered. De universiteit eerde hem daarvoor in 1936 met een eredoctoraat.

1936 Hendrik Kraemer

Hendrik Kraemer werd geboren op 17 mei 1888 in Amsterdam en overleed in 1965 in Driebergen. Hij was taalkundige, zendeling, godsdienstonderzoeker en missioloog. Hij werd op jonge leeftijd wees en woonde in het Diaconie-weeshuis te Amsterdam. Van 1905-1909 werd hij aan de zendingsschool opgeleid tot zendeling voor de Utrechtse Zendingvereniging. Op advies van dr. N. Adriani, collega van A.C. Kruyt, ging hij in Leiden Indonesische taal- en letterkunde studeren bij Snouck Hurgronje, bij wie hij in 1921 promoveerde. Na zijn promotie vertrok Kraemer in dienst van het NBG naar Java. Op weg naar Indië verbleef hij eerst drie maanden in Parijs en vier maanden in Caïro om zich in de islam te verdiepen.

Vanaf 1922 tot 1937 werkte Kraemer op Java. Hier was hij niet alleen bezig met Bijbelvertaalwerk, maar fungeerde ook als adviseur voor zendingsvraagstukken in het algemeen. Hij attendeerde de zendingen op de betekenis van het opkomende Indonesisch nationalisme en stond ook in contact met een aantal leiders van Boedi Oetomo, een beweging tegen de koloniale overheersing die voortkwam uit studenten van STOVIA, en de Muhammadiyah, een islamitisch-nationalistische beweging. Kraemer pleitte voor het zelfstandig verklaren van de Indonesische kerken die uit het zendingswerk ontstaan waren. De in 1934 te Buitenzorg opgerichte Hogere Theologische School moest hiervoor de leiders opleiden. Deze opleiding verhuisde later naar Jakarta.

Kraemer publiceerde in 1938 zijn *The Christian Message in a Non-Christian World*, waarin hij de dialectische theologie van Karl

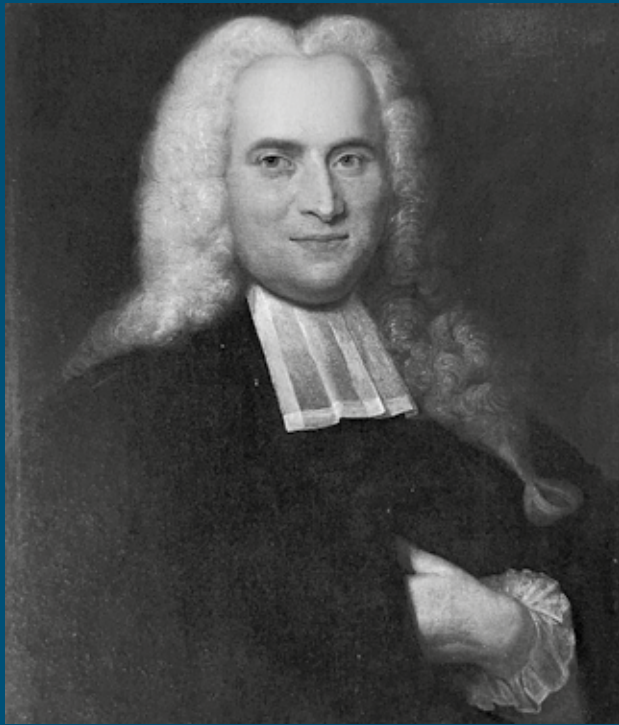

Hendrik Kraemer (1888-1965)

Barth toepaste op het zendingswerk. Kraemer wees elke vorm van vermenging van christendom met niet-christelijke religies af. Daarom was zending voor hem in de eerste plaats ontmoeting.

Van 1937 tot 1948 was Kraemer hoogleraar godsdienstgeschiedenis en godsdienstfenomenologie te Leiden. Hij werd de eerste directeur van het oecumenisch instituut te Bossey dat fungeerde als denktank van de Wereldraad van Kerken. Het Hendrik Kraemer Instituut dat van 1971 tot 2012 de gezamenlijke zendingsopleiding van de Nederlands Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland verzorgde, is naar hem genoemd.

Namens de doctores honoris causa in de theologie sprak Kraemer in 1936 het dankwoord uit. Exact vijftig jaar later ontving de Indiase theoloog Stanley Samartha een eredoctoraat in Utrecht.¹⁰ Samartha werkte – geheel in de traditie van Kraemer – als directeur van de afdeling dialoog met andersgelovigen van de Wereldraad van Kerken.

Christiaan Hendrik Trotz (1703-1773)

UNIVERSITEIT & SLAVERNIJ

Universiteit Utrecht en het vraagstuk van de slavernij

Hoe was de universiteit nu verbonden met slavernij? In de voorafgaande tekst heb ik zo nu en dan al wel aangegeven hoe er relaties met slavernij lagen. De universiteit is voortdurend vanuit een sterk westers-koloniaal superioriteitsdenken in contact gekomen met de Ander, die nog-niet-gelovige (in 'ons' christelijk geloof) en die 'nog-niet-ontwikkelde' (in 'onze' wetenschap). Dit superioriteitsdenken is geworteld in de (westerse) moderniteit die een noodzakelijke pendant heeft in de kolonialiteit van de Ander. En dit superioriteitsdenken en slavernij liggen griezelig dicht bij elkaar.

In het boek *Slavernij en de stad Utrecht* wordt gewezen op het feit dat de universiteit mensen heeft opgeleid die uiteindelijk behoorden tot een elite en daarmee dikwijls ook een economische elite die verbonden waren, bijvoorbeeld via aandelen, met de economie van de plantages in Suriname en Indië; een economie die gebaseerd was op slavernij. Een pregnant voorbeeld dat genoemd wordt, was de Utrechtse hoogleraar in de rechten (van 1755-1773) en tijdens zijn professoraat rector (1757-1758) Christiaan Hendrik Trotz, mede-eigenaar van de plantage Georgia in Essequibo (in het huidige Guyana).

Hij heeft die plantage waarschijnlijk rond 1760 gekocht. Daarmee was Trotz een vermogend man en wilde dat ook graag laten zien, maar niet delen. Boswell noemde hem een vrek. Toen in 1763 een slavenopstand in Berbice (in het huidige Guyana) uitbrak, werden er veel plantages verwoest. Trotz droeg zijn zoon George op in 1764 om er poolshoogte te nemen. Dit bleek een opmaat naar een koloniale carrière voor zijn zoon te zijn. George werd uiteindelijk directeur-generaal van de kolonie Essequibo en Berbice, van 1772 tot aan de Britse bezetting van 1781, en van 1802-1803 commandant.¹

Naast deze economische banden van de universitaire elite is de link van de universiteit van Utrecht met slavernij ook op een andere manier te leggen, namelijk via de wijze waarop men zich in de verschillende disciplines rekenschap gaf van het verschijnsel van de slavernij. De discipline die daarbij vanaf het begin van de universiteit voorop staat, is die van de theologie. En dan moeten we vanzelfsprekend beginnen bij Voetius. Hij volgde in zijn theologie de stelregel *Sola Scriptura*. Alleen de Heilige Schrift is maatgevend. Daarmee kwam hij eigenlijk tot een gematigd anti-slavernijstandpunt, verwijzend naar met name de tien geboden en de gouden regel in Mattheüs 7:12: 'Alles dan wat u wilt dat de mensen u doen, doet u hun ook zo, want dat is de Wet en de Profeten.' Dit standpunt vond men ook terug in andere piëtistische bewegingen. Hiermee stonden hij en enkele van zijn leerlingen, onder wie de Zeeuwse predikant Georgius de Raedt, tegenover de meer 'ruimdenkende' theologen van zijn tijd die slavernij toestonden mits de tot slaaf gemaakten goed behandeld werden. In 1637 vraagt de predikant Udemans Voetius om raad 'quatenus liceat mercatoribus societas indicae, tam occidentalis, quam orientalis, mancipia indica emere et vendere?' [in hoeverre is het de handelaren van de Oost-Indische of de West-indische Compagnie toegestaan slaven te kopen of te verkopen?] Udemans stelde deze vraag aan Voetius mede als voorbereiding op zijn boek *'t Geestelyck Roer van 't Coopmans Schip* dat in 1638 werd gepubliceerd en waarin hij wijst op de plicht van christenen in de behandeling van tot slaaf gemaakten. Het antwoord van Voetius kennen we jammer genoeg niet, maar Schutte wijst op uitspraken in de *Catechesatie* van ene Cornelius Proudroyen die in 1653 in Utrecht werd gepubliceerd.² Deze *Catechesatie*, geëxamineerd door Voetius zelf, kan men met recht beschouwen als de woorden en visie van Voetius, leermeester van zijn catechumeen Proudroyen:

'Is dat oock geen menschen-dieverije/ dat men de luyden wechvoert/ ende voor slaven verkoopt/ ende haer alsoo berooft van haer kostelickste goet/ het welck is de vryheydt/ gelijk veel geschiet in Oost- ende West-Indien? Ja.'³

'Zoo dat het den Christenen niet en betaamt haer in desen rouwen, onsekeren, verwarden, periculeusen, ende onbillicken handel te steken, ende daer door yemant sijn quaet vermeerderen, ende executeur te sijn van yemants quellinge ende ellende. Maer wil yemant uyt dat quaet wat goets voortbrengen, dat hy deselve koope,

om te verlossen ende bevrijden van soo groote dienstbaerheit der wreede tyrannen, ende haer, soo 't mogelick is, in de Christelicke Religie te doen onderwijzen.⁴

In de houding van theologen en zendelingen ten opzichte van slavernij zien we dikwijls een impliciete tegenstelling tussen geld en moraal. En eerlijkheidshalve moeten we eraan toevoegen dat dit standpunt ook sterk anti-paaps gemotiveerd was. Dominant was een halfslachtig christelijk mededogen met personen die het minder hadden dan zichzelf. Kals – opgeleid in de voetiaanse traditie – nam daarbij zoals we al eerder gezien hebben wel een radicaal anti-slavernijstandpunt in.

Het gematigd anti-slavernijconcept van Voetius viel samen met een sterk superioriteitsidee van de christelijke mens t.o.v. de Ander met de 'valse' religie. Voor Voetius was er vanzelfsprekend maar één ware godsdienst. De koloniale praktijk was daarmee een onmisbaar instrument om de ware religie over de wereld te verspreiden. Dit komt ook tot uiting in de visie van Voetius op de doop van kinderen, zoals in het artikel van Janneke Stegeman in *Slavernij en de stad Utrecht* aan de orde wordt gesteld. Op de Dordtse Synode lag de vraag op tafel:

'Oft men de kinderen der Heydenen in Oost-Indien sal mogen doopen, die teenenmaal overgegaen sijn in de familie der Christenen, ende die een Christen hebben, die belovet deselve in de Christelijcke religie op te voeden.'⁵

Voetius schreef een advies dat erop neerkwam dat hij de doop wilde beperken tot etnische kinderen die oud genoeg waren om hun geloof te kunnen belijden. Met de term 'etnisch' had hij de aanhangers van de inheemse religies op het oog, dus niet de joden of moslims die het christelijk geloof verwierpen. Op deze manier werd er door hem een scheiding aangebracht tussen enerzijds 'de geloovigen en hun zaad' en anderzijds 'de heidenen'. De dooppraktijk werd hiermee exclusiever gemaakt. De associatie tussen christelijk geloof en vrijheid, ook van een tot slaaf gemaakte, maakte dat men nog huiveriger werd voor een uitgebreidere dooppraktijk. Exclusiviteit van de protestantse mens werd daarmee in toenemende mate gelijk aan exclusiviteit van de (superioriteit van de) witte mens. En zo werd de protestantse religie – de ware religie – een onderdeel van de superieure beschaving en als zodanig ook een onmisbaar element van de koloniale praktijk.

Overigens was het ook onder de predikanten bepaald geen onbekende praktijk om eigenaar te zijn van tot slaaf gemaakte mensen. Sommige predikanten waren ook nadrukkelijk bij de handel in tot slaaf gemaakten betrokken. Johan Basseliers was predikant en planter en beschikte over zo'n vijftig tot slaaf gemaakten op zijn plantage. Zoals we al gezien hebben, had de Utrechtse alumnus Adriaan de Mey uit Ceylon dertig tot slaaf gemaakten en pronkte hij daar ook graag mee.

Niet zelden ging het hebben van tot slaaf gemaakten ook met geweld gepaard. Ook bij predikanten bleek het gebruik van geweld tegen tot slaaf gemaakten geen taboe. Van Troostenburg de Bruijn verhaalt over de Utrechtse alumnus Jakobus Buren (Burenius). Hij was geboren te Utrecht en had daar theologie gestudeerd. Hij arriveerde in maart 1667 in Indië, werd in dat jaar in Gala (Ceylon) beroepen en werd in 1668 predikant in Colombo. Hij diende ook als assessor van de kerkvergadering op Ceylon. Buren is aangeklaagd wegens het mishandelen van een tot slaaf gemaakte, die aan de gevolgen is overleden. Hij werd daarom in 1676 naar Ternate overgeplaatst waar hij en de meeste van zijn kinderen zijn overleden. De predikant en chroniqueur Francois Valentijn, overigens zelf in bezit van nogal wat tot slaaf gemaakte mensen, sprak van een ongeval dat Buren was overkomen!

Er is naast de theologie nog een andere wijze waarop de universiteit betrokken was bij de slavernij. We hebben gezien dat veel Utrechtse medewerkers naar de Oost en naar de West gingen om onderzoek te doen en te adviseren over de optimale cultivatie van de verschillende exportgewassen. Zo kwam verzamelen, exploratie, experiment en (commerciële) exploitatie – en daarmee het inzetten van tot slaaf gemaakte mensen op plantages – dicht bij elkaar.

Universiteit Utrecht en de slavenvrienden

Was de protestantse religie een steunpilaar van de koloniale praktijk, die religie ging zich in de negentiende eeuw ook nadrukkelijker uiten tegen slavernij. Vanaf het voetiaanse piëtisme loopt er een lijn naar het Réveil, de opwekkingsbeweging in de eerste helft van de negentiende eeuw. Dit Réveil, dat zich keerde tegen het rationalisme en de Verlichting, kende zeker in Utrecht veel aanhangers. Onder invloed van het Réveil is de slavernij ter discussie gesteld. Overigens waren de Britse Quakers de Nederlandse Réveil-opwekkers al voorgegaan in het streven naar afschaffing. In 1807

schaftte de Britse regering in haar *Abolition of the Slave Trade Act* de slavenhandel af. Nederland volgde in 1814 met een verbod op de trans-Atlantische slavenhandel via Nederlandse schepen. De *Abolition of the Slave Trade Act* werd gevolgd door de *Slavery Abolition Act* van 1833 waarmee de slavernij in de Britse gebiedsdelen werd afgeschaft.

De tegenstanders van de slavernij werden 'slavenvrienden' genoemd. Naast deze religieus gemotiveerde tegenstanders van de slavernij waren er ook pragmatisch conservatieven en vrijzinnig liberalen die zich om uiteenlopende redenen uitspraken tegen slavernij. Aan de universiteit van Utrecht was er een groep rond met name prof. J. Ackersdijck en prof. G.W. Vreede die zich meer vanuit rationeel-economische redenen tegen de slavernij opstelde.

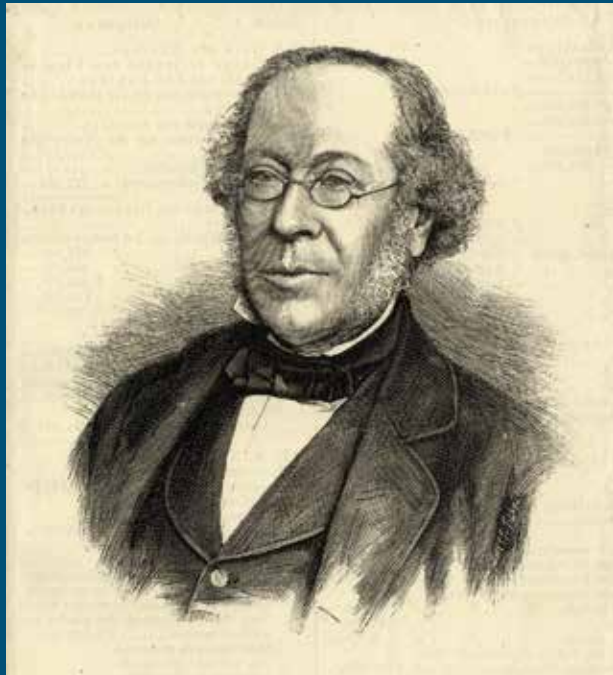
Maar een eenheidsfront van 'slavenvrienden' uit het Réveil en de liberalen was een brug te ver. Men trok uiteindelijk gescheiden op. Interessant is de observatie van de Réveil-dominee Heldring in een rondzendbrief van 15 mei 1845 aan zijn vrienden van het Réveil:

'De Utrechtsche Heeren, slaven-vrienden, meest rationeële mannen, roepen mij op om de zaak der slavernij met hen te bestrijden. Ik heb dat gedaan. Clamans in deserto [roepende in de woestijn]. Nochtans ook deze zaak is uit God: diep is de vloek, die op ons rust, dat wij zulks niet inzien, niet behartigen! Moet ik onder mijne tegenpartij voortgaan of zwijgen?'⁶

Voor de mensen van het Réveil was hun standpunt tegen slavernij niet ingegeven door een verlichte geest maar door de wens om de traditionele christelijke waarden te verkondigen.⁷

Ackersdijck en Vreede gooiden het over een andere boeg. Met name Ackersdijck was de exponent van een nieuwe stroming vrijzinnig liberalen die zich in navolging van de Franse denker August Comte (1798-1857) op basis van een moreel burgerschap meer en meer mengde in het publieke debat, onder andere over onderwijs, kiesrecht, de drankkwestie, kinderarbeid én slavernij. Zij volgden daarbij een positivistisch-wetenschappelijke benadering, gebaseerd op de beginselen van de staatshuishoudkunde en statistiek. Ackersdijck en Vreede zochten hun heil in het uitgeven van een tijdschrift om zo de meningsvorming inzake de koloniën en de afschaffing van de slavernij te stimuleren: *Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde koloniën, bijzonder betrekkelijk de vrijlating der slaven*. Ackersdijck en Vreede zaten in de redactie. Het blad heeft van 1843

Jan Ackersdijck (1790-1861)

G.W. Vreede (1809-1880)

tot 1848 bestaan. De liberale ‘slavenvrienden’ kwamen wekelijks op maandagavond bij Ackersdijck samen.

Op initiatief van met name Ackersdijck en Vreede werd in 1842 een adres aangeboden aan de Koning. De volgende hoogleraren uit Utrecht stonden op deze lijst: J. Ackersdijck (economie), H. Bouman (theologie), A. van Goudoever (letteren), G.J. Mulder (chemie), R. van Rees (natuurkunde), J.H. Royaards (theologie), J.F.L. Schröder (wis- en natuurkunde), J.L.C. Schroeder van der Kolk (anatomie), J.C. Swijghuisen Groenewoud (Oosterse letteren), H.E. Vinke (theologie) en G.W. Vreede (staats- en volkenrecht).

Na dit adres tot de Koning werd in 1848 een adres gepubliceerd aan de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. De lijst van ondertekenaars vertoont een sterk Utrechtse signatuur met een groot aantal Utrechtse hoogleraren aangevoerd door Ackersdijck: J. Ackersdijck (economie), G.W. Vreede (rechten), R. van Rees (natuurkunde), A. van Goudoever (letteren), S. Karsten (wijsbegeerte), B.J.L. de Geer (rechten), C.W. Opzoomer (wijsbegeerte), J.C. Swijghuisen Groenewoud (Oosterse letteren), A. Numan (diergeneeskunde) en H.C. Millies (theologie). In het adres stonden de redenen voor de afschaffing omschreven vanuit de bestuurder/magistraat, de dominee en de koopman:

‘Het is dus de stem van het regt en de menschelijkheid, en het is bovendien de stem van het belang, die dringend vorderen, de slavernij te doen ophouden.’⁸

Overigens lieten ook studenten een geluid horen. In het *Tijdschrift, uitgegeven vanwege de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Afschaffing der Slavernij* werd in de jaargang 1859-1860 vermeld onder berichten:

‘De Bestuurders der Utrechtsche Studenten – Vereeniging Nederland en West- Indië hebben zich in de maand Junij ll. tot Z.M. den Koning gewend, met verzoek, dat zoodanige beschikking moge genomen worden, als waardoor eene spoedige en volledige afschaffing der slavernij tot stand kome.

De adressanten achten het overbodig, de zaak der ongelukkige slaven op nieuw te bepleiten, nadat de stem der godsdienst en der menschelijkheid reeds lang uitspraak heeft gedaan; maar de vrees dat de belanghebbenden bij het behoud der slavernij den

tegenwoordigen toestand van Europa als eene reden zullen aanvoeren, om de spoedige verwezenlijking der emancipatie als on-tijdig voor te stellen, geeft hun aanleiding om op te merken, dat juist de bewolkte horizon van Europa eene drijfveer te meer is, om de emancipatie ten spoedigste in het leven te roepen, ten einde de rust in de Nederlandsche koloniën niet verstoord worde, en de smeulende vonk van ontevredenheid in den boezem der slaven-bevolking niet uit barste in lichterlaaije vlam.'

Het adres eindigde met de oproep aan 'de Nederlandsche Natie' om adressen in deze geest te sturen om zo 'de spoedige vrijmaking der slaven te bevorderen'.⁹

De 'slavenvrienden' van het Réveil bleven ook actief en richtten in 1853 de Maatschappij tot bevordering van de Afschaffing der Slavernij op. Het eerste beginsel luidde: 'De slavernij, gelijk zij ook in de Nederlandsche koloniën bestaat, is onvereinigbaar met de voorschriften, den geest en de strekking van Gods heilig Woord.' In 1854 verscheen een boek van de hand van W.R. baron van Hoëvell: *Slaven en vrijen en onder de Nederlandsche wet*. Dit boek heeft veel invloed gehad in de meningsvorming in Nederland over slavernij. Onder de 'slavenvrienden' rekenen we ook Nicolaas Beets, de bekende predikant, hoogleraar, schrijver en dichter uit Utrecht.

Vanuit zijn geloofsovertuiging verklaarde Beets zich nadrukkelijk tegenstander van de slavernij. Hij schreef in 1853 het volgende gedicht over de slaven:

*Och Neerlands machtigen en braven!
 Verbreek ons juk;
 Brengt, brengt uw arme neger-slaven
 Toch eindelijk, eindelijk uit den druk.
 Wij zijn wel zwarten,
 Maar hebben harten,
 Zoo goed als gij.
 En zoo uw harten beter zijn,
 Verlost dan de onzen van de pijn!
 Veel lijden wij.*

'Wij zijn wel zwarten, Maar hebben harten'; een treffende wijze om het christelijk superioriteitsdenken te formuleren.

Nicolaas Beets (1814-1903) in zijn studeervertek

In dit overzicht moeten we ook H.C. Millies noemen. We kwamen Millies al tegen als initiatiefnemer van het eredoctoraat van de taalkundige en Bijbelvertaler Herman Neubronner van der Tuuk.

Millies studeerde vanaf 1827 aan het Luthersche Seminarium en studeerde daarna theologie en semitische talen onder Taco Roorda in Leiden. In 1832 werd hij proponent bij het Luthersch Kerkgenootschap en vervolgens predikant te Kuilenburg [Culemborg], Haarlem en Utrecht. Hij heeft ook namens het Nederlands Bijbelgenootschap in Zuid-Sulawesi gewerkt. In 1847 werd hij benoemd tot hoogleraar aan de Luthersche Kweekschool en in 1856 werd hij hoogleraar in de oosterse taal- en letterkunde in Utrecht. Hij had een uitgebreide kennis van oosterse talen en was zeer bedreven in het Maleis en Javaans. H.C. Millies, een vooraanstaande figuur in het Nederlandse Bijbelgenootschap, zette zich nadrukkelijk in voor de afschaffing van de slavernij. In 1847 liet hij van zich horen in het *Algemeen Dagblad*. Op 3 december 1845 was er in het *Algemeen Handelsblad* een artikel verschenen waarin werd gesteld: 'Dewijl het Christendom de slavernij niet verbiedt, sluit de slavernij geenszins het Christendom uit. Men kan te gelijk Slaaf en Christen zijn. Ook behoeft de Christen geen

H.C. Millies (1810-1868)

Herman Jeremias Nieboer
(1873-1920)

naam-Christen, geen huichelaar te wezen, omdat hij slaven heeft.' Millies reageerde daarop met een pamflet getiteld *Mag de Christen eigenaar van slaven zijn? Tegen het Alg. Handelsblad van 3 Dec. 1847* (Amsterdam, 1847).¹⁰ Millies meende dat slavernij en christendom onverzoenbaar zijn. Slavernij is niets meer en niets minder dan 'mensenroof' en is daarom in strijd is met 'alle ware religie', inclusief het christendom. Het ging Millies om een meer omvattende maatschappelijke transformatie door het christendom: 'Niet slechts enkele gebreken in den mensch, enkele misbruiken in den maatschappij en den staat wilde onze Heer hervormen; maar den mensch zelve en door hem ook het huisgezin, de maatschappij, den geheelen staat herscheppen en vernieuwen.'

Nederland schafte de slavernij in delen af. Eerst werd in 1860 met de 'Wet vaststelling van het Reglement op het beleid der regering van Nederlandsch Indië' de slavernij in het grootste deel van Indië afgeschaft. In West-Indië werd per 1 juli 1863 de slavernij afgeschaft met de 'Emancipatiewet'. Afschaffing van de slavernij als emancipatie! Mulder wijst terecht op de paradox dat met name het conservatief-christelijk en daarmee antimoderne deel van de Nederlandse samenleving uiteindelijk deze 'verlichte' en moderne ontwikkeling van de afschaffing van de slavernij mede heeft bevorderd.¹¹

Herman Jeremias Nieboer

*Slavery as an industrial system*¹²

In 1900 verscheen er een dissertatie in Utrecht over slavernij die gezien werd als een van de eerste – voor die tijd – moderne sociaal-wetenschappelijke studies over het thema; een studie die ook lange tijd gezaghebbend is gebleven, bijvoorbeeld bij antropologen en historici die zich bezighielden met het verschijnsel in gebieden die niet, of in elk geval slechts indirect, tot de 'westerse' invloedssfeer behoorden. Het betreft de dissertatie van Herman Jeremias Nieboer (1873-1920), *Slavery as an industrial system* ('s-Gravenhage, 1900), waarmee hij promoveerde bij De Louter, hoogleraar binnen de rechtenfaculteit.

Nieboer past in de ontwikkeling van de sociale wetenschappen, eind negentiende, begin twintigste eeuw. Hij was sterk beïnvloed door het werk van S.R. Steinmetz (1862-1940). Steinmetz kwam uit Leiden waar hij rechten had gestudeerd, maar hij was vooral zeer beïnvloed door de Leidse hoogleraar in de land- en volkenkunde van Nederlands-Indië, G.A. Wilken

(1847-1891). Wilken had veel onderzoek gedaan naar verwantschap en traditionele rechtssystemen. Steinmetz was gepromoveerd op een dissertatie getiteld *Ethnologische Studien zur ersten Entwicklung der Strafe: nebst einer psychologischen Abhandlung über Grausamkeit und Rachsucht*. In 1895 werd Steinmetz als privaat-docent in de etnologie, de volkenkunde, in Utrecht aangesteld. Hij aanvaardde deze functie met een openbare les over 'Het goed recht van sociologie en ethnologie als universiteitsvakken'. Steinmetz is een van de eersten die de sociologie introduceerde in Utrecht. Hij definieerde de sociologie als 'de studie van al de verschijnselen van het maatschappelijk leven der menschen als zoodanig'. En die omvattende studie zocht – naar analogie van de natuurwetenschappen – naar wetten en regelmatigheden in dit brede sociale veld. In navolging van Ackersdijck ging het hem om een positivistisch-empirisch gefundeerde wetenschap. Hij zocht naar samenhang in maatschappelijke verschijnselen op basis van veelal statistisch materiaal. Zoals Steinmetz aangaf was de ethnologie niet meer en niet minder dan de inleiding op de sociologie. De ethnologie was de verklaring van de levenswijzen van 'lager ontwikkelde' volkeren op basis van een moderne empirische wetenschappelijke methode. Zoals Steinmetz schreef in zijn openbare les in 1895:

'Het immense paleis bevat behalve zalen, ook verdiepingen: de kelders der oergeschiedenis, het souterrain der wilde volkeren, en dan eerst de hoven, de tuinen, de kleine cellen en de overrijke vertrekkenreeksen der barbaarsche, der half- en geheel-beschaafde volken. [...] Nu echter is de Ethnologie eene positieve wetenschap geworden, en zijn hare resultaten van steeds grooter zekerheid en waarde. Tot de Sociologie staat zij in meer dan een opzicht in eene zeer bizondere verhouding. Men kan haar de sociologie der lager ontwikkelde volken noemen, *het eerste hoofdstuk der sociale wetenschap*. [...]

Het hoofdbelang der Ethnologie voor de Sociologie is echter, dat wij allen grond hebben de sociale toestanden, de beschaving der wilde volken als een vroeger stadium onzer eigene, zooveel hoogere ontwikkeling te beschouwen. Eerst dit inzicht, dat wij aan de algemeene evolutie-theorie danken en dat door de positieve ervaring zoo geheel bevestigd wordt, heeft de Ethnologie van zoo uniek gewicht gemaakt voor de ontwikkelingsgeschiedenis der beschaving. [...]

De wilden, die onze kogels, syphilis, alcohol en avonturiers in zoo ruime mate ontvingen, mogen waarlijk wel nog eenige andere zoe-tere vruchten der beschaving leeren kennen. Alleen *kortzichtig* darwinisme hoeft hier tot eene onbarmhartige theorie te leiden. [...] Ook als Ethnographie, als zuivere beschrijving, statistiek, en, (waar dit nu en dan even mogelijk) als geschiedenis is de studie der onbeschaafde volken in hoogste mate aantrekkelijk, en in het systeem der wetenschappen ten volle gerechtvaardigd.¹³

Dit stelt specifieke eisen aan de etnograaf:

‘Van den ethnograaf, den volksbeschrijver, eischen wij nu, zal hij het hoogste werk kunnen leveren, het werk waaraan wij nu eigenlijk alleen behoefte hebben, het volgende: voldoende kennis van de taal, intimiteit met het volk, lang verblijf, en als persoonlijke eigenschappen vooral die, welke bij dit praktisch werk noodig zijn: tact, moed, gezondheid, waarnemingsgave enzovoorts. Worden de eerste eischen bevredigd, zoo is het onmogelijk, dat vele, ja, dat meer dan eenige volkjes of wel een groot, ontwikkelder volk door den ethnograaf onderzocht worde.’ [...]

Daarom is de ethnologie als moderne, vergelijkende wetenschap nodig:

‘Welnu, de vergelijkende ethnologie, naar den strengsten eisch beoefend, vordert in de eerste plaats als persoonlijke eigenschappen van den vorschcr kennis van vele verwante wetenschappen, uiterste veelzijdigheid en geduld, het vermogen lang en rustig in talloze boeken te zoeken en te snuffelen; iedere ethnologische onderzoeking, wil haar resultaat niet waggelen bij 't kleinste kritische duwtje, moet uitgaan en voortdurend gebruik maken van de vergelijking van zoovele volken als maar mogelijk, en dit eischt veel, zeer veel tijd, al denken wij ons ook in het bezit van zeer verbeterde apparaten voor deze studien, wat door samenwerking zeer zeker bereikt kan en moet worden.’¹⁴

‘[...] maar hoeveel geeft zij [de sociologie] daarvoor niet terug, al deze studien verkrijgen door haar eene nieuwe, frissche, groote beteekenis, en daarmee vaak nieuwe opwekkende ‘Forschungsmotive’: men denke aan de anthropologisch-sociologische behandeling van

het opkomen en ondergaan van volken en kulturen. De jonge man zal door de sociologie nieuwe, machtige, duurzame belangstelling in zijne eigenlijke vakstudieën krijgen.”¹⁵

Ik heb ruim geciteerd uit zijn openbare les uit 1895 om zicht te bieden op de complexiteit van enerzijds een opmaat naar een moderne empirische sociale wetenschap en anderzijds het bekende stramien van een evolutionair ontwikkelingsdenken. Na vijf jaar in Utrecht ging Steinmetz naar Leiden en vandaar naar Amsterdam met als leeropdracht ‘de politieke aardrijkskunde, de volkenkunde en de land- en volkenkunde van de Oost-Indische Archipel’.

Het werk van Steinmetz leidde in Utrecht uiteindelijk tot de dissertatie van H.J. Nieboer *Slavery as an industrial system. Ethnological researches* in 1900. Nieboer promoveerde binnen de rechtenfaculteit bij De Louter, maar zijn echte begeleider was onmiskenbaar Steinmetz. Nieboer zegt over Steinmetz in zijn voorwoord: ‘This work was written under the direction of my teacher and friend Dr. S. R. STEINMETZ, to whom I wish here to tender my warmest acknowledgments. It was Dr. STEINMETZ who first showed me the beauty of the social sciences [...]’. In 1910 verscheen er een verder bijgewerkte versie van deze dissertatie.¹⁶ De dissertatie van Nieboer is een klassieker geworden die ook nu nog een eervolle plaats in de antropologische literatuur inneemt.

Het doel van Nieboer was om de omstandigheden te onderzoeken waardoor de slavernij tot een succesvol industrieel systeem werd en de omstandigheden waaronder slavernij moest wijken voor vrije arbeid. Hoewel Nieboer zijn onderzoek beperkte tot ‘wilde stammen’, was hij niet geïnteresseerd in een reconstructie van de vroege geschiedenis van de mensheid. ‘It is sociological laws that we want in the first place’ (1910: xvi). Hiermee nam hij dus radicaal afstand van een evolutionair perspectief zoals gebruikelijk was in zijn tijd. Nieboer toonde zich een moderne sociaal-wetenschapper. Hij gebruikte daarbij de comparatieve methode.

Nieboer begon door een definitie van slavernij op te stellen: ‘the slave as a man who is the property or possession of another man, and forced to work for him.’¹⁷ Hij bracht deze definitie nog weer verder terug tot een kortere vorm: ‘Slavery is the fact that one man is the property or possession of another.’¹⁸ Na de definitie van slavernij maakte Nieboer een uitgebreide lijst van alle ‘wilde volkeren’ waarin hij noteerde of ze al dan niet slavernij kenden. In de eerste editie vermeldde Nieboer 176 positieve en

164 negatieve gevallen; in de tweede editie breidde hij zijn overzicht uit tot 210 stammen met slaven en 181 zonder slaven.

Nieboer formuleerde als een algemene regel: Slavernij, als een industrieel systeem, zal waarschijnlijk niet bestaan waar het levensonderhoud afhangt van materiële middelen die in beperkte hoeveelheid aanwezig zijn.¹⁹ Nieboer stelde vervolgens voor om een verdeling te maken in volkeren met open hulpbronnen en volkeren met gesloten hulpbronnen ('open and closed resources'), in navolging van de Fransman Loria.²⁰

Tot hulpbronnen behoort met name land. Hij concludeerde dat onder volkeren met open hulpbronnen slavernij of lijfeigenschap kan bestaan omdat op geen andere wijze mensen gedwongen kunnen worden voor anderen te werken. Bij volkeren met gesloten middelen daarentegen zullen slechts vrije arbeiders aangetroffen worden die alleen afhankelijk zijn van loon.²¹ (1910:385) Hij erkende overigens onmiddellijk dat er uitzonderingen mogelijk zijn op deze regel. Dit begrip van open en gesloten hulpbronnen als verklaring voor het al dan niet voorkomen van slavernij wordt tot op de dag van vandaag als analysekader gehanteerd. Zeker, het werd soms gemodificeerd, maar in de kern is het kader blijven bestaan.

Interessant genoeg trok Nieboer lijnen naar zijn eigen tijd en vergeleek de toestand met die van de arbeidersklasse in modern Europa, die volgens hem in veel opzichten zeker niet beter was dan die van slaven. Hij raakte overtuigd van de noodzaak en redelijkheid van het socialistische alternatief en sloot zich aan bij de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij. In zijn overzichtswerk over de geschiedenis van de antropologie in Utrecht concludeert Jan de Wolf:

‘Als er één Nederlandse cultureel-antropologische studie is geweest die het predikaat ‘klassiek’ zou verdienen, dan is het wel dit werk. Geleerden die zich bezighouden met slavernij kunnen er niet omheen.’²²

Als aanvulling op, en deels in contrast met, de kwantitatief-sociologische dissertatie van Nieboer promoveerde in 1937 Aaldrik Hendrik Ruibing bij de Utrechtse hoogleraar Fischer, die in 1936 aangesteld was bij de indologische faculteit, op een dissertatie getiteld *Ethnologische studie betreffende de Indonesische slavernij als maatschappelijk verschijnsel*. Ruibing was als assistent-resident op Ambon aangesteld en werkte later ook op Celebes. Op basis van veel etnografisch materiaal formuleerde Ruibing een nuancing van het concept van 'slavery as an industrial system'. bij hem ging

het om de diversiteit van slavernij als een maatschappelijk verschijnsel. Bij veel volken ('volkjes', in de woorden van Ruibing) in Indonesië was slavernij strikt economisch gezien van gering belang en werd de tot slaaf gemaakte (vaak als oorlogsbuit) niet uitsluitend als deel van het vermogen van de eigenaar gezien.

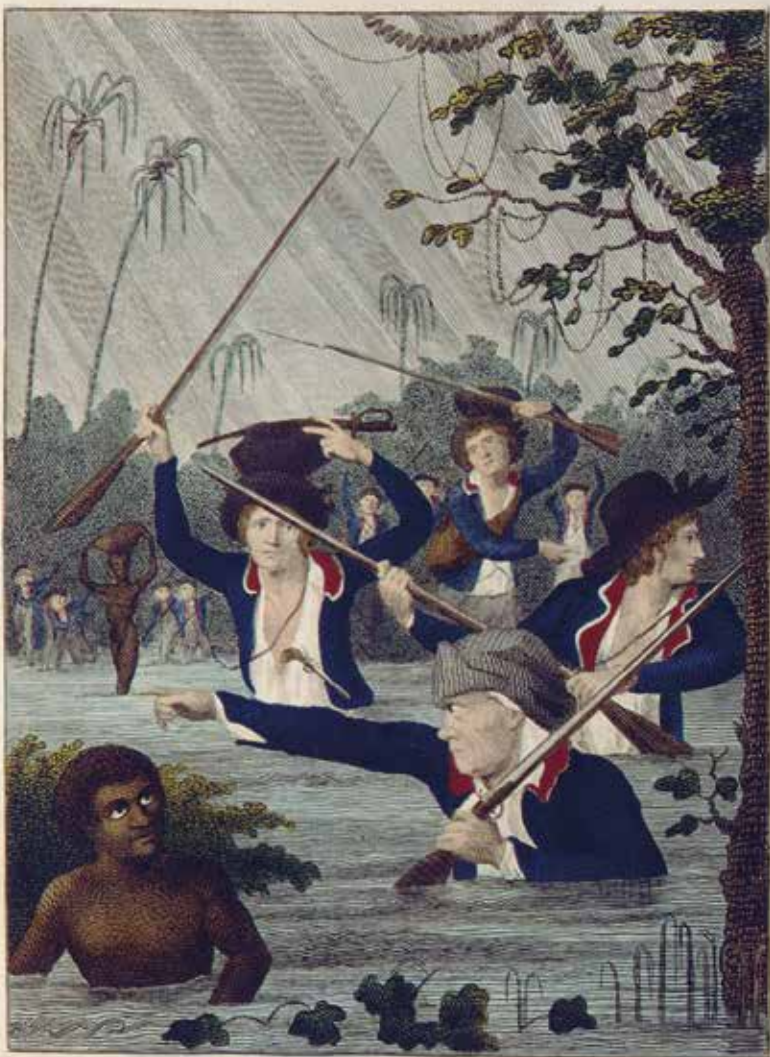
'De maatschappij van de door ons besproken volkjes wordt bijna zonder uitzondering gekenmerkt door een gesloten huishouding, waarmee wij bedoelen dat zij bijna steeds economisch zelf-genoezaam zijn en niet of slechts in zeer geringe mate voor het marktverkeer met anderen produceeren. Dit brengt met zich mede, dat de slavernij voor deze volken als een "industrial system" slechts geringe waarde heeft.'²³

Slavernij was weliswaar overal gebaseerd op verschil in aanzien van tot slaaf gemaakten en vrijen, en op bepaalde gezagsverhoudingen die hun heer over hen uitoefende, maar voor de rest bestonden er grote verschillen.

'Bij de afschaffing van de slavernij door het Gouvernement treedt deze onmogelijkheid [gebruiksrechten op grond voor de voormalige slaven] duidelijk aan het licht. Het blijkt nu dat de gewezen slaven, door het feit dat zij de gebruiksrechten op den grond niet ontberen kunnen, op hun oude meesters aangewezen blijven. [...] En gezien het feit, dat de vrijgewordenen voor de uitoefening van deze gebruiksrechten weer op hun vroegere meesters waren aangewezen, zal het ons niet verwonderen, dat wij vermeld vinden, dat de verhouding vrij – slaaf voor een groot gedeelte behouden bleef.'²⁴

In zijn voorwoord betuigde hij zijn dank aan zijn promotor Fischer, mej. Grolman, de assistente van prof. Kohlbrugge, en aan de 'zeergeleerde Kruyt'. Hij doelde hier op de zendeling-etnoloog A.C. Kruyt die, zoals we al vermeld hebben, in 1913 een eredoctoraat ontving in Utrecht. Kruyt had overigens zelf in 1911 een uitgebreid artikel gepubliceerd over de slavernij op Celebes.

Terwijl in Leiden etnologen meer belang hechtten aan de onderliggende structurele overeenkomsten tussen de verschillende groepen in Indië en dat ook als basis zagen voor een Indonesisch nationalisme, werden in Utrecht juist de grote verschillen tussen de volken van de archipel benadrukt, die slechts door een vanuit Nederland geïnitieerde Rijkseenheid met elkaar verbonden konden worden. Geheel in de geest

March thro' a swamp or Marsh in Terra-firma.

London. Published Decr 1776. by J. Johnson, C. Pindar Church Lane.

March thro' a swamp. Blake after John Gabriel Stedman. *Narrative of Five Years Expedition Against the Revolted Negroes of Surinam*

van deze dissertatie sloot Ruibing af met een aantal stellingen, waaronder stelling VI:

Het is af te keuren dat de Candidaat-Indisch ambtenaar zijn studie kan voltooien zonder kennis van de vergelijkende volkenkunde van Nederlandsch-Indië en de instellingen van den Islam.

Antropologie en Suriname

Ik wil dit onderdeel niet afsluiten zonder kort stil te staan bij het latere belangwekkende antropologische werk in Utrecht met betrekking tot Suriname. In 1971 werd H.U.E. Thoden van Velzen benoemd tot hoogleraar in de culturele antropologie. Hij had een dissertatie geschreven over het politieke systeem van de Ndjuka-‘bosnegers’ van Suriname en heeft over deze bevolkingsgroep tijdens zijn tijd in Utrecht ook regelmatig gepubliceerd. Inmiddels waren binnen het nationale concentratiebeleid op het terrein van de antropologie Latijns-Amerika en het Caribisch gebied aangemerkt als concentratiegebied voor Utrecht. H. Hoetink kwam naar Utrecht als opvolger van Van Baal. Hij had een dissertatie geschreven over Curaçao.

In 1978 studeerde Wim Hoogbergen af in Utrecht. Hij promoveerde in 1985 op de dissertatie *De Boni-oorlogen, 1757-1860. Marronage en guerrilla in Oost-Suriname* (Utrecht, 1985); een handelseditie verscheen in 1992 onder de titel *‘De bosnegers zijn gekomen!’ Slavernij en rebellie in Suriname*.

Het is met name Hoogbergen geweest die veel publiceerde over de Boni-‘bosnegers’ in Suriname. Hij heeft ook veel tijd en energie gestoken in het verspreiden van informatie over (de geschiedenis van) deze groep van de Marrons, de weggelopen tot slaaf gemaakten in Suriname, naar een breed publiek in Nederland. Van Wim Hoogbergen loopt er een directe lijn naar de dissertatie van Ellen Neslo. Zij specialiseerde zich in de geschiedenis van de bevolkingsgroep van vrije mensen van kleur in Paramaribo. In haar dissertatie uit 2016, *Een ongekende elite: De opkomst van een gekleurde elite in Koloniaal Suriname 1800-1863*, laat zij zien hoe voormalige tot slaaf gemaakten zich konden opwerken in de koloniale samenleving en economisch belangrijke beroepen konden uitoefenen. Door de *manumissie*, het vrijkopen van tot slaaf gemaakten, holden zij bovendien het systeem van slavernij van binnenuit uit.

OPLEIDEN & CONTROLEREN (1925-1950) DE 'OLIEFACULTEIT'

De Indologische faculteit 1925-1950¹

Dit hoofdstuk gaat over een specifiek tijdvak in de koloniale geschiedenis waarin een aantal personen van binnen en buiten de universiteit van Utrecht met name het onderwijs en de vorming van de studenten ten dienste wilde stellen van de kennis over de koloniën – maar dan wel met een hele specifieke insteek en motivatie!

Dat politiek en kolonie met elkaar verbonden zijn had de universiteit al in 1723 ondervonden. In november 1723 promoveerde Nicolaus Konradus Hupka, afkomstig uit Frankfurt am Main, bij prof. E. Otto, hoogleraar in het burgerlijk recht, het publiek recht en het feodaal recht. Voorafgaand aan deze promotie meldde Otto in de Senaat dat de kandidaat buiten zijn medeweten een stelling had toegevoegd die als volgt luidde:

'Navigatoriam, negotiationis causa, extremos ad Indos inire societatem, ubi omnibus aliis, ita et Austriaci Belgii populis gentium jure licitum semper erit atque permissum.' [Het oprichten van een scheepvaartmaatschappij om handel te drijven op Indië zal te allen tijde aan alle volken, dus ook aan het volk van de Oostenrijkse Nederlanden, geoorloofd zijn.]²

Op het moment van de promotie was er een ernstig geschil tussen de Republiek en de overheid van de Oostenrijkse Nederlanden (de Zuidelijke Nederlanden) over de in december 1722 in Oostende opgerichte Generale Keizerlijke Indische Compagnie (of Compagnie Générale Impériale et Royale des Indes). De Republiek was beducht voor een concurrent van zijn eigen *societas navigatoria*, de VOC. De Senaat was behoorlijk huiverig om in dit politieke krachtenveld terecht te komen. Het toelaten van deze stelling zag men als een ongewenste politieke stellingname van de Senaat ('de illa controversia judicium'). De kandidaat werd verzocht de

gewraakte stelling weg te laten. Hupka stemde toe en liet de bladzij met de stelling verwijderen, waarop de promotie alsnog kon plaatsvinden.³

In 1925 verscheen er een artikel in *De Gids*, ondertekend door zes hoogleraren die verbonden waren aan de universiteit van Leiden, onder de opvallende titel 'De aanslag op Leiden'. Wat bedoelden zij met deze 'aanslag'? Daarvoor moeten we wat verder terug in de tijd. In een artikel in *De Gids* van 1899 sprak mr. C.Th. Van Deventer over 'Een Eereschuld' van Nederland jegens Indië en haar bewoners. Het artikel maakte destijds grote indruk. In 1901 verscheen er een brochure van de journalist Pieter Brooshooft getiteld *De ethische koers in de koloniale politiek*.

Journalist en schrijver
Pieter Brooshooft
(1845-1921)

In dezelfde geest sprak koningin Wilhelmina bij het aantreden van het kabinet onder leiding van Abraham Kuyper in haar troonrede van 17 september 1901 over de houding van Nederland ten aanzien van Indië:

‘Als Christelijke Mogendheid is Nederland verplicht in den Indische Archipel de rechtspositie der inlandsche Christenen beter te regelen, aan de Christelijke zending op vaster voet steun te verleen, en geheel het regeeringsbeleid te doordringen van het besef, dat Nederland tegenover de bevolking dezer gewesten een zedelijke roeping heeft te vervullen.’

Haar uitspraken markeerden het begin van de zogenoemde ‘ethische politiek’ ten aanzien van Indië. Met deze ethische politiek wilde Nederland afstand nemen van het idee dat Indië een wingewest was dat uitsluitend Nederlandse belangen moest dienen. De inheemse bevolking moest nu de kans krijgen om zich verder te ontwikkelen met scholing en onderwijs. Een onderdeel van de politieke emancipatie van de inheemse bevolking was de instelling van de Volksraad in 1918. Dit orgaan mocht de regering in Batavia adviseren. Een deel van de leden werd gekozen en een ander deel benoemd door de gouverneur-generaal. Aanvankelijk bezetten de Europeanen een onevenredig groot aantal zetels. Nationalistische politici, die vooral op Java en Sumatra actief waren, ging dit niet ver genoeg. Dit nationalisme verbreidde zich ook sterk onder de Indische studenten in Nederland, met name in Leiden.

Maar zoals dat gaat met etiketten als ‘ethische politiek’, ze zijn ze vaak ambigu en moeilijk te periodiseren. Nederland was ‘dominee’ maar wilde ook zeker ‘koopman’ blijven. Misschien is het woord ‘bevoogding’ wel de kern van het koloniale beleid in deze periode. Zeker, de inheemse bevolking zou meer kansen moeten krijgen op ontwikkeling en scholing, maar wel onder leiding van het moederland. Elsbeth Locher wijst erop dat juist in de periode van de ethische politiek – of misschien beter als onderdeel hiervan – Nederland zijn greep op de buitengewesten buiten Java versterkte. Ethische politiek was ook ethisch imperialisme.

Een aantal bij onze koloniale onderneming betrokken mensen toonde zich ongelukkig met deze ontwikkelingen. Meer onderwijs, inclusief hoger onderwijs, en meer vorming van delen van de inheemse bevolking zou leiden tot een beter inzicht van hun positie en zou ertoe kunnen leiden dat men de ketenen van het koloniale bewind zou willen verbreken. Men zou hiermee weleens het paternalistisch gezag kunnen gaan betwisten.

Deze mensen vonden het een gevaarlijke ontwikkeling die zelfs het idee van 'onafhankelijkheid' in de geest van de inheemse bevolking zou bevorderen. Waar vinden we deze verontruste lieden? Een aantal ondernemers met grote belangen in de kolonie zag deze ontwikkelingen met lede ogen aan. Voor hen gold het motto 'Indië verloren, rampspoed geboren'.⁴ Zij werden aangevoerd door Willem Treub, oud-minister van Financiën, inmiddels voorzitter van de Ondernemingsraad voor Nederlands-Indië en broer van Melchior Treub, voormalig directeur van 's Lands Plantentuin in Bogor. Deze Ondernemingsraad voor Nederlands-Indië was een lobbygroep waarin het bedrijfsleven met grote investeringen in bijvoorbeeld olie, suiker, rubber en kina vertegenwoordigd was. Willem Treub was van 1921 tot 1930 voorzitter van deze lobbygroep.

Maar men vond ze ook in conservatieve kringen: intellectuelen – ook aan universiteiten – die zich tegenover de verlichtingsidealen hadden gepositioneerd, die ontwikkelingen in de richting van algemeen kiesrecht een totaal verkeerde weg vonden. Men vond ze onder hoogleraren in de rechten die eind negentiende en begin twintigste eeuw beïnvloed waren door de historische rechtsschool uit Duitsland.

Twee vertegenwoordigers, Treub en de historicus Gerretson, vonden elkaar in de onvrede over het koloniale denken in de ethische lijn zoals dat volgens hen met name in Leiden beleeden werd. En juist op de indologieopleiding aan deze universiteit werden de hogere ambtenaren opgeleid voor een functie in het civiele corps in Indië.

Gerretson – die onder het pseudoniem Geerten Gossaert in 1911 de zeer bekend geworden dichtbundel *Experimenten* publiceerde – was onder Colijn directiesecretaris van de Bataafsche Petroleum Maatschappij. Hij schreef een nota voor de Ondernemingsraad waarin hij ideeën ontvouwde voor een opleiding die het programma van Leiden zou bijsturen in een meer conservatieve richting, waarbij het idee van het 'historisch geworden' ook in de koloniale verhoudingen, centraal stond. Aanvankelijk dacht men aan de mogelijkheid om een bijzondere leerstoel in Leiden te vestigen, maar al snel werd dit als een heilloos plan opgegeven. Dat zou Leiden nooit accepteren, was de gedachte. Uiteindelijk kwam Gerretson met het plan om een nieuwe indologie-opleiding te starten met een aantal bijzonder hoogleraren. Via de contacten van Treub in het bedrijfsleven kwam er voldoende kapitaal binnen om deze onderneming te financieren. Zo werd formeel op 26 januari 1925 de stichting Fonds ten behoeve van Indologische Studiën aan de Rijksuniversiteit te Utrecht opgericht.

Als doelstelling van het fonds werd geformuleerd:

'de ontwikkeling van Nederlands-Indië langs de lijnen van historischen groei zooveel mogelijk te bevorderen, door het openen van de mogelijkheid tot opleiding van wetenschappelijk gevormde krachten voor maatschappelijke en ambtelijke functies aldaar op ruimer schaal dan thans in Nederland bestaat, zulks mede ter versterking van den band, die tusschen beide deelen van het Koninkrijk der Nederlanden bestaat.'

Het fonds kende bijdragen van verschillende ondernemingen waaronder De Bond van Eigenaren van Nederlandsch-Indische Suikerondernemingen en de Bataafsche Petroleum Maatschappij. In de notulen van de Raad van de Bataafsche Petroleum Maatschappij van 9 oktober 1924 werd over de bijdrage aan het Fonds vastgelegd:

'zulks met de bedoeling om, tezamen met andere belanghebbende ondernemers in Nederlandsch-Indië, tegenover de overwegend-LINKSCHE en weinig praktische opleiding der Oost-Indische ambtenaren te Leiden een tegenwicht te hebben.'⁵

Men dacht eerst aan het Koloniaal Instituut in Amsterdam als gastheer van deze opleiding, maar dat werd afgewezen omdat het Koloniaal Instituut zich naar eigen zeggen niet op het terrein van het (hoger) onderwijs wilde begeven. De gemeentelijke universiteit van Amsterdam viel ook af aangezien men daar te veel oppositie verwachtte tegen de conservatieve 'ideologie' van het plan. Uiteindelijk viel de keuze op Utrecht. De latere secretaris van het Fonds, Van Gybland Oosterhoff, schreef in het *Gedenkboek 1925-1935*: 'Utrecht was in geestelijk opzicht de meest aangeezene universiteit.' En daar had hij niet geheel ongelijk in. De onderneming ontving veel steun in Utrecht, met name bij een aantal hoogleraren in de rechtsgeleerdheid zoals prof. J. de Louter, prof. B.C. de Savornin Lohman en met name prof. J.P. Suyling, maar ook bij het curatorium van de universiteit. Suyling had zelf al eerder in 1916 de suggestie gedaan van de wenselijkheid van een 'Indische faculteit' in Utrecht.⁶

Zij waren mede beïnvloed door het denken van de Historische Rechtsschool in Duitsland. In dat denken stond het benadrukken van het eigen karakter van een bepaald land, volksdeel of volk centraal, het beklemtonen van organische samenhang tussen volkskarakter, recht en politieke vorming, de noodzaak van voorzichtige, geleidelijke hervormingen

en het idee dat het nieuwe moet wortelen in het oude. Ontwikkeling moest oog hebben voor datgene wat in de geschiedenis gegroeid was en daarmee ook legitimiteit had. Friedrich Carl von Savigny (1779-1861) wordt gezien als de grondlegger van deze historische rechtsschool. Hij heeft veel invloed gehad in Nederland. A.C. Holtius, Utrechts hoogleraar rechtsgeleerdheid van 1831 tot 1857, onderhield een lange briefwisseling met Savigny en was ook zijn gastheer toen hij Utrecht aanded op een reis in Nederland.⁷ Friedrich Julius Stahl, staats- en kerkgeleerde, rechtsfilosoof én politicus, bracht het denken van de historische rechtsschool nog een stap verder.⁸ Hij verzette zich tegen het denken van de revolutie met als kenmerken de eis van volksoevereiniteit, onbeperkte vrijheid en een strikte scheiding tussen kerk en staat; een radicale breuk met het verleden. Stahl wist dat hervormingen noodzakelijk waren maar wees de kern van het revolutionaire denken – dat het openbare leven is gebaseerd op de wil van de mens in plaats van op Gods ordeningen – af. Alleen het christendom kon het revolutionaire denken keren. Stahl zag het protestantisme als de kern van het christelijk gedachtegoed. Hij benadrukte het ‘geschichtliche’ handelen van God in de geschiedenis. Daarmee verleent het legitimiteit aan instituties die in die geschiedenis gegroeid zijn. In die zin kan ook de staat niet neutraal zijn. Hij zag binnen de staat een centrale rol voor de monarch, die enerzijds een *droit divin* had maar anderzijds toch ook onderdeel was van een rechtsstaat met wetten. Het ging Stahl om ‘Autorität, nicht Majorität’. Dit beginsel is later met name bij de christelijk-historische voormannen terug te zien in hun bedenkingen tegen het algemeen kiesrecht. Stahl was een belangrijke inspiratiebron voor Groen van Prinsterer (‘le Stahl de la Hollande’) en met hem een aantal Utrechtse hoogleraren.

Met name in het gedachtegoed van de mensen die de Oliefaculteit hebben opgericht is dit conservatieve christelijk-historisch denken sterk geprofileerd. Via de christelijk-historische kongsi had Gerretson al eerder door zijn omgang met de grote roerganger van de christelijk-historische partij, prof. A.F. de Savornin Lohman (1837-1924), contact in Utrecht met diens neef B.C. de Savornin Lohman, die in 1912 benoemd was tot hoogleraar staats- en administratief recht in Utrecht. B.C. de Savornin Lohman zou in 1931 bij de 295ste verjaardag van de universiteit van Utrecht een rede uitspreken onder de titel *Het eigen Recht der Overheid*. In deze rede zegt hij onder meer: ‘Terecht naar het mij voorkomt: erkenning van dat eigen recht der Overheid is een eerste voorwaarde voor herstel van den zieken staat.’⁹

Het artikel in *De Gids* van 1925 van de Leidse hoogleraren onder de titel 'De aanslag op Leiden' was onderdeel van een felle polemiek in de landelijke kranten in Nederland over het voornemen van Utrecht. De architecten van de opleiding in Utrecht zetten zich nadrukkelijk af tegen 'Leiden' met haar (vermeende) ethische ideologie. Gerretson sprak over de tegenstelling tussen 'Leidsche ideologie en Indische realiteit', waarbij de 'Leidsche ideologie' stond voor verregaande zelfbeschikking van een toekomstige Indonesische eenheidsstaat, en de 'Indische realiteit' voor een historische Indische verscheidenheid die een verdeel-en-heerspolitiek in het voordeel van de Nederlandse belangen mogelijk zou maken.¹⁰ Het mikpunt van de kritiek op Leiden betrof met name de hoogleraar volkenrecht Van Vollenhoven en de arabist Snouck Hurgronje. Van Vollenhoven sprak zelfs over 'de Indonesiër' en de eenheidsstaat 'Indonesië', en dat was vloeken in de kerk van de koloniale lobby.

De Aanslag op Leiden was een repliek van Leiden op de kritiek van Gerretson en de zijnen. Kritische geluiden kwamen er ook uit andere universiteiten. In het sociaal-democratische dagblad *Het Volk* werd spottend gesproken over de 'Petroleum-faculteit'.¹¹ De Amsterdamse hoogleraar R. Kranenburg schreef:

'Sol Iustitiae illustra nos [...] Ja, ja. Mooi aan het eind van een inaugureele rede; of van een toast. Tegen de al te felle stralen der gerechtigheidszonne beschut haar voortaan de plantershoed'.¹²

Ook binnen de universiteit van Utrecht was er oppositie van een aantal hoogleraren. Zeventien hoogleraren keerden zich tegen het opzetten van de indologische faculteit. Belangrijk onderdeel van die kritiek betrof met name de financiering door het bedrijfsleven van de bijzondere leerstoelen. Het fenomeen bijzondere leerstoel was in 1905 bij wet ingesteld. Het was bedoeld om aan de algemene universiteiten bijzondere leerstoelen te vestigen door verschillende organisaties op levensbeschouwelijke grondslag. Er was binnen de universiteiten wel enige oppositie tegen dit fenomeen. In Leiden werd gesproken over 'secte-katheders'; een gevaar voor de onafhankelijke wetenschap. Een bijzondere leerstoel die – naar het scheen – een politiek doel had én die gefinancierd werd door donaties uit het bedrijfsleven was voor een aantal hoogleraren een brug te ver. Hierdoor zou de wetenschappelijke integriteit van de leerstoel, in casu de zuivere wetenschap, ter discussie kunnen komen te staan. De indologische faculteit met zijn bijzonder hoogleraren is een opvallende eerste manifestatie

J.Ph. Suyling (1869-1962)

J. de Louter (1847-1932)

van de discussie over de soms nauwe relatie tussen bedrijfsleven en de wetenschap via de financiering van bijzondere leerstoelen; een discussie die nog steeds actueel is.

Prof. De Louter, conservatief-liberaal, schreef een positief pre-advies om de Senaat van de universiteit te bewegen in te stemmen met de instelling van de indologische faculteit vanwege het 'nationaal belang' van deze onderneming.

Uiteindelijk kreeg de onderneming zoals door Gerretson geconcipeerd de zegen van de universiteitsautoriteiten én van de Nederlandse overheid, bij monde van minister van Koloniën a.i. Hendrik Colijn, voormalig werkgever van Gerretson. De overheid moest krachtens de Wet op het Hoger Onderwijs het Fonds formeel toestemming verlenen om de bijzondere leerstoelen te vestigen. In de Eerste Kamer werd uitgebreid gedebatteerd over deze bijzondere leerstoelen in relatie tot de financiering van het fonds. Daarnaast ging het verhaal dat Koningin Wilhelmina vanwege vermeende pro-Leidse sentimenten aarzelde bij het ondertekenen van het Koninklijk Besluit.

Het Fonds voor Indologische Studiën vestigde een aantal bijzonder hoogleraarschappen aan de faculteit der rechtsgeleerdheid en de faculteit der letteren en wijsbegeerte. Als 'Vereenigde faculteiten' boden zij een opleiding in resp. 'De Indologische studie' en 'Het Nederlandsch-Indisch recht'. In een volle Domkerk én in aanwezigheid van een aantal hoogwaardigheidsbekleders waaronder Colijn zelf, van 4 augustus 1925 tot 1 oktober 1925 a.i. minister van Koloniën, ging in 1925 de opleiding van start. Vanwege de financiering van het Fonds voor Indologische Studiën werd er al snel gesproken van de Oliefaculteit of Petroleumfaculteit; sommigen menen dat de Suikerfaculteit een betere benaming zou zijn.

Het fonds werd bestuurd door een curatorium dat bestond uit mr. B.C.J. Loder, oud-president van het Permanente Hof van Internationale Justitie. De conservatief-liberaal Loder was gepromoveerd op een dissertatie *De leer der volkssoevereiniteit in hare ontwikkeling, aanbeveling en bestrijding historisch-kritisch beschouwd*. Loder was aanhanger van de Duitse historische rechtsschool. Hij verwierp de volkssoevereiniteit als grondslag van de staat.¹³ Andere leden waren H.N.A. Swart, oud-luitenant-generaal van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger, D.A.P.N. Koolen (spottend in de pers ook wel de 'katholieke Colijn' genoemd) voorzitter van de Tweede Kamer, jhr. W.H. de Savornin Lohman, president van de Hoge Raad, zoon van de christelijk-historische voorman A.F. de

Groepsportret hoogleraren (eerste rij rechts, F.C. Gerretson) bij de opening van de indologische faculteit, 7 oktober 1925

Savornin Lohman en neef van de Utrechtse hoogleraar B.C. de Savornin Lohman, en F.A.C. van Lynden van Sandenburg, oud-commissaris van de Koningin in Utrecht en curator van de universiteit van Utrecht. In de wetenschappelijke raad van het Fonds had een aantal gewoon hoogleraren zitting: C. Eijkman (geneeskunde), B.C. de Savornin Lohman (rechten), Suyling (rechten), voorzitter van 1925 tot 1938, C.W. Vollgraff (Griekse taal- en letterkunde), H. Zwaardemaker (geneeskunde/fysiologie), J. de Louther (rechten) en F.A.F.C. Went (biologie).

De eerste hoogleraren die aangesteld werden bij de faculteit der rechtsgeleerdheid waren: prof. I.A. Nederburgh met de leeropdracht *Het Staats- en Administratief Recht der Nederlandsche koloniën en Indisch adatrecht*; prof. Nolst-Trenité met de leeropdracht *Het Nederlands-Indisch straf- en strafprocesrecht en het Nederlands-Indisch agrarisch recht*; prof. F.J.H. Cowan met de leeropdracht *Het Nederlands-Indisch burgerlijk procesrecht*; prof. Heyman met de leeropdracht *Het Nederlandsch-Indisch burgerlijk en handelsrecht*; prof. J.C. Kielstra met de leeropdracht *De tropische*

staathuishoudkunde (1933-1944 Gouverneur Suriname); en prof. L.Ph. de Cosquino de Bussy met de leeropdracht *De tropische staathuishoudkunde, bijzonderlijk de kennis van de tropische culturen*.

De eerste hoogleraren in de faculteit der letteren en wijsbegeerte waren prof. A. Baumstark met de leeropdracht *De Instellingen van den islam*; prof. Th. W. Juynboll met de leeropdracht *Het Arabisch en de instellingen van den Islam* (hij was ook aangesteld als gewoon hoogleraar Hebreeuws en Israelitische oudheden); prof. T.J. Bezemer met de leeropdracht *Het Javaansch*; prof. C. Spat met de leeropdracht *Maleisch, tijdelijk ook instellingen van den Islam*; prof. F.C. Gerretson met de leeropdracht *De oude en jongere geschiedenis van Nederlandsch-Indië en de vergelijkende koloniale geschiedenis, benevens de vergelijkende volkenkunde van Nederlandsch-Indië*; en prof. J.H.F. Kohlbrugge met de leeropdracht *De volkenkunde, de vergelijkende volkenkunde*.

Een van de docenten kwam zelf uit Indië: Mas Prijohoetomo, die aangetrokken was om Javaans te doceren. Hij verscheen bij de opening in de Domkerk in oktober 1925 in 'nationaal costuum'. Zijn positie binnen de indologische faculteit kostte hem het lidmaatschap van de *Perhimpoean Indonesia*, de vereniging van Indonesische studenten in Nederland waarin Mohammed Hatta (de latere vicepresident van de Republiek Indonesië) een belangrijke rol speelde. In het revolutionaire blad *Njala*, dat in Batavia werd gepubliceerd, werd in april 1926 vermeld dat er zich in Nederland een aantal niet te vertrouwen Indonesische studenten bevond. Die studenten werden met naam en toenaam vermeld:

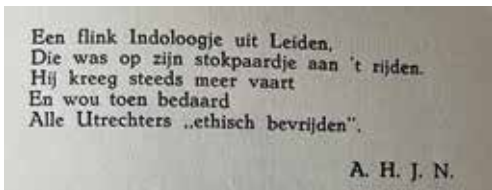
Mas Prijohoetomo

“Ten derde: Mas Pryohoetomo die zich aan de verdrukkende verdrukkende kapitalisten verkocht heeft, geroyeerd werd omdat hij den post van lector aan de Indologische faculteit te Utrecht, een stichting van den Indischen Ondernemersraad met Mr. Treub aan 't hoofd, aannam. “Hij doet er dus aan mee” – zegt de schrijver – “sinjo-sinjo kontelir op te leiden die men in Indië zal laten komen om er de gelederen der regeeringsambtenaren te versterken.”¹⁴

Mas Prijohoetomo had zijn doctoraalexamen in Leiden gedaan en promoveerde in 1934 in Utrecht bij J. Gonda, bijzonder hoogleraar Maleise en Javaanse taal- en letterkunde, op *Nawaruci: inleiding, middel-javaansche prozatekst, vertaling vergeleken met de bimasoetji in oud-javaansch metrum*. Nawaruci was een oud-Javaans handschrift dat nog door de taalkundige (en Utrechtse eredoctor) Herman Neubronner van der Tuuk was ‘ontdekt’.

Al snel ontwikkelde de faculteit zich tot een ‘gewone’ indologische opleiding. Er zijn geen aanwijzingen dat de financiers zich actief met de inhoud van het programma bemoeiden. De keuze voor Leiden of Utrecht was voor veel studenten waarschijnlijk een louter praktische.

Illustratief is de inhoud van het *Handboekje*, voor het academiejaar 1929-1930, uitgegeven door de Utrechtsche Indologen Vereeniging. Bij veel onderdelen van het lesprogramma wordt verwezen naar boeken van de vermaledijde auteurs uit Leiden.

‘Een flink indoloogje uit Leiden’

‘Langs Utrechts Grachten’

Groepsportret van de leden van de Utrechtsche Indologen Vereeniging (UIV), tijdens de viering van het eerste lustrum in het Groot Auditorium van het Academieggebouw (Domplein 29) te Utrecht. Op de achtergrond enkele professoren onder wie Gerretson, met links burgemeester J.P. Fockema Andreae.

Ook namen sommige gewoon hoogleraren van verschillende faculteiten een deel van het programma voor hun rekening. En zoals we al zagen, zaten er vooraanstaande Utrechtse hoogleraren in de wetenschappelijke raad.

F.C. Gerretson

De spil van de opleiding in Utrecht was zonder enige twijfel Gerretson – poëet, historicus, aanhanger van de Groot-Nederlandse gedachte, conservatief, kortstondig leider van een fascistische splinterpartij, de Nationale Unie, aanhanger van de Christelijk-Historische Unie, en tot 1939 bijzonder hoogleraar met als leeropdracht *De oude en jongere geschiedenis van Nederlandsch-Indië en de vergelijkende koloniale geschiedenis, benevens de*

vergelijkende volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Zijn inaugurele rede droeg de veelzeggende titel *De historische vorming van de bestuursambtenaar*. Met name in de geschriften van Gerretson staat het concept van 'historische groei' centraal.

Gerretson toonde zich tegenover zijn vriend en bondgenoot in de Groot-Nederlandse gedachte, gewoon hoogleraar Pieter Geyl, verbiterd over zijn positie als bijzonder hoogleraar. Hij miste de erkenning van de gewoon hoogleraar. Als bijzonder hoogleraar stond men volgens hem in wezen toch buiten de academische gemeenschap. Mede op instigatie van Geyl werd Gerretson uiteindelijk in 1939 benoemd tot buitengewoon hoogleraar aan de faculteit der letteren en wijsbegeerte met als leeropdracht *De constitutioneele geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden*. 'Buitengewoon' betekende dat de financiering niet van de Staat kwam maar van de eigen universiteit en dus ook niet, zoals bij de bijzonder hoogleraar, van een externe partij. Maar daarmee maakte men wel deel uit van de academische gemeenschap.

Kon de Oliefaculteit zich ontwikkelen tot een 'normale' praktijk, een aantal van de bijzonder hoogleraren liet zich in de publieke arena van de jaren 30 gelden. Gerretson zelf was zeer conservatief. In zijn eigen bloemrijke stijl schreef hij in 1938(!) over het inmiddels door velen vermaledijde cultuurstelsel:

'Wij moeten, bij de waardeering van dit stelsel, ons principieel losmaken van het spot- en lasterbeeld, dat de liberale dogmatiek ons goedig volk zóó vast heeft ingestampt, dat elke hoogerburger-scholier en elke hogeschoolprofessor, dien ge, in zijn diepsten slaap: "Indisch cultuurstelsel" toefluistert, automatisch, met een hanglip, "Nêerlands schande" terugsnikt. Het cultuurstelsel (en het is tijd om het luid-op te zeggen) is de grootste weldaad geweest, die Nederland aan Indië heeft geschonken; een zegen waarvoor het ons, wanneer het eens zijn eigen geschiedenis zal begrijpen, tot in lengte van dagen zal dank weten.'¹⁵

Gerretson was een van de oprichters van de Nationale Unie, een studieclub die in fascistisch vaarwater terechtkwam; reden voor hem om deze Unie weer te verlaten. Ook de Utrechtse hoogleraar H.P. Blok, bijzonder hoogleraar oude kunstgeschiedenis van Egypte en Voor-Azië, was lid van de Nationale Unie. Blok had ultraconservatieve opvattingen en ventileerde

F.C. Gerretson (1884-1958)

H. Westra (1883-1959)

J.L. Pierson (1893-1979)

die ook in diverse artikelen.¹⁶ Een van de hoogleraren van de faculteit, prof. H. Westra, werd verklaard NSB'er en uiteindelijk benoemd tot NSB-burgemeester van Den Haag.

Een andere excentrieke hoogleraar, J.L. Pierson, korte tijd bijzonder hoogleraar Japans binnen de indologische faculteit, was verklaard fascist. Bovenaan zijn briefhoofd stond: *'Fascismo è salvezza!'* Pierson heeft lang gewerkt aan de vertaling van de Manyōshū, een collectie van Japanse dichtkunst. Deel III was opgedragen aan Benito Mussolini, 'the greatest man in the world of all times', Deel V (1938) aan Adolf Hitler, 'the personification of good will and the master of well-timed action'.

Pierson was getrouwd met de schrijfster Lucy Mary Franssen (1878-1959), die onder het pseudoniem Ellen Forest een aantal romans schreef. Ook vertaalde zij Italiaanse boeken over Benito Mussolini, met wie zij en haar man bevriend waren. Toen het Pierson werd verboden een student die een speldje met een gebroken geweertje droeg de toegang tot zijn college te ontzeggen, nam hij ontslag.

Gerretson was een uitgesproken verdediger van de Groot-Nederlandse beweging waarbij uitgegaan werd van een taalverbondenheid tussen Nederland en Vlaanderen. En vanuit deze Groot-Nederlandse beweging werd al snel de lijn doorgetrokken naar Zuid-Afrika, waar het Afrikaans zich een steeds prominentere positie verwierf. Gerretson was onder meer actief in het schrijven van de *Hollandsche Kroniek* in het tijdschrift *Diet-sche Stemmen: tijdschrift voor Nederlandsche Stambelangen* dat verscheen in de jaren 1915-1918. Naast de *Hollandse Kroniek* was er een Vlaamse en een Suid-Afrikaanse *Kroniek* (die geschreven werd door H.D.J. Bodenstein,

hoogleraar aan de gemeentelijke universiteit van Amsterdam en vanaf 1920 aan de universiteit van Stellenbosch). In *Dietsche Stemmen* werd ook regelmatig een economische kroniek opgenomen waarin veelvuldig de economische betekenis van Indië centraal stond. Gerretson zette de lijn van de conservatief-liberale hoogleraren in Utrecht door in een uiterst conservatief-confessionele richting. Na de Tweede Wereldoorlog werd hij lid van de Eerste Kamer voor de CHU. Hij was een van de voormannen van het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid, een conservatieve lobbygroep die in 1946 werd opgericht als reactie op het akkoord van Linggadjati.

Studenten aan de Indologische faculteit

Met de politieke emancipatie van de Indische studenten in Leiden in gedachten had men in Utrecht speciale aandacht voor de situatie van 'inlandsche jongelui'. In de concept-notulen van de Raad van Toezicht op het Indologisch Fonds van 31 januari 1925 stond opgetekend:

'De heer Stork vreest, dat wanneer in Utrecht inlandsche jongelui zullen komen studeeren, de extremistische elementen ook zoo spoedig mogelijk vat op hen zullen trachten te krijgen en heeft zich afgevraagd, wat hiertegen te doen zou zijn. Hem is bekend, dat de inlandsche jongelui in Leiden te samen hokken en dat sommigen daarbij een armoedig bestaan voeren dat hen, ook door de tegenstelling die zij in het studentenleven zien, naar revolutionairen kant drijft. Hij heeft zich afgevraagd of de beste wijze om deze jongelui in betere banen te leiden, niet zou zijn, voor hen iets te maken dat overeenkomt met het Engelsche University systeem. Hij denkt zich voor hen een tehuis, waarvan aan het hoofd een echtpaar zoude staan, in welk huis zij zouden kunnen inwonen, waarbij hen eenige leiding gegeven wordt en waarbij zij in behoorlijke kringen geïntroduceerd worden. Hij meent dat daardoor een tegenwicht gevormd zal worden tegen verkeerde invloeden.'¹⁷

Tegelijkertijd leverde men studenten af die naar Indië gingen om daar als ambtenaar te werken in het koloniale bestuursapparaat. Na de aanloop in 1925 trok de indologische faculteit een redelijk aantal studenten. In het studiejaar 1933-34 stonden er 138 studenten ingeschreven, tegenover 256 bij godgeleerdheid, 232 bij rechtsgeleerdheid en 179 bij letteren

en wijsbegeerte. In 1939 telde de indologische faculteit 198 studenten, onder wie negentien vrouwen. Er was in de Universiteitsbibliotheek een 'Indologische leeszaal' en een 'Leesportefeuille voor Studenten in de Indologische Studiën' in het Volkenkundig Instituut Achter de Dom. Spottend werd er gesproken over 'Oliedom achter de Dom'. Gerretson had zijn werkkamer bij het Geografisch Instituut aan de Drift.

Een van de studenten was de latere schrijver A. Alberts, die in *De Utrechtse herinneringen* gemakkelijke verhalen vertelde over de 'merkwaardige' Gerretson (p. 42-49), maar ook over de 'Oliefaculteit' (p. 35-40). Alberts promoveerde in 1939 bij Gerretson op de dissertatie *Baud en Thorbecke*.

Promoties aan de Indologische faculteit

De indologische faculteit startte in september 1925 met het onderwijs. In 1934 noteren we de eerste promotie van S.L. van der Wal, die dertig jaar later – na een verblijf in Indië – benoemd werd tot hoogleraar 'Geschiedenis der betrekkingen van Nederland (en andere Europese landen) met de overzeese wereld in Utrecht'. De promoties werden opgenomen in de reeks *De Utrechtsche Bijdragen tot de Geschiedenis, het Staatsrecht en de Economie van Nederlandsch-Indië*. Gerretson was promotor van de meeste dissertaties (23). Drie van de promoties bleven buiten deze reeks. Daarnaast werden er binnen *De Utrechtse Bijdragen* zes promoties gerealiseerd door H. Westra.

Rond een aantal promoties van Gerretson is enig rumoer geweest. Er waren sterke geruchten dat Gerretson zelf delen van die dissertaties had geschreven. Sterker nog, Gerretson kwam daar openlijk en – naar het lijkt – soms ook met plezier voor uit. Zijn argument was dat deze promovendi zijn eigen studenten waren en dat zij weinig tijd hadden om voor vertrek naar Indië te promoveren. Daarom volgde hij ze al in hun studietijd en bereidde hen zo ook voor op een relatief kort promotietraject. Maar het rumoer betrof niet alleen de wijze van de productie van sommige dissertaties. Op 14 oktober 1938 promoveerde de heer J.W. Naarding bij Gerretson op een dissertatie getiteld *Het conflict Snouck Hurgronje – Van Heutsz – Van Daalen. Een onderzoek naar de verantwoordelijkheid*. Naarding (of beter, Gerretson?) trachtte te komen tot een rehabilitatie van Van Daalen, militair bevelhebber en gouverneur in Atjeh van 1905-1908, in het conflict dat hij had gehad met de gouverneur-generaal Van Heutsz (1904-1909).

Van Heutsz werd in deze dissertatie op weinig academisch verantwoorde wijze geportretteerd:

'Inderdaad was, na aftrek van een half dozijn phrasen, zijn [Van Heutsz] ziel van ethische waarden zoo leeg als een omgekeerde aschpot. Wat deed het er trouwens toe ? Op Atjeh waren die waarden incourant; in de cantine kon men er geen borrel voor koopen.'¹⁸

'In de zwoele dekhut van den Gouvernementsstoomer schoot overnacht het ethisch beginsel als een wonderboom op in zijn hart. [...]. Bij de gracie eener late bekeering was nu Janus de Ethicus voor de historische volkskeuken gaar.'¹⁹

Pikant detail: tot 1930 was Gerretson met de dochter van Van Daalen getrouwd. Op deze promotie is veel kritiek gekomen. Al bij de verdediging sprak hoogleraar geografie L. van Vuuren, zelf vroeger Atjeh-officier, over een 'treurig bewijs van de onbevoegdheid van U en uw promotor'. Maar de kritiek kwam ook van een andere kant. Het werd besproken door de curatoren van de indologische faculteit. De dissertatie en het hardvochtige militaire beleid dat daarin vermeld werd (en toegedicht aan Van Heutsz) zouden het beeld van Nederland als koloniserend land geen goed doen. Ook zou het de critici van de indologische faculteit in Utrecht in de kaart spelen. Men was ook bang dat dit de curatoren van de universiteit ervan zou weerhouden om Gerretson te benoemen als buitengewoon hoogleraar. Gerretson betuigde spijt en zegde toe de verspreiding van de dissertatie te voorkomen. Uiteindelijk ging de benoeming van Gerretson wel door.

De kritiek op taal en vervlechting van politiek en wetenschap kwam ook nog aan de orde bij de dissertatie no. XXIII in de Utrechtse Bijdragen van D.J.M. Kleymans, getiteld *Het Trojaanse paard. Voorgeschiedenis der gemeentelijke en gewestelijke raden in Nederlands-Indië, 1856-1897*, in 1948. Nu was het Gerretsons vriend en collega Pieter Geyl die bij de promotie de promovendus aanviel op zijn taal: 'Mijnheer de promovendus, dit is het woord van een dichter'.²⁰ Iedereen wist welke dichter Geyl hier op het oog had!²¹ Ook in deze dissertatie was het gedachtegoed van Gerretson, en met hem van een aantal collegae van de indologische faculteit, weer pregnant aanwezig. Immers, de interne decentrale organisatie van 'Indonesië' – waar het land volgens hen nog niet aan toe was – was het Trojaanse paard dat zo binnengehaald werd.

Masdoelhak Nasoetion (met baret)

Horace Hugo Alexander van Gybland
Oosterhoff (1887-1937)

Masdoelhak Nasoetion

Ook de andere hoogleraren van de indologische faculteit hadden promovendi. In 1943 promoveerde bij H.Th. Fischer, bijzonder hoogleraar volkenkunde en de vergelijkende volkenkunde, de Indonesiër Masdoelhak Nasoetion. Hij was bevriend met Mohammed Hatta en gehuwd met de Nederlandse Adriana van der Have. Later werd Nasoetion regeringssecretaris van de Indonesische delegatie bij de onderhandelingen met de Nederlandse overheid. Hij zou in december 1948 in Kaliurang door Nederlandse militairen worden vermoord.²²

De onafhankelijkheid van Indonesië betekende het einde van de Oliefaculteit.

H.H.A. van Gybland Oosterhoff

Ideologie van de 'Utrechtsche koloniale school'

De Oliefaculteit is ook een instrument geweest om het (ultra-)conservatieve christelijk-historisch gedachtegoed verder te propageren. In 1929 werd in het kader van de indologische faculteit het blad *Politiek Economisch Weekblad. Orgaan ter versterking van de Rijkseenheid Nederlands-Indië* opgericht. Van Gybland Oosterhoff, secretaris van de indologische faculteit (en voormalige collega van Gerretson als directiesecretaris van Colijn bij de Bataafsche Petroleum Maatschappij), werd hoofdredacteur van dit blad. Onder de 'vaste medewerkers' zien we naast de bijzonder hoogleraren van de indologische faculteit ook prof. C. Eijkman, prof. J. de Louter, prof. A.A. Pulle, prof. L.M.R. Rutten, prof. L. van Vuuren en prof. F.A.F.C. Went. Al na één jaar werd het weekblad herdoopt tot *De Rijkseenheid. Staatkundig economisch weekblad ter versterking van de banden tusschen Nederland en de Indiën*, waarmee dit conservatieve denken verder werd verspreid. Het blad ontwikkelde zich tot een spreekbuis van de koloniale lobby en ideologie. Van Gybland Oosterhoff sprak in dit verband nadrukkelijk van de 'Utrechtsche Koloniale School'.²³ Door middel van dit blad werkte men verder aan het uitdragen van de ideologie van de 'Rijkseenheid'. De toonzetting was veelal fel anti-socialistisch, en vanzelfsprekend kwam hiermee ook het Nederlandse politieke theater verder in beeld. Van Gybland Oosterhoff zou zich hier ook actief tonen.

In oktober 1932 pleitte Van Gybland Oosterhoff in een hoofdartikel van *De Rijkseenheid* voor een 'Nationaal Herstel-concentratie'. Hij werd

uiteindelijk een van de leiders van het Verbond voor Nationaal Herstel, een uiterst conservatieve politieke groep die nogal wat leden van het docentencorps van de indologische faculteit onder zijn leden rekende en waarin de trits God, Nederland en Oranje centraal stond.²⁴ Dit Verbond probeerde conservatieve tot ultraconservatieve krachten in de Nederlandse politieke arena te bundelen in één beweging. Door het blad van de indologische faculteit kon Van Gybland Oosterhoff verder werken aan het uitdragen van de ideologie van de Rijkseenheid. Dit pleidooi kreeg snel daarna een enorme stimulans. De gebeurtenissen in februari 1933 versterkten de gedachte bij Van Gybland Oosterhoff dat nationaal herstel in het Nederlandse politieke systeem dringend vereist was. Het ging om een tragische gebeurtenis in februari 1933, die in de woorden van A.A. de Jonge 'blijkbaar op een aantal tot dan toe half liberaal gebleven burgers als een anti-democratische zweepslag gewerkt heeft'.²⁵ Als gevolg van de economische crisis was ook de marine in Indië gedwongen de salarissen van haar personeel te verlagen. Dit leidde tot grote onrust, ook onder het Indische personeel. Het trof dus ook het personeel op het marineschip *De Zeven Provinciën*, waarop tijdens een oefenreis rond Sumatra begin februari 1933 een munitie-uitbrak onder het Indische personeel. Hoewel de muiters hadden aangegeven dat zij het schip weer aan de commandant zouden overgeven, werd het schip getroffen door een bom en waren er bijna twintig doden te betreuren, het merendeel onder het Indische personeel. Deze gebeurtenissen gingen als een schokgolf door de Nederlandse samenleving. Het was alsof de Rijkseenheid van Nederland, Nederlands-Indië en Oranje op haar laatste benen liep. Het betekende ook een prikkel voor de anti-democratische partijen in Nederland die meenden dat de parlementaire democratie haar grenzen had bereikt. Al enkele dagen na de munitie-uitbrak publiceerde *De Rijkseenheid* een 'Manifest van het Verbond voor Nationaal Herstel'. Dit manifest, dat ondertekend was door de direct betrokkenen bij het weekblad *De Rijkseenheid*, ademde angst voor een socialistische revolutie, een diep gevoel van een gezagscrisis in de samenleving en een verlangen naar restauratie. Deze beweging onder leiding van Van Gybland Oosterhoff, die inmiddels de CHU had verlaten, wilde eigenlijk geen politieke partij zijn maar een bundeling van gezaghebbende figuren die een restauratie in Nederland zou kunnen bewerkstelligen om het land zo te redden van de wisse socialistische ondergang. Men was nadrukkelijk ambivalent over een parlementair stelsel. Al vroeg waren er besprekingen met de NSB, maar loyaliteit van de mensen van het Nationaal Herstel aan

de monarchie tegenover het leidersbeginsel van de NSB stond verdere integratie in de weg.²⁶ Het affiche van het Verbond voor Nationaal Herstel vermeldde veelzeggend: 'Weg met Moscou, geen Mussert, alleen Oranje.'

Het parlementaire stelsel bleek echter weerbarstig en het Verbond voor Nationaal Herstel zag geen andere weg dan mee te doen aan de verkiezingen van 1933. Als boegbeeld had men de controversiële maar in conservatieve kringen zeer populaire generaal C.J. Snijders ingezet. Na de verkiezingen kreeg het Verbond een zetel in de Tweede Kamer die werd ingenomen door mr. W.M. Westerman, die later overging naar de NSB. Telkens bleek Van Gybland Oosterhoff de belangrijkste spreekbuis, de persoon die achter de boegbeelden de touwtjes in handen hield. Het denken van het Verbond voor Nationaal Herstel past heel goed in het schema van de grote en de kleine crisis in het interbellum, zoals A.A. de Jonge dat formuleerde. Niet de grote crisis van een diepgaande fascistische omwenteling, wel de kleine crisis van een te ver doorgeschoten parlementaire democratie, gebaseerd op een algemeen kiesrecht met een verlangen naar gezag en orde. De Jonge constateerde dat er sprake was van een 'leidende middengroep, die wel anti-democratisch en aartsconservatief was, maar niet werkelijk fascistisch'. In die middengroep voelde Van Gybland Oosterhoff zich het meeste thuis, maar in januari 1937 stierf hij op jonge leeftijd, ongehuwd en zonder nazaten, plotseling aan een acute buikvliesontsteking. Hij werd begraven in Den Haag. Zijn begrafenis toonde zijn vooraanstaande positie in het conservatieve smaldeel van de Nederlandse politiek door de aanwezigheid van veel hoogwaardigheidsbekleders. Elders in Den Haag hield een van zijn vrienden, Wouter Lutkie, priester en RK-voorman van de vroege katholiek-fascistische beweging in Nederland, een mis ter nagedachtenis aan Van Gybland Oosterhoff. De diepgewortelde hang naar herstel had de katholiek-fascistische priester Lutkie en protestant pur sang Van Gybland Oosterhoff bij elkaar gebracht.

'Auteursrecht'

Nederlandsch recht op en in Indië

Een opmerkelijk onderdeel van de ideologie van de 'Utrechtsche Koloniale School' werd verschaft door een van de bijzonder hoogleraren van de indologische faculteit in Utrecht, de rechtsgeleerde I.A. Nederburgh. Nederburgh had een loopbaan als directeur van het Departement van Justitie en rechter bij het Hooggerechtshof in Indië achter de rug voordat

hij naar de indologische faculteit kwam. Al in het eerste nummer van het *Politiek Economisch Weekblad* van 4 oktober 1929 schreef hij een artikel: 'Indisch-Staatsrechterlijke Vertoogen, I. Nederlandsch Recht op en in Indië.' Hij ontwikkelde in dit artikel het concept van het 'auteursrecht'. Hij stelt zich de vraag:

'Is het recht, dat men op een land verkrijgt, door er – dan toch geheel buiten eigen toedoen – geboren te worden, zooveel sterker dan elk ander? Staat, van een moreel standpunt geoordeeld, het recht van dengeen, die een land maakte, niet hooger of althans even hoog als dat van dengeen, die er toevallig geboren werd? [...] in Indië daarentegen is de bevolking die de Nederlanders daar aantreffen meer dan vertienvoudigd en tot een hooger graad van welvaart en ontwikkeling gekomen. [...] In dit opzicht staat Nederlands recht op Indië minstens even hoog als dat van den Inlander. [...] Houden we ons aan de toestanden, zooals deze zich tot in onzen tijd hebben ontwikkeld, dan valt vast te stellen, dat het Nederlandsche volk een recht op Indië heeft krachtens bezit en krachtens auteursrecht niet onderdoende voor het recht der inheemschen krachtens geboorterecht. Van dat zijn recht maakt Nederland een zeer gematigd gebruik, terwijl het bovendien zijn beste krachten wijdt aan het welzijn niet in de laatste plaats van de inheemschen. Het beseft ten volle, dat recht en plicht in dit geval, als in de meeste, tezamen gaan. Het moet dien plicht, de hooge roeping die het in de tropen heeft, vervullen naar gansch zijn vermogen; maar het is een dwaasheid dien plicht te willen afscheiden van het recht waaraan hij verbonden en waaruit hij voort gesproten is.'

Een Europese macht die in een kolonie civilisatie, rechtspraak, economische ontwikkeling, infrastructuur et cetera had gebracht, had daarmee het 'auteursrecht' verworven, het recht om een bepalende positie in de kolonie te behouden.

Dit concept van auteursrecht ging vanuit Utrecht op reis. In 1932 maakte Van Gybland Oosterhoff een reis door Zuid-Afrika waarover hij uitgebreid verslag deed in zijn *Indrukken van een Reis naar Zuid-Afrika*, gepubliceerd in 1933. Hij sprak daarbij over de 'Via Sacra, een Heilige Weg, voor onze natie'. Deze heilige weg liep langs de Kaap naar 'ons groote, overzeesche Rijk'.²⁷ Van Gybland Oosterhoff merkte in zijn reisverslag met enige voldoening op 'dat het standpunt van de Utrechtsche Koloniale

[I.A. Nederburgh (1861-1941)]

School de sterke sympathie der Afrikaners had. Van Gybland Oosterhoff gaf lezingen in o.a. Kaapstad, Pretoria en Bloemfontein met als belangrijkste thema de dreiging van het 'Bolsjewisme en de gekleurde rassen'; een thema waarover hij al eerder had gepubliceerd in *De Nederlander*, het christelijk-historische dagblad. Van Gybland Oosterhoff meende dat Zuid-Afrika een grote uitdaging kende, die van het Naturellen-vraagstuk. Hoe zou de toekomst eruitzien in een land waar blanken toch een minderheid waren? Van Gybland Oosterhoff introduceerde uitgebreid bij zijn publiek het begrip 'auteursrecht' zoals dat door Nederburgh was ontwikkeld met betrekking tot Indië.

'Wanneer men dit land [Zuid-Afrika] zoo voor zich heeft met zijn steden, zijn wegen en spoorwegen, zijne boerderijen en mijnen, dan is dat land louter en uitsluitend door den blanke gemaakt. Daar is geen tittel of jota van inheemschen leidendes invloed bij dit werk. De blanke heeft het auteursrecht, hij alleen. Zou men aan dat auteursrecht gaan tasten, zou men de beslissing over het ontstane werk in handen geven, volgens het democratische stelsel van de helft plus één, van de meerderheid der bevolking, die het niet kan, dan zou dat gansche werk in elkaar storten. [...]

De Europeesche veroveraar heeft dit gebied in een bloeiend land veranderd: hij heeft er orde en veiligheid geschapen, de rechtspraak ingevoerd, havens, wegen en andere verkeersmiddelen aangelegd, den gezondheidstoestand krachtig bevorderd. [...] Het is iets anders geworden, eene schepping van den Europeeschen bezetter. [...] In dezen gedachtengang kan men derhalve de mogendheid, die het land bezette tot auteur stempelen van deze nieuwe bevolking.

Men heeft dus hier een auteursrecht, dat eerbiedwaardiger is dan het recht door geboorte, dat onvrijwillig verkregen is, of dan het recht door verovering, dat op geweld gebaseerd is. Het auteursrecht immers is verkregen door een weldaad.²⁸

En dat auteursrecht wilden de Afrikaners zich wel toe-eigenen in hun eigen situatie. Van Gybland pleitte voor een 'deskundige en systematische opleiding van bestuursambtenaren in Zuid-Afrika'; de indologische faculteit als export-artikel! Dat was nodig

'om uit de inheemsche samenleving zoveel naar vooren te halen als doenlijk is. Eerst dan kan een juiste segregatie-politiek worden gedreven, waarbij het mij wil voorkomen, dat ten deze zoo spoedig mogelijk een principieele uitwerking daarvan moet komen, omdat dit, hoe langer men de zaak uitstelt, des te moeilijker wordt.'²⁹

Deze opvatting was volgens Van Gybland Oosterhoff koren op de molen van bepaalde kringen in Zuid-Afrika:

'Het spreekt dan ook vanzelf, dat, toen ik in het bijzonder in kringen van nationalisten, die voorstanders zijn van het zooveel mogelijk gescheiden houden van de sferen tusschen blank en zwart, over dit auteurrecht sprak, zijn daardoor getroffen waren, omdat zij voor hunne praktijk, die zij op voetspoor van de Voortrekkers naar hun instinct hadden gevolgd, een wetenschappelijke beschouwing vonden.'³⁰

Op deze wijze kwam de aandacht voor Zuid-Afrika langzamerhand in een koloniaal patroon en verschaften Utrechtse wetenschappers vanuit hun koloniaal denken een wetenschappelijke onderbouwing voor de segregatie in Zuid-Afrika.

ERFENIS VAN DE OLIEFACULTEIT

Wat de Oliefaculteit in ieder geval heeft gebracht, is de kwade reuk rond een aantal sleutelpersonen bij de indologische faculteit vanwege hun banden met rechts-autoritaire tot fascistische groepen en partijen. Dit zette zich voort tot na de Tweede Wereldoorlog in het conservatieve Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid 1946-1950, waarin Gerretson een centrale rol speelde.¹

Tegelijkertijd was de onderneming van de indologische faculteit ook exemplarisch voor de toenemende aandacht voor 'de tropen' in Utrecht in de eerste helft van de twintigste eeuw. Zoals we gezien hebben viel deze aandacht voor de tropen samen met de toenemende aandacht voor onderzoek in met name Indië. Hoogleraren uit Utrecht gingen over de 'Via Sacra' naar de tropen. En sommige onderzoekers die hun sporen verdiend hadden in Indië, werden hoogleraar in Utrecht.

Rector magnificus Vogelsang merkte op in zijn *Verslag van de Lotgevalen der Rijksuniversiteit te Utrecht in het studiejaar 1920-1921*: 'De expansie der wetenschappelijke werkzaamheden en inrichtingen op elk gebied merkbaar, moet natuurlijk ook ten gunste komen van de Nederlandse koloniën.' De universiteit organiseerde mede daarom jaarlijks de zogenaamde 'Indische Week' waarbij getracht werd door het geven van informatie belangstelling te kweken voor een loopbaan in de tropen. Vogelsang meldde in 1921 dat deze 'Indische Week' veel belangstellenden trok en dat het Ministerie van Koloniën inmiddels een 'geregelde inlichtingdienst' had ingericht waarbij een ambtenaar van het ministerie op gezette tijden op locatie informatie verschaftte. In de lijn van de ideeën van Gerretson kende de universiteit ook een Comité voor de Academische Indische Voordrachten, dat lezingen aan de universiteit organiseerde. Toen bleek dat wegens bezuinigingen de voordrachten in 1931 niet langer gecontinueerd konden worden, greep de Senaat in en werd het Comité – waarvan de hoogleraar Went voorzitter was – verzocht om haar werkzaamheden toch voort te zetten.

Jan Gonda en de Oosterse talen- en culturentraditie in Utrecht

Vanuit de Oliefaculteit lopen er ook directe lijnen naar de taalkundige Indologische traditie in Utrecht via het werk van de wereldberoemde hoogleraar Sanskriet Jan Gonda.

Er waren natuurlijk hoogleraren Oosterse talen die zich ook met Indië in de brede zin van het woord bezighielden. In 1636 begon de universiteit met een opleiding voor predikanten. Vanaf dat moment werden er Oosterse talen gedoceerd in Utrecht. Teun Goudriaan geeft in zijn zeer informatieve boek *'Een bescheiden onderkomen': historisch overzicht van de studie van de Oosterse talen en culturen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht* uit 1981 een overzicht van de verschillende talen die onder de noemer 'Oosters' vielen. Allereerst betrof dat het Hebreeuws, de Lingua Sancta, en de overige semitische talen. Aanvankelijk had het Hebreeuws ook nog de positie van de 'moedertaal'. Dan zijn er de moderne islamtalen, Arabisch,

Jan Gonda
(1905-1991)

Turks en Perzisch, en tot slot de talen van Zuid-, Zuidoost- en Oost-Azië, het Sanskriet, Dravidische talen, Indonesische talen, Chinees en Japans.

Vanuit dit brede scala was Voetius de eerste hoogleraar Oosterse talen aangezien hij en zijn opvolgers zoals Johannes Hoornbeeck, Johannes Leusden, Friedrich Lampe, Gijsbert Bonnet, Sebald Rau, J.H. Pareau en J.C. Swijghuijsen Groenewoud, ook Hebreeuws en vaak de Joodse antiquiteiten doceerden. Voetius beheerste tot op zekere hoogte ook nog het Arabisch. Aanvankelijk was de studie van de Oosterse talen nauw verbonden met de theologie. Hebreeuws en de Joodse antiquiteiten speelden een centrale rol binnen de Oosterse talen. Langzamerhand kwam er wel een 'ontvoogding' van de Oosterse talen ten opzichte van de theologie. Tot in de negentiende eeuw werden de hoogleraren Oosterse talen dikwijls in de letterenfaculteit én de theologiefaculteit benoemd. Pas eind negentiende eeuw was er een duidelijke splitsing tussen de godgeleerdheid en de letteren.

Vanaf de start van de universiteit was er aandacht voor met name de islam. Voetius en een aantal van zijn opvolgers hebben daarom altijd oog gehad voor het belang van de studie van het Arabisch. Soms was het pure belangstelling, soms werd de kennis van Arabisch gezien als een noodzakelijk instrument om de islam afdoende te kunnen bestrijden. Na Voetius werd de traditie van de studie van het Arabisch en de islam voortgezet door met name Adriaan Reland (hoogleraar Oosterse talen van 1701-1718) die zich ook met de studie van het Maleis heeft beziggehouden, door David Mill (Millius) 1692-1756 en later in de negentiende eeuw door Pieter de Jong (1869-1890), M.Th. Houtsma (1890-1917) en Theodor Willem Juynboll (1917-1936). Houtsma en Juynboll hadden als leeropdracht Hebreeuws maar werkten eigenlijk als arabist. Beiden toonden veel interesse in de juridische theorie en praktijk van de islam. Dit hing ongetwijfeld samen met het koloniaal bestuur in die periode.

Dit koloniaal bestuur en de voorbereiding van de bestuursambtenaren aan de indologische faculteit zorgde ervoor dat in 1936 een bijzondere leerstoel in het Arabisch en de kennis van de islam werd ingesteld bij deze faculteit. De leerstoel werd bezet door W.J.A. Kernkamp, die eerder aan de Juridische faculteit was gepromoveerd op *De islam en de vrouw*. Kernkamp werd in 1946 benoemd tot hoogleraar in het staatsrecht en van 1952-1956 was hij minister van Overzeese Rijksdelen.

Pas verder in de twintigste eeuw ontwikkelde zich een autonome godsdienstwetenschappelijke islamstudie, eerst binnen de faculteit theologie

met J.J. Waardenburg en later los van het missionaire element van de theologie-opleiding met R. Kruk, R. Otten, F. de Jong, M.M. van Bruinessen en recentelijk Chr. Lange. Een tussenfiguur was de hoogleraar H.C. Millies (1810-1868), die in zijn inaugurele rede in 1856 aandacht vroeg voor het belang van de talen in Oost-Indië, met name voor de verspreiding van het christendom. Millies was lid van het hoofdbestuur van het Nederlands Bijbelgenootschap en pleitte voor het uitzenden van taalgeleerden naar Indië om zo Bijbelvertalingen in inheemse talen te realiseren.

De universiteitshistoricus Kernkamp meldt nog dat naar aanleiding van een verzoek dat in 1865 aan de Raad van de gemeente Utrecht werd gedaan, er grote plannen werden uitgewerkt om naar analogie van dergelijke initiatieven in Leiden ook in Utrecht een dergelijk instituut voor 'Oostersche studiën' (o.m. land-, taal- en volkenkunde, landbouw-, plantenkennis van Indië) op te richten. Maar de echte indologische traditie begint met de bestudering van het Sanskriet aan het einde van de tweede helft van de negentiende eeuw. De 'ontvoogding' van de Oosterse talen ten opzichte van de theologie zet door in de studie van de talen en culturen van Azië als Willem Caland (1859-1932), opgeleid bij de hooggeleerde en beroemde sanskritist J.H.C. Kern in Leiden (begonnen als privaat-docent in Utrecht), in 1906 benoemd wordt tot hoogleraar Sanskriet, het Avestisch, het Oud-Perzisch, de beginselen van de Indo-Germaanse taalwetenschap en de beginselen der algemene taalwetenschap. Een van zijn leerlingen was de Indiër Raghu Vira, die in 1929 bij Caland promoveerde. Raghu Vira, volgeling van Gandhi, werd in Nederland ook bekend om zijn boek *Uit de praktijk der geweldloosheid* uit 1931 met een inleiding van Henriette Roland Holst. Hij keerde weer terug naar India en na de onafhankelijkheid werd hij parlementslid.

De eminence grise van deze traditie was zonder enige twijfel Jan Gonda. Hij werd in 1932 aangesteld als buitengewoon hoogleraar in het Sanskrit, het Avestisch, het Oud-Perzisch en de beginselen der Indo-Germaansche taalwetenschap. Hij werd tevens bijzonder hoogleraar aan de Utrechtse indologische faculteit met als leeropdracht de Maleise en Javaanse taal- en letterkunde.

Met zijn aanstelling begint een internationale bloeiperiode van de studie van het Sanskriet in Utrecht. Hij blijft hoogleraar van 1932 tot 1975. Na de sluiting van de indologische faculteit wordt een aantal taalposten overgeheveld naar de letterenfaculteit. Gonda bouwt een wereldvermaard instituut voor Oosterse Talen & Culturen op dat zich in toenemende mate

richt op India. Gonda wordt opgevolgd door Henk Bodewitz (1976-1990). Deze bloeiperiode duurt tot in de jaren tachtig als het instituut voor Oosterse Talen & Culturen als gevolg van universitaire taakverdelingsoperaties ontmanteld en 'samengevoegd' wordt met die van Leiden. Dat is het einde van de indologische traditie in Utrecht. Misschien was het een definitieve 'Aanslag van Leiden op Utrecht'?

Antropologie uit de schoot van het koloniale denken

Een andere erfenis is de ontwikkeling van de discipline van de antropologie. Ik verwijs de lezer naar de zeer informatieve publicaties van Jan de Wolf over de ontwikkeling van de antropologie aan de Universiteit Utrecht.² Ik beperk me daarom in dit onderdeel met name tot de overgang van de fysische antropologie, de indologische studie en de volkenkunde naar de moderne antropologie. Bij het hoofdstuk over slavernij heb ik wel specifiek aandacht gegeven aan het werk van Hoogbergen en enkele collega's over de Marrons in Suriname.

We hebben gezien hoe Steinmetz een initiator was van de sociaal-wetenschappelijke dissertatie van Nieboer uit 1900 over slavernij; een studie die tot op de dag van vandaag gezaghebbend is. We hebben ook gezien dat in 1913 de arts en fysisch antropoloog Kohlbrugge (1865-1941) benoemd werd tot hoogleraar etnologie. Dit was een periode waarin de belangstelling voor de karakterisering van bevolkingsgroepen en daarmee ook verschillen tussen groepen door middel van het meten van fysieke eigenschappen de antropologie kenmerkte. Antropologie was tot die periode met name fysische antropologie.

Maar Kohlbrugge had met zijn boek *Blikken in het zieleleven van den Javaan en zijner overheerschers* uit 1907 al laten zien dat hij ook geïnteresseerd was in de psychologie van de koloniale mens. In 1925 werd hij dan ook benoemd tot bijzonder hoogleraar vergelijkende volkenkunde, een leerstoel bij de indologische faculteit vanwege het Fonds van Indologische Studiën. In 1930 liep deze tijdelijke benoeming af.

Het werk op het terrein van de etnologie kwam toch weer onder druk te staan omdat Kohlbrugge ook sociologie moest doceren vanwege een lacune in de geografie-opleiding. In dit onderwijs besteedde hij veel aandacht aan maatschappelijke hulpverlening. Tussen 1925 en 1931 publiceerde hij zeven delen van zijn *Practische Sociologie*. In die delen stelde Kohlbrugge de vraag centraal op welke wijze maatschappelijk werk sociale

misstanden kon voorkomen of verzachten. Deze opvatting van sociologie kwam hem wel op kritiek van collega's te staan, die zijn werk meer pedagogisch dan sociologisch vonden. Hiskia Coumou noemt Kohlbrugge in zijn dissertatie over de *Sociale pedagogiek in Nederland, 1900-1950* (Leiden 1998) een 'sociaal-pedagoog malgré lui'.

In 1930 publiceerde Kohlbrugge zijn *Systematisch en Beschrijvend Leerboek der Volkenkunde*. Dit overzichtswerk werd gevolgd door *'s-Menschen Religie. Inleiding tot de Vergelijkende Volkenkunde*. Zoals Kohlbrugge zelf zei: 'Bij het onderwijs in de volkenkunde voelde ik dikwijls het gemis aan leerboeken en aan samenvattende studies over de belangrijkste onderdelen der vergelijkende volkenkunde.' Met deze twee publicaties probeerde hij in dit gemis te voorzien. Zijn leerstoel bij de indologische faculteit liep in 1930 af en in 1935 ging hij met emeritaat. In de woorden van Coumou heeft Kohlbrugge een drievoudige strijd gevoerd tegen het darwinisme, de ethische politiek en de abstract-theoretische sociologie. Coumou constateerde dat 'deze strijd weinig vrucht had gedragen en hem meer vijanden dan vrienden had bezorgd'. Strijden voor of tegen iets achtte Kohlbrugge niet langer zinvol. Want 'alles verandert en verdwijnt vanzelf, onder andere met den dood der representanten'.

Als opvolger van Kohlbrugge werd H.Th. Fischer (1901-1976) benoemd tot bijzonder hoogleraar in de Volkenkunde en de vergelijkende Volkenkunde bij de indologische faculteit. Fischer werd geboren in Indië, waar zijn vader als onderwijzer werkzaam was. Hij ging geografie studeren in Utrecht. Deze studie bood hem de gelegenheid om bezig te zijn met de studie van land en bevolking van Indië. Om zich verder te scholen in de volkenkunde maakte hij een studiereis naar Indië die resulteerde in de publicatie *Zending en Volksleven in Nederlandsch-Indië* (1932).

Voorafgaand aan deze benoeming was hij als lector aangesteld, wat betekende dat men na het emeritaat van Kohlbrugge in Utrecht niet kon promoveren in de volkenkunde. Dit probleem werd door de aanstelling van Fischer bij de indologische faculteit opgelost. Begin 1946 werd hij aangesteld als gewoon hoogleraar bij de faculteit letteren en wijsbegeerte. Zijn leeropdracht bleef hetzelfde. In 1970 ging hij met emeritaat. Fischer was een leerling van Kohlbrugge en ook in 1929 bij hem gepromoveerd op de dissertatie *Het heilig huwelijk van hemel en aarde*. Hij sprak in 1936 zijn oratie *De moderne ethnologie als historische wetenschap* uit. Het is een interessant document waarin Fischer zijn visie op het belang van de etnologie (de antropologie was de term waarmee de fysische antropologie werd

aangeduid) ontvouwde. Hij gaf aan dat de moderne ethnologie – hij verwees daarbij onder andere naar het werk van antropologen als Bronislaw Malinowski (1884-1942) en Alfred Radcliffe-Brown (1881-1955) – wel een historische, maar geen evolutionistische oriëntatie kent. Het gaat over cultuurverschillen in een historisch perspectief. Fischer memoreerde ook dat de fysische antropologie eigenlijk is vastgelopen in ‘squeletto-manie’, zoals tijdens een congres van 1878 in Parijs werd opgemerkt.

‘Zoals de anthropologie en de biologie zich een beeld trachtten te vormen van de lichamelijke oermens en, nog verder teruggaande over de “missing link” naar de dierenwereld, een stamboom van de hedendaagse fysieke mens opstelden, zo wil de ethnologie van die dagen de ontwikkeling van de menselijke cultuur beschrijven, vanaf de nauw aan de apen-schoenen ontwassen oermens tot de kultuurmens van West Europa.’³

Fischer wees erop dat deze evolutionistische, ethnologische cultuurgechiedenis zich baseerde op een ‘gelijksoortige psychische aanleg’, wat Adolf Philipp Wilhelm Bastian (1826-1905) de ‘Elementargedanke’ heeft genoemd. Wat voor de bioloog de cel is, waren voor de etnoloog volgens Bastian toen de Elementargedanke, de bouwstenen van een menselijke culturele evolutie. En dit ‘historisch verloop in het culturele leven der mensheid [volgt] bepaalde wetten’. Fischer wees een dergelijke, wetmatige, ontwikkelingsgang af. De werkelijkheid was voor hem gecompliceerder.

‘Met de deductief geconstrueerde ontwikkelingsschema’s komende tot de rijk gevarieerde werkelijkheid, rubriceert men haar in een der ontworpen stadia, waarmede zij nog het meest overeenkomst vertoont en verklaart alle niet daarbij passende verschijnselen als survivals en insluipsels. Het behoeft wel geen betoog, dat wat hier geschiedschrijving heette slechts pseudo-historie is. Van een inductief historisch onderzoek was geen sprake.’⁴

Fischer voerde nu Malinowski en het concept van de functionele antropologie ten tonele. Het ging erom cultuurkenmerken in hun huidige functioneren te onderzoeken. Daar hadden koloniale ambtenaren wat aan! In plaats van deductie was inductief onderzoek nodig, veldwerk met de etnografische monografie. En met Radcliffe-Brown was Fischer ook van mening dat functionele antropologie het historische inzicht niet moet uitsluiten. Fischer besloot zijn oratie als volgt:

‘Zij [de moderne ethnologie] moet niet de geschiedenis van de menselijke cultuur, van de oermens tot heden, willen schrijven, maar zich beperken tot de geschiedschrijving van bepaalde volken of volkerengroepen, binnen wat door Josselin de Jong [hoogleraar ethnologie in Leiden] in zijn laatste oratie “ethnologische studievelden” en in de Amerikaanse literatuur, met een meer doorzichtige term, “culture areas” wordt genoemd. Men leert wat er wordt overgenomen, hoe het wordt overgenomen en waarom het wordt overgenomen bij de aanraking van twee elkaar vreemde culturen, wat alles toch bestuur, zending en Europese handelaren in de koloniën zal interesseren.’⁵

Aan het eind dankte Fischer de heren van de indologische faculteit voor zijn benoeming als bijzonder hoogleraar, omdat hiermee het promotierecht weer in ere hersteld was. ‘Bij alle verscheidenheid van persoonlijkheden worden wij hecht verbonden door eenzelfde liefde voor Indië en de Rijkseenheidgedachte.’ Ik ben wat uitgebreider ingegaan op deze oratie omdat die goed laat zien hoe met name Fischer de fysische antropologie inruilde voor een moderniserende ethnologie, die enkele decennia later de culturele antropologie wordt genoemd. Zijn inleiding in de culturele antropologie werd in het Bahasa vertaald.

De dekolonisatie en de onafhankelijkheid van Indonesië hadden grote gevolgen voor veel Nederlandse wetenschappers die werkzaam waren in de tropen. Men werd gedwongen de ‘Via Sacra’ nu terug te gaan. Een aantal wetenschappers dat hun hart verpand had aan de bestudering van de niet-westerse landen – de nieuwe terminologie voor de voormalige koloniën – vond in Afrika, en zeker ook in Zuid-Afrika, een nieuw wetenschappelijk alternatief.

Een van hen was Jan Prins (1903-1995). Hij deed in 1927 doctoraalexamen Indisch recht in Leiden. Na bestuursambtenaar in Zuid-Sumatra en op Lombok te zijn geweest, was hij van 1937 tot de Japanse inval in 1942 secretaris van het gewest Lombok en Bali. Na de oorlog keerde hij medio 1946 met langdurig ziekteverlof terug naar Nederland en werd eind 1948 afgekeurd voor verdere dienst. In deze tijd schreef hij een dissertatie met de titel *Adat en Islamitische plichtenleer* waarop hij op 19 mei 1948 in Leiden promoveerde. Begin 1949 werd hij benoemd tot bijzonder hoogleraar adatrecht aan de indologische faculteit in Utrecht, waar hij op 23 mei

– kort voor de soevereiniteitsoverdracht – zijn oratie hield over *Christelijke beïnvloeding van het adatrecht*. Adatrecht was een belangrijk onderdeel van de opleidingen voor koloniaal bestuursambtenaar en Indisch jurist.

Het einde van de indologie-opleiding betekende dan ook voor Prins een heroriëntatie op onderzoek en onderzoeksgebied. In 1955 werd Prins benoemd tot buitengewoon hoogleraar aan de faculteit letteren en wijsbegeerte met als leeropdracht de niet-westerse sociologie. In 1968 volgde de benoeming aan de nieuw opgerichte faculteit sociale wetenschappen, subfaculteit sociaal-culturele wetenschappen. In het kader van het cultureel akkoord tussen Zuid-Afrika en Nederland verbleef Prins in het academisch jaar 1962-63 in Zuid-Afrika en wijdde hij zich aan de bestudering van de sociale status van ‘kleurlingen’ als bevolkingsgroep. Ook hield hij in Stellenbosch een lezing over ‘De achtergrond van het Indonesisch nationaal bewustzijn’ en in Grahamstown over ‘Rassenverhoudingen in Oost-Azië in de eerste helft van de twintigste eeuw’. Prins hield zich vooral bezig met de wijze waarop de overheid de positie van de kleurlingen wenste te regelen in het kader van het apartheidbeleid. Wie nu precies een kleurling was werd niet gedefinieerd, totdat in 1950 de toen net aan de macht gekomen Nasionale Party besloot dat de bevolking van Zuid-Afrika raciaal geregistreerd moest worden en dat de kleurlingen naast de blanken, Aziaten en Bantoes een van de vier groepen waren waartoe men moest behoren. Hoewel Prins kleurlingwijken en kleurlinggezinnen bezocht en ook de arbeidsomstandigheden in enkele fabrieken in Johannesburg en op enkele boerderijen in de buurt van Stellenbosch kon observeren, stond de methode van de participerende observatie om tot een systematische beschrijving te komen van de leefwereld van de kleurlingen vanuit hun perspectief nog niet centraal. In het voorwoord van zijn boek zegt Prins dat hij in het bijzonder dank verschuldigd is aan Erika Theron, hoogleraar aan de universiteit van Stellenbosch en haar naaste medewerkers, die veel gedaan hadden om hem in dit veld van studie te introduceren.

Het studieverblijf resulteerde uiteindelijk in de publicatie van een boek, *De beknelde kleurling. Zuid Afrika's Vierstromenbeleid*, dat in 1967 bij Van Gorcum in Assen verscheen. Hij kwalificeerde de apartheidsideologie voor zover die ‘eigenlijke’ beschaving uitsluitend als blanke beschaving beschouwde en *in feite* onbereikbaar voor wie niet als kind van “zuiver” blanke ouders in de wieg gelegd is’, als absurd: ‘...van één der raciaal meest gemengde groepen ter wereld, wordt ter wille van het politieke systeem aangenomen, dat zij “een ras” op zichzelf zijn; van een groep die wat taal

betreft, wat beschavingsgoederen betreft, zich voor meer dan 90% niet onderscheidt van de westerling in Zuid-Afrika, tenzij dan door armoede en ongeletterdheid van brede lagen, wordt gezegd, dat haar leden nooit een “witmens” kunnen zijn...”⁶ Hij vond het ‘een sociologisch betekenisvol feit, dat de gedachte van het Christelijke “voogdyskap” voor velen in Zuid-Afrika een zekere theologische rechtvaardigheid biedt voor het baasschap over stam-verbonden en ontstamde Bantoes’.⁷ Hij herkende in deze houding een duidelijke verwantschap met het paternalisme van de Nederlandse koloniale politiek. Prins noemde dit paternalisme, de regeerwijze ‘bij U, over U, zonder U’ die de landspolitiek sinds vele generaties kenmerkte, ‘opmerkelijk’.

Tot slot noem ik in dit overzicht van de overgang van de indologische faculteit met zijn volkenkunde naar de culturele antropologie de persoon van Jan van Baal.

Van Baal (1909-1992) was als bestuursambtenaar te Leiden opgeleid, waar hij in 1934 bij Josselin de Jong promoveerde op een literatuurstudie over de Marind-Anim van Zuid-Nieuw-Guinea, getiteld *Godsdienst en samenleving in Nederlandsch-Zuid-Nieuw-Guinea*. Hij keerde naar Indië terug, waar hij op Bali en Lombok werkte. Bij de onderhandelingen over de soevereiniteitsoverdracht was er geen overeenstemming over Nieuw-Guinea. Nederland hield daarom tot 1962 het bestuur over Nieuw-Guinea. Tijdens het ministerschap van de Utrechtse oud-hoogleraar W.J.A. Kernkamp werd het Koninkrijksstatuut door de Nederlandse overheid vastgelegd. Kernkamp was verantwoordelijk voor het laatste restant van het koloniale rijk in Azië – Westelijk Nieuw Guinea, waar hij het anti-revolutionaire Kamerlid Jan van Baal benoemde tot gouverneur. Utrecht zou het expertisecentrum worden voor dit rijkdeel. Een belangrijke taak van de niet-westerse sociologie in Utrecht was de opleiding van bestuursambtenaren voor Nieuw-Guinea. Van Baal werd er hoofd van het Bureau voor Bevolkingszaken en vervolgens gouverneur. In die periode werd Nieuw-Guinea opnieuw object van onderzoek, ook nu weer antropologisch onderzoek. In maart 1958 keerde hij terug naar Nederland. Hij werd medewerker en later directeur van de Afdeling Culturele en Fysische Antropologie van het KIT (Koninklijk Instituut voor de Tropen, 1959-1969) en ook bijzonder hoogleraar te Amsterdam (1961-1969) in de culturele antropologie. In 1959 werd hij benoemd tot lector en in 1960 tot buitengewoon hoogleraar godsdienstsociologie en -etnologie bij

Controleur Jan van Baal met twee Papoea's van wie de rechter persoon kamponghoofd is, Zuid Nieuw-Guinea

de faculteit letteren en wijsbegeerte in Utrecht. Deze leeropdracht werd in 1961 omgezet in buitengewoon hoogleraarschap godsdienstetnologie en de etnologische theorie van de acculturatie. In 1969 werd hij gewoon hoogleraar in de *culturele antropologie, in het bijzonder de godsdienst-etnologie en de etnologische theorie der acculturatie* bij de nieuwe faculteit sociale wetenschappen, subfaculteit sociaal-culturele wetenschappen te Utrecht. Uit onvrede met de ontwikkelingen op de universiteiten nam hij begin 1973 ontslag als gewoon hoogleraar. Hij vond dat activisten onder de studenten en jonge stafleden een te grote invloed hadden gekregen, ook in zijn faculteit. In een artikel in *NRC Handelsblad* van 3 februari 1973 schreef Van Baal een uitgebreide uiteenzetting over de situatie op de subfaculteit waarbij een van de eisen van de studenten was 'dat minoriteiten het onderwerp was waarmee zich de antropologie in Utrecht moest bezighouden'. En die minoriteiten betroffen de in Nederland aanwezige 'gastarbeiders'! Tot aan zijn pensioen in 1974 bleef hij nog werkzaam als buitengewoon hoogleraar aan de theologische faculteit in de antropologie van de religie. In 1975 ging hij met emeritaat.

Met Van Baal is de transitie vanuit de indologie en dan met name het onderdeel volkenkunde naar de moderne culturele antropologie voltooid. Kohlbrugge, Fischer, Prins en Van Baal begonnen hun carrière in koloniale dienst en belandden van de kolonie in de academie. De stichters van de indologische faculteit hadden een conservatieve visie op het bestuur en de toekomst van Indië, maar tegelijkertijd hebben zij de ontwikkeling naar de moderne culturele antropologie in Utrecht mede gefaciliteerd. De indologie werd omgevormd tot de niet-westerse sociologie waarbij aanvankelijk de volkenkunde een centrale rol speelde. Volkenkunde bleef overigens gewoon deel uitmaken van de sociale geografie en dat veranderde ook niet met het in 1955 in werking getreden nieuwe Academische Statuut toen het vak werd omgedoopt tot culturele antropologie en een zelfstandige hoofdvakstudie werd. In april 1959 werd het Instituut voor Volkenkunde en Niet-Westerse Sociologie in het pand Lucasbolwerk 6 geopend met een sectie Culturele Antropologie. Pas in 1969 werd het Instituut voor Volkenkunde en Niet-Westerse Sociologie omgedoopt in het ICAU, Instituut voor Culturele Antropologie Utrecht. En bij de geografie werd in 1965 de enige leerstoel Sociale Geografie gesplitst en kwam er een leerstoel niet-westerse Geografie die bezet werd door Jan Hinderink. Deze leerstoel werd al snel omgedoopt in de leerstoel Sociale Geografie van Ontwikkelingslanden.

ONDERWIJS IN DE KOLONIE¹

Hoe was de situatie met betrekking tot het onderwijs in de koloniën tot aan het moment van de onafhankelijkheid? Als we de doelen van onderwijs definiëren als kwalificatie, socialisatie en persoonlijkheidsvorming en we nemen deze doelen mee naar een koloniale en gesegregeerde samenleving zoals Indië in de negentiende en begin twintigste eeuw, zien we direct de spanningen die dit veroorzaakte bij koloniale bestuurders. Nadat de nieuwe grondwet in 1848 in Nederland werd ingevoerd, werd vervolgens in Indië het Regeringsreglement voor Indië ingevoerd. In Artikel 128 werd vermeld dat onderwijs een onderwerp van aanhoudende zorg voor de gouverneur-generaal was. Onderwijs en opvoeding van de inheemse jonge mensen behoorden in de negentiende eeuw traditioneel tot de arbeid van missie en zending. Scholing en kerstening liggen daarbij in elkaars verlengde. De moslimbevolking kende haar eigen onderwijs in de Koranscholen die wijdverbreid waren en die dikwijls ook de enige vorm van onderwijs boden.

De koloniale overheid probeerde vanaf 1854 mondjesmaat inhoud te geven aan de opdracht van de 'aanhoudende zorg'. Er werden enkele 'hoofdenscholen' opgericht voor kinderen van wie de ouders voor de koloniale overheid werkten. Daarnaast bestond er een 'kweekschool voor inlandse onderwijzers', en zoals we al gezien hebben werd op medisch terrein de Dokter Djawa-school in Batavia opgericht. Bij elkaar een minimale infrastructuur van het inheemse onderwijs.

Er was inmiddels een systeem van Europese lagere scholen en vervolgonderwijs, waaronder een gymnasium in Batavia, maar deze scholen waren alleen toegankelijk voor de groep van de Europeanen en kinderen uit gemengde huwelijken. Vanuit de inheemse regenten kwam er in toenemende mate druk om de Europese scholen open te stellen voor hun kinderen. De koloniale overheid wilde dit niet omdat zij vreesde voor verlaging van de standaard. Men ging wel over tot het stichten van inheemse lagere scholen en de zogenaamde dessa-scholen.

Lagere school in een desa

Maar langzamerhand ontwikkelde zich ook een inheemse bureaucratie, hetgeen de druk op toegang tot Europees onderwijs vergrootte. Eind negentiende eeuw werd het inheemse lager onderwijs gesplitst in scholen van de eerste en tweede klasse. Op de scholen eerste klasse was het Nederlands een leervak zodat op deze manier de overstap naar het westers onderwijs mogelijk werd gemaakt.

De afkondiging van de ethische politiek betekende een toenemende druk op het bevorderen van een onderwijssysteem voor de inheemse bevolking. De 'hoofdscholen' werden nu omgevormd tot volwaardige ambtenarenopleidingen van middelbaar niveau. De Dokter Djawa-school werd opgevolgd door een inhoudelijk versterkte opleiding van de School tot Opleiding van Inlandsche Artsen (STOVIA). De lagere scholen der eerste klasse werden voorzichtig omgevormd naar 'Hollands-Inlandse scholen' met Nederlands als voertaal en ook Maleis of een andere streektaal als vak. Een vergelijkbare ontwikkeling was het model van de 'Hollands-Chinese scholen' waar het Nederlands de voertaal was. De koloniale overheid wilde overigens het Chinees niet als facultatief vak op deze scholen aanbieden: 'Wij moeten de ontwikkeling van de Nederlandsch-Indische ingezetenen van Chineesche bloede leiden in Westersche geest en niet in oud-Chineeschen.'

In 1913 werd het systeem van het onderwijs voor de inheemse bevolking uitgebreid met een mulo van drie jaar. Dit zag men dan wel als de top van het systeem. De hbs was meestal een brug te ver, hoewel men leerlingen die het toelatingsexamen haalden niet weigerde.

Het koloniale onderwijssysteem was in principe openbaar. Het volgde natuurlijk wel een algemeen christelijk perspectief op basis van westerse opvoedkundige waarden. En men kende het zogenaamde concordantiebeginsel, waarbij het onderwijs voor de Europeanen diende aan te sluiten op het onderwijs in Nederland.

Lelyveld geeft de volgende aantallen leerlingen in het basisonderwijs rond 1920. Voor een bevolking van 48 miljoen en 876.000 'Vreemde Oosterlingen' (Chinezen en Arabieren) stonden onder meer 132 Hollands-inlandse scholen ter beschikking met bijna 27.000 leerlingen, 1845 standardscholen (de vroegere scholen der tweede klasse) met 241.414 leerlingen en nog eens 116.556 in het particulier lager onderwijs. Het aantal desascholen bedroeg bijna 7200 met een schoolpopulatie van 396.000 kinderen. Bovendien waren er 48 Hollands-Chinese scholen met iets meer dan 10.000 leerlingen, waarvan 330 van Indonesische afkomst en 150 Europeanen.

Met het invoeren van het gymnasium en de hbs kwam er ook discussie over de noodzaak om in Indië universitaire opleidingen te beginnen. Aanvankelijk was de koloniale overheid hier geen voorstander van. De universiteiten in Nederland zouden voorsnog moeten voorzien in de behoefte aan hoger onderwijs. Verscheidene nationalistische inheemse leiders waren ook daadwerkelijk aan het begin van de twintigste eeuw naar Nederland gegaan voor een universitaire studie. Uiteindelijk ging men in de jaren twintig toch overstag: in Bandoeng werd in 1920 de Technische Hogeschool opgericht. In 1924 volgde de oprichting van de Rechtshogeschool en in 1927 de Medische Hogeschool, allebei gevestigd in Batavia.

Er werd vanuit de koloniale bestuurders en de koloniale wetenschappers veel nagedacht en geschreven over het onderwijs in de kolonie en daarmee ook over de toekomst van de kolonie. Dit werd met name versterkt door de nadruk op onderwijs vanuit de ethische politiek. Het ging per slot van rekening om de verheffing van het volk. Maar betrof dit het gehele volk? Vanuit de gedachte van de associatie pleitte met name de Leidse islamoloog en arabist Snouck Hurgronje voor het opnemen van de excellente leerlingen van inheemse afkomst in het westerse onderwijs. Zo

kon de koloniale overheid werken aan de opbouw van een nieuwe elite die zich zou ontwikkelen binnen de westerse 'beschaving' en daarmee kon deze elite ook binnen de koloniale invloedssfeer gehouden worden met het vergezicht van een zekere mate van onafhankelijkheid. Maar dit was wel een 'ver'gezicht. We zagen ook hoe zijn Utrechtse tegenspeler Jacob Kohlbrugge al in 1907 aangaf dat het onderwijs op westerse leest voor de inheemse bevolking zeer kwalijke gevolgen zou hebben en ook zou leiden tot frustraties bij de nieuw opgeleide elite, die eigenlijk geen eigen positie zou kunnen innemen. Kohlbrugge en Snouck werden ingehaald door de groei van de nationalistische en daarmee ook anti-koloniale bewegingen zoals Boedi Oetomo, 'Het Schone Streven' (opgericht in 1908 met name uit de jongeren die de medische opleiding volgden), en Sarekat Islam (opgericht in 1912) in Indië. Met name in de jaren 20 leidde dit tot agitatie tegen de koloniale overheid en vervolgens ook tegenactie van diezelfde koloniale overheid. Deze bewegingen werden gedragen door Indonesiërs die hun opleiding in Indië en Nederland hadden ontvangen. En bij deze bewegingen stond onderwijs heel hoog op de agenda.

Snouck moet zich hebben gerealiseerd dat het onderwijs het einde van het koloniale tijdperk sneller in beeld bracht dan hij zich had gerealiseerd (of misschien had willen realiseren?). Kohlbrugge haalde zijn gram door in 1927 te wijzen op de gevolgen van het westers onderwijs aan de inheemse bevolking voor de onrust in Indië. Maar ook hij zag wel in dat de leidende en westers opgeleide elite het einde van het koloniale tijdperk snel dichterbij bracht.

In Indonesië en in Suriname waren inmiddels in de koloniale tijd universiteiten opgericht. Een aantal van de huidige Indonesische universiteiten is ontstaan uit koloniale hoger-onderwijsinstellingen. De Technische Hogeschool in Bandung werd in 1959 het Instituut Teknologi Bandung (ITB) en daarmee de oudste technische universiteit van Indonesië. De Rechtshogeschool en de Medische Hogeschool werden opgenomen in de Universitas Indonesia. De Landbouw-universiteit in Bogor, Instituut Pertanian Bogor (IPB), komt voort uit de onderwijsinstellingen uit de koloniale tijd die in Bogor waren gevestigd. De Universitas Airlangga (UNAIR) in Soerabaja kwam voort uit de Nederlands-Indische Artsen School (NIAS). Ook de School Tot Opleiding Van Indische Tandartsen (STOVIT) is een voorloper van UNAIR. Op 19 december 1949 werd de Universitas Gadjah Mada in Yogyakarta opgericht.

In Suriname was er ook voor de Tweede Wereldoorlog al een rudimentair systeem van hoger onderwijs met een geneeskundige en een rechts-wetenschappelijke hogeschool. De Anton de Kom Universiteit werd formeel pas in 1966 opgericht.

Indonesische studenten kwamen vanaf de jaren 20 naar Nederland voor voortgezette opleiding aan universiteiten. Uit het overzichtswerk van Poeze e.a. blijkt dat Utrecht betrekkelijk weinig studenten ontving. De meesten van hen studeerden bij de geneeskundefaculteit of bij de Veeartsenijkundige Hoogeschool (en na 1925 de veterinaire faculteit).² Een aantal van hen promoveerde ook, zoals Ronald Tumbelaka uit de Minahassa op de dissertatie *Ziekte van Redlich-Alzheimer*. Hij promoveerde in 1919 bij prof. Winkler. In 1924 promoveerde oud-STOVIA-student Jonas Andreas Latumeten uit Ambon op een dissertatie *Over de kernen van den Nervus oculomotoris*, ook weer bij Winkler. In 1942 promoveerde R. Abdoelrachman, oud-STOVIA-student, bij prof. Julius op de dissertatie *Wateronderzoek met een bacteriophagmethode*. Dit betrof een dissertatie waarvoor het onderzoek hoofdzakelijk was uitgevoerd in Leiden bij prof. Flu.

Ook een aantal diergeneeskundigen promoveerde in Utrecht: J.A. Kaligis in 1922 met *Bijdrage tot de kennis van anaplasmosis bij rund en buffel* bij De Blicck, Raden Soeratmo in 1923 met *Een studie van de rundveeteelt in de residentie kedoe en omliggende regentschappen* bij H.M. Kroon en F.C. Waworoentoe in 1924 op *Bijdrage tot de kennis van het konijnen-coccidium* bij De Blicck. In januari 1931 speelde zich een afschuwelijke gebeurtenis af. Een van de studenten die aan de veterinaire faculteit studeerde, Mas Soeparwi, vertrok 's morgens naar de faculteit voor zijn doctoraalexamen. Hij was in 1929 met zijn vrouw, twee kinderen en een bediende genaamd Sono naar Utrecht gekomen. Het gezin en de bediende woonden in De Bilt. Toen Mas Soeparwi thuiskwam na een geslaagd examen trof hij zijn vrouw en twee kinderen vermoord aan. De bediende Sono had getracht zich van het leven te beroven. Het is nooit geheel duidelijk geworden waarom Sono tot deze gruwelijke daad is gekomen. In een krantenartikel in het *Amersfoortsch Dagblad: De Eemlander* van 19 juni 1931 wordt onder de kop 'Psychologisch pleidooi' uitgebreid verslag gedaan van een hoger beroep van deze rechtzaak. Sono was in Utrecht veroordeeld tot twaalf jaar gevangenisstraf. Het pleidooi van de verdediger is opvallend. Het wordt gevoerd door E.J. Dommering, die door de rechtbank was toegevoegd vanwege zijn ervaring in Indië waar hij als substituut-griffier bij de Landraden te Bandoeng en Soemedang had gewerkt.

In zijn pleidooi spreekt Dommering over twee oorzaken voor de daad van Sono. Dommering wijst erop

'dat bij de opvoeding van de jonge inlanders aan alle nukken en grillen wordt toegegeven. Ten tweede is er het overblijfsel van het animisme, waardoor eigen daden worden toegeschreven aan drijfveren van externe machten. [...] Het labiele evenwicht in deze kinderlijke psyche werd opeens verbroken. [...] Maar verdachte behoort tot de klasse van de explosieve naturen, de buitengewoon onbeheerschte en prikkelbare mensen.'

Volgens de pleiter was er zo sprake van overmacht. Hij citeerde uit literatuur en eigen ervaring. Gelet op de formulering is het niet onwaarschijnlijk dat het werk van Kohlbrugge tot deze literatuur behoorde.

De Indonesische studenten in Nederland hadden zich georganiseerd in de Perhimpunan Indonesia, een behoorlijk radicaal-nationalistische groep studenten die streed voor een onafhankelijk Indonesië.

Bijeenkomst van de Perhimpunan Indonesia, vermoedelijk in Leiden

Gelet op de signatuur van de indologische faculteit in Utrecht, die maar een beperkt aantal Indonesische studenten trok, wekt het geen verwondering dat de relatie tussen Utrecht en de Perhimpoean Indonesia niet rimpelloos verliep. We hebben al gezien dat men de Javaanse docent Mas Prijohoetomo uit de groep had gezet omdat hij collaboreerde met de ‘verdrukkende kapitalisten’. Bij een openbare bijeenkomst in Utrecht van de Perhimpoean Indonesia zouden studenten van de indologische opleiding de avond verstoord hebben.

Naast de studenten uit Indië kwamen er ook studenten uit Suriname en het Caribisch gebied naar Utrecht. Uit Suriname kwamen in de achttiende en negentiende eeuw mondjesmaat studenten. Het merendeel studeerde rechten en geneeskunde. Aan het begin van de twintigste eeuw studeerde Paul Flu geneeskunde in Utrecht. Ik noemde hem al als een van de personen die een eredoctoraat in Utrecht hebben ontvangen.

De meeste Antilliaanse studenten kwamen van Curaçao. Onder de Antilliaanse studenten bevond zich de van Bonaire afkomstige en op Curaçao opgegroeide Cola Debrot (1902-1981).

Hij studeerde van 1921-1927 rechten aan de Utrechtse universiteit. Hij woonde op kamers op de Oudegracht 341 waar ook de bekende schilder Pyke Koch woonde. Debrot was bevriend met onder anderen Martinus Nijhoff en Jan Engelman. Daarna vertrok hij naar Parijs waar hij zijn toekomstige vrouw, de danseres Estelle Reed, ontmoette. Terug in Nederland ging hij geneeskunde studeren aan de universiteit van Amsterdam en vestigde zich als huisarts. Na de Tweede Wereldoorlog ging Debrot als arts op Curaçao werken. Hij raakte meer en meer betrokken bij de Antilliaanse politiek, werd gevolmachtigd minister van de Nederlandse Antillen in Den Haag en van 1962 tot 1970 gouverneur van de Nederlandse Antillen. Aan het eind van zijn leven

Cola Debrot (1902-1981)

keerde hij terug naar Nederland. De laatste jaren van zijn leven bracht hij door in het Rosa Spierhuis in Laren. Hij leed aan zware depressies en werd een periode opgenomen in een psychiatrische inrichting. In het literaire werk van Debrot zien we de werking van diepe tegenstellingen in zijn persoonlijkheid. Het lijkt op het werk van W.E.B. Du Bois die in zijn *The Souls of Black Folk* (1903) sprak over 'double consciousness'.

De Tweede Wereldoorlog met in Indië de Japanse bezetting en daarna de periode tussen de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring van 1945 en de uiteindelijke erkenning door Nederland in 1949, was een periode waarin wetenschapsontwikkeling niet de hoogste prioriteit had. Nederlandse wetenschappers in Indië werkzaam keerden terug naar Nederland of moesten het vege lijf redden in Japanse kampen en tijdens de politionele acties tussen 1945 en 1949. Na de Tweede Wereldoorlog en de onafhankelijkheid van Indonesië was er bij de Indonesische wetenschappelijke instellingen de wil om een onafhankelijke positie in te nemen. Wel werden banden aangegaan met Nederlandse universiteiten, waaronder de Utrechtse.

ONTWIKKELINGSSAMENWERKING (1950-1990) DE ETHISCHE POLITIEK *REVISITED?*

Indonesië verklaarde zich op 17 augustus 1945 onafhankelijk. Na een vruchteloze oorlog met de nationalisten droeg Nederland op 27 december 1949 de soevereiniteit over, met uitzondering van Westelijk Nieuw-Guinea. Op 25 november 1975 werd Suriname onafhankelijk. Ook in Afrika vonden er grootschalige dekolonisatieprocessen plaats. Eerst spraken 'wij' in het Westen nog van onderontwikkelde landen, maar deze negatief-superieur geladen aanduiding werd snel ingeruild voor de positievere notie van 'ontwikkelingslanden'. De wereld werd toen nog ingedeeld in de Eerste Wereld (het Westen, i.c. Europa en Amerika), de Tweede Wereld (de landen achter het IJzeren Gordijn) en dan de amorfe groep van de Derde Wereld. En als er ontwikkelingslanden zijn met onderwijssystemen in ontwikkeling, dan is er de ijzeren logica van een ethische politiek van ontwikkeling dat universiteiten in de Eerste Wereld, waaronder die van Utrecht, kunnen helpen met die ontwikkeling.

Programma Universitaire Ontwikkelingssamenwerking¹

Paul Hoebink (2006) sprak in zijn artikel 'Hoe de dominee de koopman versloeg' over de periode 1945 tot 1965 als 'de schemerzone tussen koloniaal beleid en het formuleren van een nieuw ontwikkelingsbeleid'. Op 20 januari 1949 sprak President Harry S. Truman zijn tweede *Inaugural Address* uit. In deze speech beschreef Truman zijn buitenlands beleid in vier punten. Het vierde punt, dat bekend is geworden als het *Point Four Program*, luidde:

'Fourth, we must embark on a bold new program for making the benefits of our scientific advances and industrial progress available for the improvement and growth of underdeveloped areas.

More than half the people of the world are living in conditions approaching misery. Their food is inadequate. They are victims of disease. Their economic life is primitive and stagnant. Their poverty is a handicap and a threat both to them and to more prosperous areas.

For the first time in history, humanity possesses the knowledge and skill to relieve suffering of these people. [...] I believe that we should make available to peace-loving peoples the benefits of our store of technical knowledge in order to help them realize their aspirations for a better life. And, in cooperation with other nations, we should foster capital investment in areas needing development. Our aim should be to help the free peoples of the world, through their own efforts, to produce more food, more clothing, more materials for housing, and more mechanical power to lighten their burdens.

We invite other countries to pool their technological resources in this undertaking. Their contributions will be warmly welcomed. This should be a cooperative enterprise in which all nations work together through the United Nations and its specialized agencies whenever practicable. It must be a worldwide effort for the achievement of peace, plenty, and freedom.

[...] The old imperialism -- exploitation for foreign profit -- has no place in our plans. What we envisage is a program of development based on the concepts of democratic fair-dealing.²

Het was een van de eerste pogingen om een 'modern' ontwikkelingsbeleid te formuleren waarbij een belangrijke rol werd voorzien voor de Verenigde Naties. Het is een formulering geheel in de geest van het Basalla-Rostow-model van de modernisering met een opvallende afwezigheid van grote delen van Afrika.

Nog zelfs vóór de formele erkenning van Indonesië op 27 december 1949 werd er in Nederland al een interdepartementale werkgroep opgezet die het ontwikkelingsbeleid in Nederland vorm moest geven. In dit scheidingsgebied sprak men aanvankelijk nog van 'hulp' aan 'minder-ontwikkelde landen'. Snelheid was geboden, want men wilde de tropische deskundigheid – met name ook de nieuwe groep van de meer technocratisch ingestelde ingenieurs die in Indië bij het Binnenlands Bestuur werkzaam

Point 4 around the world

waren – die Nederland in de loop der eeuwen binnen de koloniale verhoudingen had opgebouwd, wel graag behouden en zocht naar plekken in de wereld waar die gecontinueerd kon worden. Zo werd in Utrecht besloten om de indologie om te vormen tot een niet-westerse sociale studierichting in combinatie met de volkenkunde waaruit de culturele antropologie en de sociale geografie van ontwikkelingslanden voortkwamen. In Den Haag werd het Institute of Social Studies (ISS) geopend ten behoeve van studenten uit de ontwikkelingslanden zelf.

Men zag ook een mogelijkheid om de uitzending van deskundigen te koppelen aan de inbreng van het bedrijfsleven. De eerste jaren was er sprake van een beperkt programma dat via het multilaterale kanaal van de VN werd uitgevoerd. Pas na de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië werd binnen Buitenlandse Zaken een eigen ambtenarenapparaat opgetuigd. In 1964 werd de hulp ondergebracht in het Directoraat-Generaal Internationale Samenwerking (DGIS).

In het kabinet-Den Uyl dat in 1973 aantrad was Jan Pronk de grote pleitbezorger van de positie van de ontwikkelingssamenwerking in het Nederlandse overheidsbeleid. Veel van zijn ambitieuze doelstellingen

werden geformuleerd in de nota *Bilaterale Ontwikkelingssamenwerking: Om de kwaliteit van de Nederlandse Hulp* uit 1976. Kernbegrippen waren 'self-reliance' en 'economische, politieke en sociale verzelfstandiging'. Hulp diende 'zoveel en zo direct mogelijk voor de armsten der armen' bestemd te zijn. En deze armen waren overal in de Derde Wereld aanwezig. De dominee won het van de koopman. De aloude ethische politiek van roeping, paternalisme en technocratische aanpak kwam in een modern jasje weer ten tonele.

Onderwijs werd in toenemende mate een belangrijk onderdeel van het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid. En zo kwamen er in de jaren 70 gelden vrij van het Nederlandse ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking om langjarige samenwerkingsrelaties tussen Nederlandse universiteiten en universiteiten in ontwikkelingslanden te financieren. Ook Utrecht maakte deel uit van dit Programma voor Universitaire Ontwikkelingssamenwerking, dat door de Nuffic werd beheerd. Dit programma volgde in wezen ook de uitgangspunten van 'self-reliance' maar dan van de universiteiten in de ontwikkelingslanden. De onderliggende gedachte was dat 'ontwikkeling' mede mogelijk gemaakt werd door een gekwalificeerde hoger onderwijs- en onderzoekscapaciteit in ontwikkelingslanden. De wetenschapper schoof ook weer aan bij de dominee en de koopman.

De Universiteit Utrecht ontwikkelde samenwerkingsrelaties met een aantal universiteiten in Indonesië, Afrika, met name Zuidelijk Afrika, en Latijns-Amerika. Utrecht wilde hierbij betrokken zijn vanuit een moreel imperatief om de zusterinstellingen (in het jargon 'counterparts') die nog in opbouw waren te assisteren in hun ontwikkeling. Met name in het rectoraat van de geograaf Hans van Ginkel – zelf geboren in Indië – van 1986 tot 1997 werd deze voortzetting van een 'ethische politiek' geïntensiveerd. De samenwerking met de Universitas Gadjah Mada in Yogyakarta stond hoog op de agenda in Utrecht. Van Ginkel verbleef zelf voorafgaand aan zijn toetreden tot het College van Bestuur een aantal maanden in Yogyakarta om aan deze universiteit te doceren. Deze universitaire banden kwamen in de jaren 80 onder druk te staan als gevolg van de verslechterende mensenrechtensituatie in Indonesië. Ook in Utrecht werden er felle discussies gevoerd, in het bijzonder tussen het College van Bestuur en de Universiteitsraad, die de banden met de Indonesische universiteiten wilde verbreken. Al eerder hadden studenten van de studentenvakbond USF gedemonstreerd tegen het eredoctoraat aan de Indonesische

hoogleraar R.M. Koentjaraningrat. *NRC Handelsblad* van 27 maart 1976 meldt dat de studenten spandoeken droegen met leuzen als 'Geen erelint voor het Soehartobewind' en 'Eredocoraten voor echte democraten'. Volgens de studenten was het eerbetoon bedoeld om de contacten met de Indonesische universiteit te verbeteren. Zij noemen dat 'uiterst dubieus', omdat in Indonesië nog steeds wetenschapsmensen gevangen zaten wegens afwijkende politieke opvattingen. Koentjaraningrat was overigens in de jaren 1966-1968 in Utrecht als gasthoogleraar werkzaam bij het Instituut voor Culturele Antropologie waar hij onderzoek deed naar sociaal-culturele factoren van economische ontwikkeling in Spakenburg en Urk.

In Azië werd er in de jaren 80 vanuit de farmaciefaculteit, afdeling farmacognosie, onder leiding van de hoogleraar farmacognosie, R.P. Labadie, een 'collaborative research programme on medicinal plants used in Sri Lanka' uitgevoerd met het Department of Chemistry, University of Sri Jayewardenepura, Sri Lanka. Binnen dit samenwerkingsproject werd er gekeken naar de mogelijkheden voor de vooruitgang van de ayurvedische traditionele geneeskundeontwikkeling. Men zag die vooruitgang in de standaardisatie van de kwaliteit van de ingrediënten en regelingen voor kwaliteitscontrole. Daarnaast werd er chemisch-klinisch onderzoek uitgevoerd met het oog op gestandaardiseerde productie. In hoeverre was hier sprake van een 'Hendrik van Reede *revisited*'-relatie waarbij een eeuwenoud stelsel van inheemse kennis over 'werkzame stoffen' in planten verbonden werd met – en vertaald werd in – moderne medische, biologische en chemische termen van een stelsel van natuurwetenschappelijk werk? In Afrika werd met een aantal instellingen samengewerkt, waaronder de universiteit van Benin, maar langzamerhand werd een concentratiebeleid richting Zuidelijk Afrika uitgewerkt. Vanzelfsprekend speelde hier ook de veranderende situatie in Zuid-Afrika een rol. Utrecht heeft zich – ietwat schoorvoetend – ook aangesloten bij de academische boycot van de universiteiten in Zuid-Afrika, maar zag wel begin van de jaren negentig een opening naar de University of the Western Cape. Met name onder leiding van de rector Jakes Gerwel, de latere kabinetschef van Nelson Mandela, profileerde deze universiteit zich nadrukkelijk als een anti-apartheids-universiteit en was daarmee een geziene partner van westerse universiteiten. Zo ontstond begin jaren negentig een zogenaamd UNITWIN-samenwerkingsverband van vier Europese en vier Zuidelijk Afrikaanse universiteiten dat onder andere de aandacht van UNESCO trok. In het

Noorden waren het de Universiteit Utrecht, de Ruhruniversität Bochum in Duitsland, de Universidade do Porto in Portugal en Lunds Universitet in Zweden. De vier Zuidelijk Afrikaanse universiteiten waren de University of Zimbabwe, de Universidade Eduardo Mondlane in Maputo, Mozambique, de jonge University of Namibia en de Zuid-Afrikaanse University of the Western Cape. Utrecht coördineerde dit samenwerkingsverband.

In het hoofdstuk over de wetenschapontwikkeling eind negentiende eeuw hebben we de ontwikkeling binnen een aantal disciplinaire velden onder de loep genomen. Het is natuurlijk niet vreemd dat deze disciplines – zoals de diergeneeskunde, de geologie, de geografie, de chemie, de biologie en de geneeskunde – ook weer aanwezig waren in de universitaire ontwikkelingsamenwerking. En voor een deel was deze samenwerking ook nadrukkelijk ingegeven door een welbegrepen eigenbelang. Utrecht kende na de Tweede Wereldoorlog een internationaal erkende afdeling tropische diergeneeskunde waarbij met name prof. Dick Zwart een belangrijke rol speelde. Zo'n afdeling floreert bij dergelijke samenwerkingsverbanden. Utrecht kende in die periode een afdeling sociale geografie van Ontwikkelingslanden onder leiding van prof. Jan Hinderink. In de vroege jaren 70 voerde de Universiteit Utrecht een project uit waarvan mij de afkorting nog blijft: *RUU/GUA/KIT-1 BIOTROP*. Dit was een onderzoekproject van Utrecht, Biologie, de UvA, de afdeling biologie en het KIT, afdeling tropische landbouw samen met BIOTROP, een regionaal onderzoeksinstituut in Bogor, voortgekomen uit de onderzoeksfaciliteiten die in de koloniale periode aan het eind van de negentiende eeuw daar gecreëerd waren, onder andere door wetenschappers uit Utrecht. Het betrof onderzoek op het terrein van 'weed biology'. In wezen bleven we in het aloude spoor van verzamelen en experimenteren.

Biologie zette de lijn van de *Flora of the Guyanas* door en ontwikkelde een tropenbosprogramma in Brits-Guyana. Het Tropenbosprogramma heeft ook openingen gezocht naar onderzoeksmogelijkheden in Suriname. Via initiatieven vanuit de Utrechtse Botanische Tuin werd in 1994 de Stichting Trésor opgericht. Met hulp van de universiteit kocht deze stichting in 1995 een stuk grond in Frans-Guyana voor onderzoek en voorlichting op het terrein van de biodiversiteit.

Ik sprak al over het moreel imperatief dat de Universiteit Utrecht ertoe bracht om zich te engageren met zusterinstellingen in de ontwikkelingslanden. De faculteit theologie startte midden jaren 80 een samenwerkingsproject met de University of Zimbabwe op het terrein van de Afrikaanse

Wardse kist Bogor (eerste rij, tweede van rechts: 'Aan den Directeur van de Hortus Utrecht')

religies. De initiator van deze samenwerking was de bijzonder hoogleraar missiologie J.A.B. Jongeneel. Het ging nu niet meer om bekeren maar om 'assistentie' bij het onderwijs op het terrein van de Afrikaanse religies. De eigen inheemse kerken en religies werden nu niet meer het object van bekering maar van coöperatie (en onderzoek) in internationale verbanden. Zending werd in toenemende mate een object van studie en onderzoek. Ook binnen het Nederlands Zendinggenootschap werd gesproken over de noodzaak van verdere reflectie op het missionaire werk. Deze overwegingen leidden tot de instelling van het Interuniversitair Instituut voor de Missiologie en Oecumenica in 1969. Het instituut plaatste Utrecht en Leiden nu niet tegenover elkaar maar in één verband: de afdeling oecumenica werd in Utrecht gevestigd en de afdeling missiologie in Leiden. Nieuwe begrippen als de bevrijdingstheologie kwamen in beeld. Er kwam kritiek op een eurocentrisch zendingsmodel en sommigen pleitten voor een *moratorium* op alle zending en missie. Er werd ook ingezet op internationale verbanden.

Ik spreek van een voortzetting van een ‘ethische politiek’. Ik bedoel dit in het geheel niet spottend of ironisch maar wijs op de continuïteit in het concept van ‘ontwikkeling’ dat aan dit engagement ten grondslag lag. De wetenschappers uit Utrecht gingen ook daadwerkelijk op missie. We gingen naar de ‘nog-niet-ontwikkelde collega’s’. Natuurlijk lieten de collega’s in de ontwikkelingslanden zich niet zo snel meer in de rol van de ‘te ontwikkelen wetenschappers’ duwen en waren er daardoor soms spanningen als de houding te ‘patriarchaal’ werd, maar de ongelijke verhouding, zeker ook in termen van financiële mogelijkheden, bleef bestaan. De vermeende superioriteit liet zich nooit helemaal wegdrücken. Er was altijd het scenario van ‘them, catching up’ en ‘us, assisting them’. De socioloog Van Doorn laat in zijn *Indische Lessen* overtuigend zien hoe deze ethische politiek met haar inherente superioriteit zich ook manifesteerde in het denken over de multiculturele samenleving in Nederland: ‘En zoals in Indië lijdt ook in Nederland het publieke debat aan een overmaat van morele oordelen en vooroordelen; de “ethische politiek” wordt hier in nieuwe vorm onverdroten voortgezet.’³

Universiteit Utrecht na 1990

De internationale universiteit

In de jaren 90 van de vorige eeuw veranderde langzamerhand het beeld van de universitaire ontwikkelingssamenwerking. Ontwikkelingslanden en zeker ook hun universiteiten emancipeerden verder en kregen zelf dikwijls steeds meer greep op geldstromen van grote donoren. Ontwikkelingssamenwerking werd nationaal maar ook op de universiteiten in toenemende mate obsoleet. De Nederlandse overheid vermeldt op haar website: ‘In Indonesië richt Nederland zich op die thema’s waar Nederlandse expertise van toegevoegde waarde kan zijn om de doelstellingen van de VN op het gebied van duurzame ontwikkeling te halen. Dat zijn veiligheid en rechtsorde, water en voedsel- en voedingszekerheid. Naarmate Nederland het ontwikkelingssamenwerkingsprogramma afbouwt, verschuift de focus naar duurzame handel en investeringen.’⁴ Inmiddels is de ontwikkelingsrelatie met Indonesië (in 2020) gestopt. De ontwikkelingsrelatie is inmiddels ingeruild voor ‘een meer intensieve handelsrelatie’.

In Utrecht besloot het College van Bestuur eind jaren 90 om zich meer te concentreren op de ‘ware’ *Asian Tigers* zoals China en India ten koste van de samenwerkingsverbanden met de Indonesische universiteiten.

Daar was voor ons ‘meer te halen’, in de visie van de universiteitsleiding. In Zuidelijk Afrika kwam er minder aandacht voor de universiteiten in Zimbabwe, Mozambique en Namibië en juist meer aandacht voor de samenwerking met universiteiten in Zuid-Afrika, ook voor de – in de terminologie van destijds – *historically advantaged universities*, oftewel de dominant witte universiteiten zoals de universiteit van Stellenbosch. Een interessante casus is de veterinaire samenwerking in Zuidelijk Afrika. Van oudsher was er een nauwe band met Onderstepoort, het veterinaire instituut in Pretoria. Vanwege de academische boycot en de Europese politiek om de zogenaamde frontlijnstaten te versterken, investeerde Brussel miljoenen in de opbouw van een veterinaire faculteit in Zimbabwe. Utrecht werd gevraagd om deze faculteit op het gebied van onderwijs en onderzoek mee te helpen ontwikkelen. Nadat in de beginjaren 90 de politieke situatie in Zuid-Afrika kantelde en apartheid ten formele werd afgeschaft en tegelijkertijd de politieke situatie in Zimbabwe verslechterde, werd de band tussen Utrecht en Onderstepoort nieuw leven ingeblazen.

Op 19 juni 1999 ondertekenden de Europese ministers van onderwijs het Verdrag van Bologna, waarin werd vastgelegd dat de universiteiten hun opleidingsstructuur zouden harmoniseren om zo de uitwisseling van staf en studenten binnen Europa te versterken. Bologna betekende ook voor de Universiteit Utrecht een sterke stimulans om te streven naar de status van een internationale universiteit met een toenemend aantal studenten en stafleden uit het buitenland. De Universiteit Utrecht werd nu Utrecht University. Dit buitenland is tot op de dag van vandaag wel in hoge mate beperkt tot staf en studenten uit de westerse wereld. In dat opzicht zijn universiteiten in Nederland, en zeker ook die van Utrecht, bepaald nog geen afspiegeling van een steeds sterker toenemende maatschappelijke diversiteit.

Met een zekere nostalgie wordt nu soms nog gesproken over de periode van de ‘ontwikkelingssamenwerking’, ‘toen we nog op missie gingen’. Sommigen betreuren deze teloorgang van de ontwikkelingssamenwerking, sommigen menen dat dit een veranderende globale ontwikkeling betreft. ‘Wij’ zijn geen Eerste Wereld meer, ‘zij’ zijn geen Derde Wereld meer. Er is in toenemende mate sprake van een *global intellectual world* met *global challenges*. Maar heeft de wereld werkelijk de sporen van ongelijkheid uitgewist? Hebben wij onze ideeën van superioriteit en ontwikkeling werkelijk achter ons gelaten?

TERUGBLIK

KENNIS, MACHT & SUPERIORITEIT

Universiteit Utrecht & kolonie

Het 'meesterlijke verhaal' van 'ontwikkeling'

Ik probeer nu tot een afronding te komen. Ik heb geprobeerd de Universiteit Utrecht en de mensen die daar met hart en ziel gewerkt hebben te volgen op hun tocht naar verre streken, op zoek naar curieuze 'exotische' planten en dieren, naar andere mensen met andere gebruiken, andere religieuze systemen, naar inzichten in een andere geologie, naar bedreigingen van gezondheid van mens en dier, naar grondstoffen en hoe die zo goed mogelijk te benutten, naar de diffusie van hun 'zuivere onderzoek' in laboratoria als kerndomeinen van de nieuwe natuurwetenschappen, naar de behoudende opleiding van koloniale ambtenaren, naar de ontwikkelingshulp aan jonge universiteiten in de voormalige kolonie, naar samenwerking met de mensen van die universiteiten.

We zagen ook hoe we die kennis extraheerden uit de kolonie en exploiteerden op onze eigen universiteit. De ontwikkeling van de natuurwetenschappen aan onze eigen universiteit heeft onmiskenbaar geprofiteerd van de zoektochten naar en in de kolonie. Misschien is 'profiteren' wel te zwak uitgedrukt. Met name de natuurwetenschappen hebben zich in de tweede helft van de negentiende en begin twintigste eeuw dankzij de koloniën kunnen ontwikkelen. Went had een scherp oog voor de realiteit toen hij uitsprak dat 'waar het moederland hier achterlijk gebleven is, de koloniën in zekeren zin als baanbrekers zijn opgetreden'.

In deze waaier van zulke uiteenlopende activiteiten loopt een rode draad en dat is het concept van de 'ontwikkeling'. Ontwikkeling zit in het DNA van een universiteit. Als ontwikkeling de tegenpool van stagnatie is, dan kan ontwikkeling niet anders dan de missie van een universiteit, van elke universiteit zijn. Onderwijs en onderzoek zijn immers altijd op zoek

naar ontwikkeling – naar ontwikkeling van jonge mensen en naar nieuwe ontwikkelingen in onderzoek.

Maar er is hier meer aan de hand. Als we de geschiedenis van koloniale verbindingen van de universiteit en haar mensen analyseren, zien we een specifieke invulling van dit concept van ontwikkeling. Ontwikkeling was en is niet neutraal. Ontwikkeling werd veelal als een lineair proces geïnterpreteerd, en in dat lineaire proces stonden ‘wij’ bovenaan op de ladder van ontwikkeling en onder ons stonden de velen die zogenaamd nog niet ontwikkeld waren. De kern van het master-narratief, het ‘meesterlijke verhaal’ van ‘ontwikkeling’, ziet de mensheid als een ontwikkeling en vooruitgang in termen van fasen vanaf de stadia van de ‘lagere rassen’ tot de hoge moderniteit. Het benadrukt de notie van de identiteit van een inherent rationeel autonoom menselijk wezen, een individu op zich. Onze eigen samenleving, opgebouwd rond deze inherent rationeel autonome menselijke wezens, zagen we als in meerdere mate ontwikkeld, in elk geval meer dan de nog niet ontwikkelde ‘niet-westerse’, erger nog, ‘primitieve’ samenlevingen waarmee we op de reizen geconfronteerd werden. Het was een ‘verlicht ontwikkelingsisme’.

Onze ontwikkeling omvatte ook lange tijd de verspreiding van de christelijke religie, het enige ware geloof. En wij werden geconfronteerd met mensen die ‘ongelovig’ waren of mensen die een *religio falsa*, een valse religie, aanhingen. En ongelovig betekende dan ook niet-ontwikkeld. Die lineaire lijn van ontwikkeling, inclusief kerstening, bracht een geloof, een ideologie en een attitude van superioriteit teweeg. Die superioriteit liep ook langs de lijn van gender. Het zijn, gelukkig niet exclusief, maar toch veelal onze – witte – mannen van de universiteit die we in ons verhaal zijn tegengekomen.

Die superioriteit betekende soms diepe minachting voor die andere nog-niet-ontwikkelde; een minachting die, versterkt door economische motieven, kon toelaten dat die anderen in groten getale tot slaaf werden gemaakt en vervoerd over grote afstanden. Maar steeds meer zien we dat de superioriteit zich ging vertalen in bevoogding; bevoogding van de nog niet ontwikkelde. We zien dat Utrechtse opgeleide predikanten probeerden de ongelovigen te brengen tot het ware geloof, liefst in de voetiaanse – dus Utrechtse – modaliteit. We zien dat Utrechtse hoogleraren de pretentie hadden dat zij bezig waren met een beschavingsoffensief door wetenschap, ‘zuiver onderzoek’, naar de kolonie te brengen. We zien overigens ook dat er grote aarzelingen waren of we de ‘inheemsen’ wel

moesten ‘ontwikkelen’ naar ons westers beeld. En als gevolg daarvan zien we ook pas heel laat pogingen om in de kolonie het onderwijs, ook het universitair onderwijs, op te zetten. Het is opvallend dat in het beschavingsoffensief, zeker ook van Utrechtse hoogleraren, zo weinig aandacht was voor de mogelijkheid en wenselijkheid om de inheemse elite te scholen op universitair niveau. Dan zijn we inmiddels in de twintigste eeuw aangekomen. We zagen alleen bij de geneeskunde een aantal eerdere pogingen om met Dokter Djawa en STOVIA inheemse mensen op te leiden. Utrecht heeft zelfs gemeend een aantal van hen die leidend waren in deze opleidingen wetenschappelijk te belonen met een eredoctoraat!

Dan komen we bij de jaren waarin de koloniën transformeerden naar de ‘onderontwikkelde landen’ die al snel de status van ‘ontwikkelingslanden’ kregen. In de metafoor van de ladder: wij waren natuurlijk de Eerste Wereld, en er was ook een Tweede Wereld, verscholen achter een IJzeren Gordijn; dus namen de ontwikkelingslanden de positie van de Derde Wereld in, met nog wel een differentiatie in de mate van ontwikkeling. Er was ook nog de groep van de ‘minst ontwikkelde landen’. Zelf probeerden de ontwikkelingslanden bij de conferentie van Bandung in 1955 – toen

De belangrijke spelers van de groep van ‘non-aligned countries’, Jawaharlal Nehru (India), Kwame Nkrumah (Ghana), Gamal Abdel Nasser (Egypte), Sukarno (Indonesië), en President, Josip Broz Tito (Joegoslavië) (foto uit 1960).

mede onder aanvoering van onze voormalige kolonie Indonesië – te ontsnappen aan de bevoogding door zich als de ‘non-aligned’ landen te afficheren.

Maar zoals het mensen met een superioriteitsgevoel en bevoogdingsdrang betaamt, gingen we ook nu weer op missie om jonge universiteiten, bijvoorbeeld in Indonesië, te ‘assisteren’ bij hun ‘ontwikkeling’. Ik kan en wil hier niet ontsnappen aan de persoonlijke noot dat ik in mijn werk in de universitaire ontwikkelingssamenwerking meermalen ‘op missie’ ben gegaan, als ‘seculiere zendingswerker’, bringer van het ‘evangelie van de moderne wetenschap’ aan de heiden, de nog niet ontwikkelde mens! Als sinjo-sinjo kontelir?

Het was de aanmatiging en zelfverheffing van de uit Europa afkomstige intellectuele traditie, de traditie van het idee van vooruitgang en lineaire ontwikkeling, de traditie van een dominante kennismodaliteit, een ‘episteme van ontwikkeling’. Niets nieuws onder de ‘Zonne der Gerechtigheid’?

VOORUITBLIK

NAAR EEN DEKOLONIALE UNIVERSITEIT?

Deze vooruitblik ontleen ik aan een aantal discussies binnen de postkoloniale literatuur, aan de relatief nieuwe stroming van de global intellectual history én aan het werk van de Duitse filosoof Jürgen Habermas over de 'kolonisering van leefwereld'.

Allereerst de discussie uit de postkoloniale literatuur. Die formuleert de eis van dekolonisatie. Universiteiten in voormalige 'ontwikkelingslanden' moeten zich ontworstelen aan de greep van een dominante westerse kennismodaliteit. Het gaat daarbij vaak om de universiteiten in de voormalige ontwikkelingslanden zelf, maar niet altijd; het betreft natuurlijk ook de universiteiten in het Westen die zo lang hun wetenschappelijke hegemonie hebben uitgeoefend. En zoals gebleken is, was Utrecht daar geen uitzondering op. De episteme van de superieure westerse academische kennis moet doorbroken worden. Ook de uiterlijke kenmerken van een westerse kennisinstelling die verbonden zijn met een koloniaal verleden moeten afgebroken worden. Illustratief zijn in dit opzicht de ontwikkelingen op de University of Cape Town. Het begon in 2015 min of meer met de verwijdering van het standbeeld van de vermaledijde Britse koloniaal pur sang, Cecil Rhodes, maar daar bleven de discussies en acties niet steken. Het ging ook om het dekoloniseren van het onderwijs en onderzoek.

Maar wat is die episteme dan? En moeten we die niet differentiëren naar disciplines? Bij een vak als 'African Studies' is het een terechte eis dat een dergelijk vak een grote mate van wetenschappelijke input uit Afrika zelf heeft. Ik schrijf met opzet 'grote inbreng'. Ik wijs daarbij namelijk een exclusieve inbreng af omdat ik hecht aan een dialoog. Maar misschien wordt het lastiger bij een vak als moleculaire celbiologie. Laboratoriumexperimenten in die discipline zijn toch niet te herleiden naar gender, kleur et cetera van de onderzoeker – of is het toch complexer? Langzamerhand beginnen we nu in te zien dat bijvoorbeeld in de geneeskunde de witte man meestal de norm is bij het geneeskundig

onderzoek. En wat blijkt: wat voor de witte man geldt, geldt niet mutatis mutandis voor de vrouw, of een kind, of een zwarte man. Zo zien we dat onderzoek en onderwijs als cognitief systeem met de spelregels van wetenschap inzake hypothese, controle, data et cetera nauw verbonden zijn met wetenschap en haar organisatie als een sociaal-cultureel systeem. En dit vraagt een diepe sensitiviteit van alle deelnemers aan het wetenschappelijk bedrijf; sensitiviteit voor culturele, sociale, economische, epistemologische en historische gegroeide verschillen.

De tweede bijdrage komt uit de global intellectual history. De gebruikelijke opvatting was dat de ontwikkeling van het moderne wereldsysteem een diffusie was van westerse culturele en intellectuele tradities. In die visie verliet geleidelijk aan een dominante intellectuele traditie het Europese continent; ze reisde en verspreidde zich over de hele wereld als onderdeel van een zich uitbreidend Europa. Andere kennistradities werden daarbij als het ware verzwolgen in de gretige muil van de westerse wetenschap. De relatief nieuwe stroming van de global intellectual history probeert dit beeld aanzienlijk bij te stellen. Rens Bod spreekt in zijn boek *Een wereld vol patronen: De geschiedenis van kennis* (2019) over 'de menselijke zoektocht naar patronen en principes in de ons omringende wereld'. En die wereld bestaat uit meerdere wetenschappelijke culturen met een lang historisch geheugen. Volgens Lovejoy zijn ideeën 'the most migratory things in the world'.¹ Het was geen diffusie van westerse wetenschap, geen eenrichtingsverkeer vanuit het Westen maar een ontmoeting en soms een strijd van verschillende intellectuele tradities.

Dit beeld wordt versterkt door het simpele feit dat we niet meer leven in een tijd van min of meer homogene naties met een min of meer homogene moderne cultuur (en wetenschap). Er is een opbouw van steeds meer transnationale gemeenschappen, ook in de voormalige 'verlichte' metropool. Arjun Appadurai spreekt in zijn *Modernity at Large* van een 'diasporic public sphere'. Kwame Anthony Appiah spreekt over kosmopolitische, meervoudige en overlappende identiteiten. 'Europa' als het voormalig 'blanke rijk' bestaat niet meer. De vraag is of de universiteit in het Westen in staat is te dekoloniseren en het masker van superioriteit af te leggen en mensen van verschillende culturele achtergrond binnen te krijgen. Het lijkt er nog steeds op dat men in de 'Verlichte universiteit' representanten van 'diasporic cultures' met een lampje (een 'Sol Iustitiae') moet zoeken. Het is dan voor een westerse universiteit als die van Utrecht dringend noodzakelijk om juist banden te versterken met universiteiten

in landen op andere continenten, met andere culturele contexten, niet om te ontwikkelen maar om deels ook zichzelf te laten ontwikkelen in een werkelijk kritische dialoog met partners met verschillende identiteiten. De websites van universiteiten, ook die van Utrecht, bepleiten in toenemende mate het belang van 'diversiteit' en 'inclusie'. Maar het is één ding om een fancy website te creëren over diversiteit vanuit de gedachte van een harmonieus mozaïek gebaseerd op een 'easy pluralism', het is iets heel anders om een actief beleid van een 'critical diversity' uit te voeren en mechanismen, ook in de academia, van uitsluiting en marginalisering bloot te leggen en te 'repareren'.

Maar dan is er nog een derde theoretisch aspect van dekolonisatie. In 2012 schreef ik samen met mijn collega-antropoloog Wil Pansters een bijdrage in het *Liber Amicorum* bij het afscheid van Willem Koops, decaan van de faculteit sociale wetenschappen in Utrecht. We hebben daarin geprobeerd om het werk van Habermas te hanteren als inspiratie voor de analyse van de 'levensruimte' van de universiteit. In 1981 publiceerde Habermas zijn magnum opus getiteld *Theorie des kommunikativen Handelns*, waarin hij zijn diagnose over de ontwikkeling van de moderne samenlevingen en de sociale pathologieën die hieruit resulteerden verder uitwerkte aan de hand van de begrippen 'leefwereld' en 'systeem'. In de leefwereld vinden mensen de hulpbronnen, waaronder cultuur, instituties en socialisatie, die zij nodig hebben om hun weg in de samenleving te kunnen duiden. De leefwereld is daarmee verantwoordelijk voor de symbolische reproductie van de samenleving. Habermas onderscheidde binnen systeem het zogenaamde *Wirtschaftssystem* (economie) en het *Verwaltungssystem* (staat). Zij zijn verantwoordelijk voor de materiële reproductie van de samenleving. Geld en macht zorgen ervoor dat dit efficiënt en effectief gebeurt.

In de overgang van een traditionele naar moderne samenleving en een toenemende rationalisering en modernisering vindt er een ontkoppeling plaats van leefwereld en systeem met haar beide subsystemen staat en economie. De subsystemen staat en economie drukken met macht en geld steeds sterker een stempel op de leefwereld, inclusief (hoger) onderwijs. Het wordt problematisch als de symbolische reproductie van een samenleving onderworpen wordt aan de imperatieven van staat en economie. Dan is er sprake van wat Habermas 'de kolonisering van de leefwereld' noemt, door middel van bureaucratisering en monetarisering. De leefwereld wordt dan een domein waar alleen in termen van efficiëntie

en effectiviteit wordt gesproken én gehandeld en niet langer meer in termen van juistheid en solidariteit op grond van normatieve dialoog en/of overeenstemming. Deze kolonisering zien we ook terug in het universitair systeem wereldwijd dat onderdeel uitmaakt van Habermas' leefwereld. In lijn met het neoliberale economische denken pleitte men voor het omvormen van het hiërarchische en bureaucratische bestuursmodel naar een flexibel en dynamisch geacht 'marktmodel'. Een essentieel onderdeel is een sterke nadruk op *control*, *accountability* en *audit*. Het is een voortdurende poging om prestaties en kwaliteit te kwantificeren, uit te rekenen, te tellen, om grafieken te maken, ken- en stuurgetallen vast te stellen, te visiteren en te controleren. Noties van efficiency, voortdurende verantwoording en controle maken het volgens criticasters vrijwel onmogelijk om in een dergelijke omgeving als 'ware' academicus of intellectueel te functioneren.

Een treffend maar tegelijkertijd treurigstemmend voorbeeld van de wijze waarop de kolonisering van leefwereld met het neoliberale marktmodel met efficiëntie en sterke nadruk op control, accountability en audit verbonden is met persisterende globale koloniale verhoudingen is de analyse van een aantal onderzoekers van de United Nations University over de werking van ranking lists van universiteiten. In hun recente UNU-IIGH Briefing Paper *World-class Universities? Interrogating the Biases and Coloniality of Global University Rankings* uit februari 2023 constateren zij dat ranking lists feitelijk bestaande koloniale verhoudingen hebben bestendigd:

'The fact that the high rank of some universities is partly due to wealth generated historically from former colonies or the slave trade adds moral weight to the charge that global ranking systems are both unfair and colonial. Furthermore, ranking systems may continue exploitation by enabling higher ranking universities in the Global North to extract higher quality students and staff from the Global South, further strengthening their ability to improve or maintain their high ranking positions.'

'Dekolonisatie' betekent voor elke universiteit en dus ook voor de Universiteit Utrecht, de dringende noodzaak om op zoek te gaan naar een nieuwe publieke ruimte in een nieuwe maatschappelijke constellatie met een grotere culturele kritische diversiteit in termen van gender, kleur, afkomst, nationaliteit et cetera. Dit moeten we doen in het besef dat we

niet het startpunt van de diffusie van ons kennissysteem zijn – daarmee het masker van de superioriteit handhavend –, maar dat we ons bevinden op verschillende kruispunten van kennismodaliteiten die ons kunnen inspireren tot de verdere ontwikkeling van ons onderwijs en onderzoek. Dekolonisatie is niet alleen dáár maar ook h er dringend noodzakelijk.

Het motto van de Universiteit Utrecht is vanaf het begin van haar bestaan *Sol Iustitiae Illustra Nos* [Zonne der Gerechtigheid, schijn over ons] geweest. Dit motto is ontleend aan de profeet Maleachi die in zijn profetieën zegt: ‘Maar voor u, die mijn naam vreest, zal de zon der gerechtigheid opgaan, en er zal genezing zijn onder haar vleugelen’ (Maleachi 4:2). De Universiteit Utrecht is natuurlijk al lange tijd een seculiere instelling, maar ik sluit mijn boek af met de diepe overtuiging dat de *Sol Iustitiae*, opgevat als de *Zonne der Gerechtigheid in kennis en wetenschap*, ons zal *Verlichten*.

NOTEN

1 INLEIDING. UNIVERSITEIT, KENNIS & KOLONIE

- 1 In de periode vanaf de stichting in 1636 heeft de Universiteit Utrecht verschillende namen gekend. Aanvankelijk sprak men vaak over de Academia Ultrajectina of de Utrechtse Academie. Tot 1815 was de universiteit nadrukkelijk een universiteit van (de stad) Utrecht. Pas na 1815 werd de stadse universiteit onderdeel van een nationaal systeem van hoger onderwijs en werd de Utrechtse universiteit aangeduid als de Utrechtse Hoogeschool. Na de wet op het Hoger Onderwijs van 1876 werd de Utrechtse universiteit een Rijksuniversiteit. Soms aangeduid als de Rijksuniversiteit te Utrecht. In de modernisering van het bestuur van en toezicht op de universiteiten van de jaren 70 en 80 is de aanduiding Universiteit Utrecht gemeengoed geworden. Ik kies voor de aanduiding van de universiteit in de vroegere jaren als de Utrechtse universiteit of universiteit van Utrecht. Voor de latere periode zal ik de aanduiding Universiteit Utrecht hanteren.
- 2 Zie Walter D. Mignolo, *The darker side of Western modernity: global futures, decolonial options* (Durham 2011). Mignolo is geïnspireerd door het denken van de Peruaanse filosoof/socioloog Aníbal Quijano. Zie Aníbal Quijano, 'Coloniality and Modernity/Rationality', *Cultural Studies* 21 2-31 (2007), 168–178 en Aníbal Quijano, 'Coloniality of Power and Eurocentrism in Latin America', *International Sociology* 15 (2000), 215–232.
- 3 James C. Scott, *Seeing like a state: how certain schemes to improve the human condition have failed* (New Haven, Conn. 1998) 331.
- 4 Siep Stuurman, *De uitvinding van de mensheid: korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil* (Amsterdam 2010) 314.
- 5 Henk van Rinsum, 'Blijf niet steken bij de slavernij, onderzoek het hele koloniale verleden van de UU', *DUB* 20 april 2022.
- 6 David Livingstone in een toespraak voor studenten van de University of Cambridge in December 1857: 'Those two pioneers of civilization – Christianity and commerce – should ever be inseparable'.
- 7 Het is interessant om te zien hoe de terminologie steeds wijzigt: van *kolonie* naar *onder-ontwikkelde landen* naar *ontwikkelingslanden* of *Derde Wereld* of in hun eigen woorden *Niet-Gebonden landen* (opgericht na de conferentie van Bandung in 1955).
- 8 Stelling VII bij de dissertatie *Hybrid Ambitions: Science, Governance, and Empire in the Career of Caspar G. C. Reinwardt (1773-1854)* door Andreas Weber: 'De institutionele scheiding tussen (koloniale) geschiedenis en wetenschapsgeschiedenis heeft ervoor gezorgd dat er in Nederland te weinig aandacht is besteed aan kennisproductie in koloniale context.'
- 9 Zie bijvoorbeeld het tweede deel van mijn *Slaves of Definition: In Quest of the Unbeliever and the Ignoramus* (Maastricht 2001). Zie ook Tamson Pietsch, *Empire of*

- scholars: universities, networks and the British academic world, 1850-1939* (Manchester 2015).
- 10 Robert-Jan Wille, 'Een Indische geschiedenis van parasitisme en symbiose. De roep als laboratorium voor de vervlechting van politiek, wetenschap, maatschappij en natuur', *Groniek* 200 (2014), 295–316, aldaar 309. Zie ook zijn dissertatie, *De Stationisten: Laboratoriumbiologie, Imperialisme En De Lobby Voor Nationale Wetenschapspolitiek, 1871-1909*, (Nijmegen 2015). Als handelseditie verschenen in 2019 bij Vantilt, Nijmegen onder de titel *Mannen Van De Microscoop: De Laboratoriumbiologie op Veldtocht in Nederland en Indië, 1840-1910* (Nijmegen 2019).
 - 11 Zie bij voorbeeld voor de Universiteit Leiden: Willem Otterspeer (ed.), *Leiden Oriental Connections, 1850-1940*, Studies in the History of Leiden University, 5 (Leiden 1989). En recentelijk de Cleveringalezing *Moed en miskening*, op 24 november 2022 door Gert Oostindie uitgesproken, waarin hij een pleidooi houdt voor een koloniale geschiedschrijving: 'De koloniale geschiedenis in enge zin is vrijwel voorbij, maar de erfenissen werken door, of het nu gaat om racisme, ongelijkheid of climate injustice. Daarop te reflecteren behoort óók tot de taken van onze universiteiten.' Oostindie, *Moed en Miskening*, aldaar 13.
 - 12 <https://www.oneworld.nl/lezen/opinie/waarom-het-woord-inheems-ook-waardevol-is/> (14 april 2023).
 - 13 Bij het schrijven van dit hoofdstuk heb ik met name gebruik gemaakt van: Joseph Hodge, 'Science and Empire: An Overview of the Historical Scholarship' in: Brett M. Bennet and Joseph M. Hodge (eds.), *Science and Empire: Knowledge and Networks of Science across the British Empire, 1800-1970* (1970) (Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York, NY 2011) 3–29.
 - 14 Roy MacLeod, 'On Visiting the "Moving Metropolis": Reflections on the Architecture of Imperial Science', in: Nathan Reingold and Marc Rothenberg (eds.), *Scientific Colonialism: A Cross-Cultural Comparison*, (Washington 1987), 217–249, aldaar 219.
 - 15 Joseph Hodge, *Science and Empire*, 3.
 - 16 George Basalla, 'The Spread of Western Science. A three-stage model describes the introduction of modern science into any non-European nation', *Science*, 156 (1967) 611–622.
 - 17 Johan Galtung, 'A Structural Theory of Imperialism', *Journal of Peace Research* 8 (1971) 2, 81–117.
 - 18 Edward Said, *Orientalism* (New York 1978), 3.
 - 19 Said, *Orientalism*, 12.
 - 20 Said, *Orientalism*, 12.
 - 21 Bernard Cohn, *Colonialism and its forms of knowledge: the British in India* (Princeton, NJ 1996), 5.
 - 22 Edward Said, *Culture and Imperialism*, xii.
 - 23 Said, *Culture and Imperialism*, 8.
 - 24 Zie Stephen Howe (ed.), *The new imperial histories reader* (London; New York 2010) en Remco Raben, 'A New Dutch Imperial History? Perambulations in a Prospective Field', *BMGN – Low Countries Historical Review* 128 (2013) 1, 5–30.
 - 25 Zie Rens Bod, *Een wereld vol patronen: De geschiedenis van kennis* (Amsterdam 2016).

- 26 Zie James Poskett, *Horizonnen: een mondiale geschiedenis van de wetenschap* (Amsterdam 2022).
- 27 Arthur O. Lovejoy, 'Reflections on the History of Ideas', *Journal of the History of Ideas* 1 (1940) 1, 3–23, aldaar 4.
- 28 Zie ook Dag Herbjørnsrud, 'Beyond decolonizing: global intellectual history and reconstruction of a comparative method', *Global Intellectual History* (2019), 1–27.

2 BELIJDEN & BEKEREN (1636 -...)

- 1 Deze Gereformeerde Kerk werd na 1816 de Nederlandse Hervormde Kerk genoemd terwijl de voortrekkers van de afsplitsingen van deze Nederlandse Hervormde Kerk in de negentiende eeuw zich als 'gereformeerd' betitelden.
- 2 Zie o.a. H.A. van An del, *De zendingsleer van Gisbertus Voetius* (Kampen 1912).
- 3 Veel informatie over zending en de zendingsactiviteiten gerelateerd aan de universiteit van Utrecht vindt men in het werk van de Utrechtse missioloog Jan Jongeneel, *Utrecht University: 375 years mission studies, mission activities, and overseas ministries* (Frankfurt am Main 2012).
- 4 http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=sloane_ms_3115_f002r (14 april 2023).
- 5 Zie met name J.M. van der Linde, *Surinaamse Suikerheren en hun Kerk: Plantagekolonie en Handelskerk ten tijde van Johannes Basseliers, Predikant en Planter in Suriname, 1667-1689* (Wageningen 1966).
- 6 Van der Linde, *Surinaamse Suikerheren*, 74.
- 7 Uit zijn *Neerlands hoofd- en wortelonde Dl II*, pp. 46-49 zoals opgenomen in Ursy Lichtveld en Jan Voorhoeve, *Suriname: Spiegel Der Vaderlandse Kooplieden: Een Historisch Leesboek* (Zwolle 1958).
- 8 Zie ook de biografie van J.M. van der Linde, *Jan Willem Kals 1700-1781; Leraar der hervormden; Advocaat van Indiaan en Neger* (Kampen 1987).
- 9 Zie J. van Goor, *Jan Kompenie as Schoolmaster; Dutch Education in Ceylon 1690-1795* (dissertatie Utrecht 1978).
- 10 *De Maandelykx Nederlandsche Mercurius*, Eerste deel, Amsterdam, 1756, 82-83.
- 11 Michiel Christiaan Vos, *Merkwaardig verhaal aangaande het leven en de lotgevallen van Michiel Christiaan Vos, als predikant der hervormde christelijke gemeente op onderscheidene plaatsen in Nederland, Afrika en Azië; van zijne Jeugd af tot den tijd van zijn Emeritusschap: door hem zelve in den jare 1819 briefsgewijze aan eenen vriend* (Amsterdam 1824). Zie ook mijn *Sol Iustitiae en de Kaap*, 27-31.
- 12 Vos, *Merkwaardig verhaal*, 1.
- 13 S. Huigen, 'Michiel Christiaan Vos: de eerste zwarte schrijver in Zuid-Afrika' *Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans* 4 (1997)2, 203-209.
- 14 Vos, *Merkwaardig verhaal*, 36.
- 15 Vos, *Merkwaardig verhaal*, 38-39.
- 16 Vos, *Merkwaardig verhaal*, 48.
- 17 Vos, *Merkwaardig verhaal*, 92.
- 18 E.M. Conradie, *Hollandse Skrywers uit Zuid-Afrika; 'n kultuur-historiese studie Deel I (1652-1875)* (Pretoria 1934) 174.
- 19 Vos, *Merkwaardig verhaal*, 54.

- 20 J.C. Neurdenburg, *De Christelijke zending der Nederlanders in de 17de en 18de eeuw* (Rotterdam 1891) 94-95.
- 21 J.J.P. Valetton, *De Utrechtsche Zendingsvereniging* (Utrecht 1909) 1.
- 22 Een oud-Afrikaner term om een oude zwarte man of een zwarte bediende mee aan te duiden.
- 23 Zie verder mijn *Sol Iustitiae en de Kaap*, 2006.
- 24 Zo luidt de titel van een boek van de zendingswetenschapper Hendrik Kraemer dat hij in 1958 publiceerde. Hendrik Kramer werd al eerder in 1936 geëerd door de universiteit van Utrecht met een eredoctoraat.
- 3 EXPLOREREN & CLASSIFICEREN (± 1636-1850)**
- 1 Gerhard Moll, *Verhandeling over eenige vroegere zeetogten der Nederlanders* (Amsterdam 1825), 2-4.
- 2 Pieter Harting 'George Everard Rumphius', *Album der natuur*, 34 (1885) 1, 1-15.
- 3 M. Greshoff, *Rumphius gedenkboek: 1702-1902* (Haarlem 1902) 164.
- 4 Zie met name J. Heniger, *Hendrik Adriaan van Reede tot Drakenstein (1636-1691) and Hortus Malabaricus: a contribution to the history of Dutch colonial botany* (Rotterdam 1986).
- 5 H.K. s'Jacob, *De Nederlanders in Kerala, 1663-1701: de memories en instructies betreffende het commandement Malabar van de Verenigde Oost-Indische Compagnie* ('s-Gravenhage 1976).
- 6 Zie b.v. Venkata Meghana Kuppa, 'Hortus Malabaricus' or 'Hortus Europae in Malabarica'? *Situating the Hortus Malabaricus in the history of Malayali Botany and the Dutch Empire* (Leiden 2022).
- 7 <https://www.alvin-portal.org> (14 april 2023).
- 8 LYK-ZANGEN Over 't afsterven van den Wel-Edelen Hooggeleerden HEERE EVERT JACOB VAN WACHENDORFF, Hoog - Leeraar in de Genees - Kruid- en Scheikunde. Godvruchtig in den HEERE ontslaapen Binnen Utrecht den 22sten begraven den 29sten van Wintermaand 1758, 6.
- 9 Zie met name F.A. Stafleu, 'F.A.W. Miquel, Netherlands botanist'. *Mededelingen van het Botanisch Museum en Herbarium van de Rijksuniversiteit te Utrecht 220* (1966) 1, 1-95.
- 10 Zaheer Baber, 'The Plants of Empire: Botanic Gardens, Colonial Power and Botanical Knowledge'. *Journal of Contemporary Asia* 46 (2016) 4, 659-679, aldaar 18.
- 11 De tekst over Adriaan Reland is grotendeels eerder verschenen in Henk van Rinsum, '1705; Een nieuwe visie op de islam', in: Lex Heerma van Voss e.a. (red.) *Weteldgeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2018), 299-304. Zie ook Bart Jaski, Christian Lange, Anna Pytlowany en Henk J. van Rinsum (eds.), *The Orient in Utrecht: Adriaan Reland (1676-1718), Arabist, Cartographer, Antiquarian and Scholar of Comparative Religion* (Leiden 2021).
- 12 J. van Amersfoort en W.J. van Asselt, *Liever Turks dan Paaps?: de visies van Johannes Coccejus, Gisbertus Voetius en Adrianus Relandus op de islam* (Zoetermeer 1997), 113-114.
- 13 Ik verwijs hier naar hoofdstuk 11. en 12. in Jaski, e.a. (eds.), *The Orient in Utrecht*, 2021.

- 14 Maria Holtrop wees mij er terecht op dat in de afbeelding bij deze tekst zwarte tot slaaf gemaakten werden afgebeeld. Het is ook opvallend dat twee tot slaaf gemaakten klaarblijkelijk vastgebonden zitten terwijl een andere zwarte persoon geschenken aanbiedt. Guillermo Pupo Pernet wees mij erop dat degene die de rode 'rok' draagt, handgemaakte producten aanbiedt in plaats van traditionele slavernijvoorstellingen zoals fruit en groenten. Zwarte mensen zaten in schepen waarvan de vrijheid alleen in de zee werd bereikt (*matelot*). Guillermo oppert de mogelijkheid dat deze persoon misschien een *matelot* was en producten en slaven verhandelde.
- 15 Zie Cohn, *Colonialism and its Form of Knowledge*, 3–5; Dirks, *Colonialism and Culture*, 3.

4 EXPERIMENTEREN & EXPLOITEREN (1850-1950)

- 1 Ik maakte onder andere gebruik van de overzichtswerken: Herman Burgers, *De garoeda en de ooievaar: Indonesië van kolonie tot nationale staat* (Leiden & Boston 2010), J.J.P. de Jong, *De waaier van het fortuin: van handelscompagnie tot koloniaal imperium: de Nederlanders in Azië en de Indonesische archipel 1595-1950* (Den Haag 1999) en Jur van Goor, *De Nederlandse koloniën: geschiedenis van de Nederlandse expansie, 1600-1975* (Den Haag 1994). Ik verwijs ook graag naar de publicaties van Jan Breman, met name zijn recente *Kolonialisme en racisme: een postkoloniale kroniek* (Amsterdam 2021).
- 2 D.W. Schiff, 'De Koloniale Politiek Onder Den Raadpensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, 12de Deel, 5de Afl., (1864), 377-389, aldaar 378.
- 3 Jan Breman, *Kolonialisme en racisme*, 228.
- 4 Zie met name Elsbeth Locher-Scholten, 'Dutch Expansion in the Indonesian Archipelago Around 1900 and the Imperialism Debate', *Journal of Southeast Asian Studies* 25 (1994) 1, 91–111, aldaar 106. Zie ook de recente biografie over de gouverneur-generaal A.W.F. Idenburg van Hans van der Jagt, *Engelen uit Europa: A.W.F. Idenburg en de moraal van het Nederlands imperialisme* (Amsterdam 2022).
- 5 M.J. Sirks, *Indisch natuuronderzoek: een beknopte geschiedenis van de beoefening der natuurwetenschappen in de Nederlandsche koloniën* (Amsterdam 1915), 89.
- 6 Sirks, *Indisch natuuronderzoek*, 97.
- 7 Zie met name Peter de Ruiter, *Het Mijnwezen in Nederlands-Oost-Indië 1850-1950: The Mining Bureau in the Dutch East Indies 1850-1950* (Utrecht 2016).
- 8 Zie met name het hoofdstuk 'Voyages of Discovery' in Sandra Harding, *Is Science Multicultural? Postcolonialisms, Feminisms, and Epistemologies* (Indiana 1998), 58. Zie ook Kapil Raj, in: *Relocating Modern Science: Circulation and the Construction of Scientific Knowledge in South Asia and Europe*.
- 9 Zie bij voorbeeld Andreas Weber, 'A Garden as a Niche: Botany and Imperial Politics in the Early Nineteenth Century Dutch Empire', *Studium*, 11 (2018) 3, 178–190 en Andreas Weber & Robert-Jan Wille, 'Laborious Transformations: Plants and Politics at the Bogor Botanical Gardens', *Studium*, 11 (2018) 3, 169–177.
- 10 Voor meer informatie over de proefstations, zie met name de dissertatie van Wim van der Schoor, *Zuivere en toegepaste wetenschap in de tropen: biologisch onderzoek aan particuliere proefstations in Nederlands-Indië 1870-1940* (Ridderkerk 2012).

- 11 Zie o.a. Bert Theunissen, *Nut en nog eens nut': wetenschapsbeelden van Nederlandse natuuronderzoekers, 1800-1900* (Hilversum 2000) en Jamin Hervé, *Kennis als opdracht: de Universiteit Utrecht 1636-2001* (Utrecht 2001).
- 12 Theunissen, *Nut*, 189-192.
- 13 G.J. Mulder, *Levensschets van G.J. Mulder, door hem zelven geschreven en door drie zijner Vrienden uitgegeven* (z.p. 1881), 267. Zie met name het informatieve artikel van H.A.M. Snelders, 'Gerrit Jan Mulders bemoeienissen met het natuurwetenschappelijk onderzoek in Nederlands-Indië', *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek*, 13 (1990) 4, 253-264.
- 14 Snelders, 'Gerrit Jan Mulders bemoeienissen', 262.
- 15 J.P. Fockema Andreae e.a. *De Utrechtsche Universiteit 1815-1936* (Utrecht 1936), 61.
- 16 Mulder, *Levensschets*, 148.
- 17 G.J. Mulder, *De voeding van den neger in Suriname* (Rotterdam 1847), 1.
- 18 Mulder, *De voeding van den neger*, 7.
- 19 Mulder, *De voeding van den neger*, 31.
- 20 Mulder, *De voeding van den neger*, 36.
- 21 Voor meer informatie over de Kinacultuur verwijs ik naar de publicaties van met name Arjo Roersch van der Hoogte en Toine Pieters over 'Colonial Agro-Industrialism'.
- 22 Zie Huug van der Dool, 'Ons Filiaal in Indië', *Meteorologica* 2 (2011), 12-16.
- 23 De Ruiter, *Het mijnwezen*, 157.
- 24 Zie G.M.W. Acda, *Op de deining van de wetenschap: leven en werk van Gustaaf Frederick Tydeman (1858-1939), zeeofficier en hydrograaf* (Franeker 2019). Met name in hoofdstuk 4 gaat Acda in op deze vervlechting en verwijst in dit verband ook op het werk van Vening Meinesz.
- 25 Zie ook het hoofdstuk over Hubrecht in Wille, 2015 / 2019.
- 26 Op expeditie gaan zat hem blijkbaar in het bloed: zijn zoon, Paul Francois ging als geoloog mee op de 3^e Zuid-Nieuw-Guinea-expeditie in 1912-13 en de Centraal-Nieuw-Guinea-expeditie van 1920-1922.
- 27 H.A. Lorentz, *Eenige maanden onder de Papoea's* (Leiden 1905) 2-4.
- 28 Lorentz, *Eenige maanden*, 31.
- 29 J.P. Fockema Andreae, e.a., *De Utrechtsche Universiteit 1815-1936* (Utrecht 1936) 336.
- 30 Zie onder andere de korte biografie van R.P.W. Visser, 'Friedrich Went (1863-1935) Botanicus', in *Geleerd in Utrecht*.
- 31 Hugo de Vries, 'De proefstations voor suikerriet op Java', *De Gids* 59 (1895) 283-303, aldaar 302-303.
- 32 Zie Wim van der Schoor, *Biologie en Landbouw; F.A.F.C. Went en de Indische Proefstations*, 1994, aldaar 15. Zie ook Wim van der Schoor, *Zuivere en toegepaste wetenschap in de tropen*.
- 33 F.A.F.C. Went, *Ondoelmatigheid in de levende natuur* (Utrecht 1906) 29.
- 34 F.A.F.C. Went, *Botanische problemen der laatste 15 jaren* (Amsterdam 1896) 19-20.
- 35 F.A.F.C. Went, 'De strijd tegen de ziekten der kultuurgewassen', *De Gids* 63 (1899) 175-185, aldaar 178.
- 36 F.A.F.C. Went, *De plicht der vaderlandsche wetenschap jegens tropisch Nederland: redevoering uitgesproken bij de opening der 143e algemene vergadering van*

- het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen op 6 juni 1916* (Utrecht 1916).
- 37 Went, *De plicht der vaderlandsche wetenschap*, 23.
- 38 Van der Schoor (2012) meldt: 'Veel biologen hadden bijvoorbeeld bij Went in Utrecht gestudeerd; op een gegeven moment telde iemand maar liefst 40 Utrechters op Java en Sumatra', 75. P. Faasse, *Profiel van een Faculteit*, 89, noot 10: 'En ook hieraan lag in veel gevallen handig politiek manoeuvreren ten grondslag: door te dreigen zelf naar Indië te vertrekken slaagde Went er in 1906 bijvoorbeeld in Pulle als lector aangesteld te krijgen – toen die laatste in 1912 aankondigde een aanbod uit Indië te overwegen, zette Went dat aanbod weer in om Pulle's lectoraat te laten omzetten in een ordinariaat.'
- 39 Went, *De Plicht der vaderlandsche wetenschap*, 26.
- 40 Went, *De Plicht der vaderlandsche wetenschap*, 29.
- 41 Ernst Cohen, *Dingen en mensen* (Utrecht 1916) 25.
- 42 F.A.F.C. Went, 'De strijd tegen de ziekten der kultuurgewassen', 180.
- 43 Jacob Christiaan Koningsberger, '*Horrea replenda*': *toespraak gehouden bij de opening van het Treub-Laboratorium te Buitenzorg, op 4 mei 1914*. (Buitenzorg 1914) 12.
- 44 Aanvankelijk werd gesproken over de Koloniale Raad. Op voorstel van minister Pleyte wordt deze aanduiding gewijzigd in 'Volksraad'. Pleyte verwees daarbij naar de Volksraad die de Boeren – een stamverwant volk, volgens de minister – in Zuid-Afrika ingesteld hadden! N.S. Efthymiou, *De organisatie van regelgeving voor Nederlands Oost-Indië: stelsels en opvattingen (1602-1942)* (Amsterdam 2005) 381.
- 45 Interessant genoeg maakte Koningsberger hier gebruik van de oratie van Hubrecht uit 1882, *De hypothese der versnelde ontwikkeling door eerstgeboorte en hare plaats in de evolutieleer*.
- 46 Jacob Christiaan Koningsberger, *De verhoudingen tusschen Nederland en Indië, beschouwd van natuurwetenschappelijk standpunt; Toespraak gehouden den 3den juni 1925 op de 152ste Algemeene Vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* (Utrecht 1925) 17.
- 47 Koningsberger, *De verhoudingen tusschen Nederland en Indië*, 19.
- 48 Zie met name: C.P.M. Görts, *Victor Jacob Koningsberger 1895-1966: De Hoogleraar die zijn rug recht hield* (Utrecht 2014).
- 49 Jacob Christiaan werd een bekend predikant die tijdens de politionele acties als aalmoezenier werkte bij de Nederlandse militairen in Indië.
- 50 Geciteerd in Görts, *Victor Jacob Koningsberger*, 101.
- 51 R.P.W. Visser, 'Pulle, August Adriaan (1878-1955)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/pulle> [07-06-2023]
- 52 Zie met name de biografie over Westerdijk van Patricia Faasse, *Een beetje opstandigheid: Johanna Westerdijk. De eerste vrouwelijke hoogleraar van Nederland* (Amsterdam & Antwerpen 2012).
- 53 Rapport Erfelijkheidsleer in: *Rapport betreffende de biologie in de Unie van Zuid-Afrika*, 3.

- 54 Rapport Phytopathologie in: *Rapport betreffende de biologie in de Unie van Zuid-Afrika*, 11.
- 55 J.J. Wester, *Geschiedenis der veeartsenijkunde* (Utrecht 1939) 471-472.
- 56 Wester, *Geschiedenis der veeartsenijkunde*, 484.
- 57 Zie met name C. Offringa, C. Van Gildestein naar Uithof. *150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht Deel I 's Rijksveeartsenijschool (1821-1918)*, *Veeartsenijkundige Hoogeschool (1918-1925)* (Utrecht 1971) en *II, Faculteit der veeartsenijkunde (1925-1956)*, *Faculteit der diergeneeskunde (1956-1971)* (Utrecht 1981). Zie ook het themanummer van ARGOS, *Bulletin van het Veterinair Historisch Genootschap*, 50 (5) 2014. Deze aflevering is geheel gewijd aan de geschiedenis van tropische diergeneeskunde in Utrecht.
- 58 Brief van de faculteit der veeartsenijkunde aan het College van Curatoren, d.d. 7 februari 1938. Zie ook mijn *Sol Iustitiae en de Kaap*, 102-104.
- 59 W.A.F. Bannier, *Het derde eeuwfeest der Utrechtsche Universiteit, juni 1936* (Utrecht 1937) 72.
- 60 In: *Verslag van de lotgevallen der Rijksuniversiteit te Utrecht in het studiejaar 1947-1948*, 147.
- 61 Een belangrijke bron is Liesbeth Hesselink, *Genezers op de koloniale markt: inheemse dokters en vroedvrouwen in Nederlandsch Oost-Indië, 1850-1915* (Amsterdam 2009).
- 62 In de oorspronkelijke Latijnse tekst van de dissertatio en de Nederlandse vertaling.
- 63 Zie de publicaties van Stephen Snelders, waaronder het artikel dat hij in 2019 met Leo van Bergen en Frank Huisman publiceerde waarin de auteurs een comparatief onderzoek deden over de wijze waarop lepra in de West en in de Oost verschillend gepercipieerd werd.
- 64 A.J.P. van den Broek, 'Dwergstammen in Zuid Nieuw-Guinea'. *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, XXVII (1911), 821-823.
- 65 Dirk Vlasblom, *Papoea: een geschiedenis* (Amsterdam 2004) 93.
- 66 Fenneke Sysling, *Niasmaskers* (<https://www.academia.edu/9823059/Niasmaskers>) (14 april 2023).
- 67 Zie Xander Bronkhorst, *Koloniaal erfgoed van de UU; wat schuilt achter de Nias-maskers*, DUB 03.02.2021.
- 68 Hiskia Coumou, 'Kohlbrugge, Jacob Herman Friedrich (1865-1941)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/kohlbrugge> [07-07-2023].
- 69 J.H.F. Kohlbrugge, 'Die Tënggëresen. Ein Alter Javanischer Volksstamm', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, 1901, Deel 53, 19/2de Afl., [6e Volgreeks, 9e Deel] (1901), 81-147.
- 70 *Encyclopaedie van Nederlandsch Indië*, vierde deel ('s-Gravenhage & Leiden 1921) 308.
- 71 J.H.F. Kohlbrugge, *Welken weg moeten wij volgen om den Javaan te ontwikkelen* ('s-Gravenhage 1908), 70-71.
- 72 Kohlbrugge, *Welken weg*, 49.
- 73 J.H.F. Kohlbrugge, *De Inlandsche beweging en de onrust in Indië: voordrachten gehouden in oktober 1927 bij de opening der lessen voor de Indologische Faculteit der Rijksuniversiteit te Utrecht* (Utrecht 1927) 3-4.

- 74 Kohlbrugge, *De Inlandsche beweging en de onrust*, 17.
- 75 Kohlbrugge, *De Inlandsche beweging en de onrust*, 83.
- 76 Kohlbrugge, *De Inlandsche beweging en de onrust*, 77.
- 77 Pieter Mijer, *Jean Chrétien Baud geschetst* (Utrecht 1878) 190.
- 78 Wim van den Doel en Pierre Vinken, 'Jacob Elisa Doornik: een vroeg-negentiende eeuws koloniaal criticus,' *Tirade* 401 (2003) 5, aldaar 84.
- 79 W.Ph. Coolhaas, *Het regeerings reglement van 1827: het werk van 1818 aan de ervaring getoetst* (Utrecht 1936) 17.
- 80 Coolhaas, *Het regeerings reglement van 1827*, 14.
- 81 W.A. Baud, *De semi-officiële en particuliere briefwisseling tussen J.C. Baud en J.J. Rochussen 1845-1851. III Brieven van J.C. Baud aan J.J. Rochussen* (1983 Assen) 85 – 86.
- 82 Baud, *De semi-officiële en particuliere briefwisseling*, 24.
- 83 *Proceedings of the fourth Pacific Science Congress, Java, May-June, 1929, Vol. I* (Batavia-Bandoeng 1930) 78.
- 84 Dit boekwerk was bedoeld om Amerikaanse belangstellenden te informeren over de stand van de wetenschap in Nederland. Met name het deel over de 'botany' legt de verbinding tussen de wetenschapsontwikkeling in Nederland en de koloniën.
- 85 Zie Andrew Goss, 'Decent Colonialism? Pure Science and Colonial Ideology in the Netherlands East Indies, 1910–1929', *Journal of Southeast Asian Studies*, 40 (2009) 01, 187–214 en Andrew Goss, *The Floracrats: State-Sponsored Science and the Failure of the Enlightenment in Indonesia* (Madison, 2011).
- 86 De website www.plantillustrations.org toont 87 tekeningen van Mas Kromohardjo.
- 87 Robert-Jan Wille, 'Een Indische geschiedenis van symbiose en parasitisme', 303–304.
- 88 Geertje Mak, 'Touch in anthropometry: Enacting race in Dutch New Guinea 1903–1909', *History and Anthropology* 28 (2017) 3, 326–348.
- 5 EREDOCTORATEN VOOR (KOLONIALE) DENKERS EN DOENERS 1815–1940**
- 1 Geciteerd in Kees Groeneboer, *Een vorst onder de taalgeleerden. Herman Neubronner van der Tuuk. Afgevaardigde voor Indië van het Nederlandsch Bijbelgenootschap 1847-1873* (Leiden 2002) 27.
- 2 Herman Neubronner van der Tuuk; samengesteld door Rob Nieuwenhuys, 177.
- 3 Kees Groeneboer, *Een vorst onder de taalgeleerden*, 18.
- 4 *De Tijdspiegel*, Jaargang 41, (1884), 343.
- 5 *Vakblad voor Biologen, extra nummer 1863 – 1933 F.A.F.C. Went*, 14 (1933) 18 juni, 189–224, aldaar 190.
- 6 Andrea Kieskamp, 'Bosse, Anne Antoinette van, (1852-1942)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
- 7 Zie met name de biografie over Kruyt van Gerrit Noort, *De weg van magie tot geloof: leven en werk van Albert C. Kruyt (1869-1949), zendeling-leraar in Midden-Celebes, Indonesië* (Zoetermeer 2006).
- 8 A. de Knecht-van Eekelen, 'Geschiedenis van het genezen; beriberi: 'een zeker soort verlamming'', *Nederlands Tijdschrift Geneeskunde* 141 (1997) 24, 1199–1203.
- 9 W.A.F. Banner, *Het derde eeuwfeest der Utrechtsche Universiteit, juni 1936* (Utrecht 1937) 48–49.

- 10 In datzelfde jaar ontving ook Winnie Mandela, toenmalig echtgenote van Nelson Mandela een eredoctoraat in Utrecht.

6 UNIVERSITEIT & SLAVERNIJ

- 1 Christian Korbeld, *Over de vryheit van gevoelen en spreken den rechtsgeleerden eiegen. Leven en werk van Christiaan Hendrik Trotz (1703-1773)* (Nijmegen 2013).
- 2 G.J. Schutte, *Het Calvinistisch Nederland; Mythe en Werkelijkheid* (Hilversum 2001).
- 3 Cornelis van Poudroyen, *Catechisatie. Dat is een grondige ende eenvoudige onderwijsinge, over de leere des christelicken catechismi bestaende in Vragen en Antwoorden.*(...) (Utrecht 1653) 1058-1059.
- 4 Poudroyen, *Catechisatie*, 994-995.
- 5 Geciteerd bij Janneke Stegeman, 'De kinderen der heydenen'; Utrecht, de kerk en slavernij', in: Nancy Jouwe, Matthijs Kuipers, en Remco Raben (red.), *Slavernij en de stad Utrecht* (Zutphen 2021) 173-182, aldaar 177.
- 6 O. G. Heldring, *Leven en arbeid* (Leiden 1881) 180.
- 7 Elly Mulder, 'Kerken en het koloniaal verleden Religieuze standpunten over slavenemancipatie in Nederland tussen 1840 en 1863', *Radix* 43, (2017) 4, 203-214, aldaar 203. Zie ook Maartje Janse, *De afschaffers: publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007), Maarten Kuitenbrouwer, 'De Nederlandse afschaffing van de slavernij in vergelijkend perspectief', *BMGN – Low Countries Historical Review* 93 (1978) 1, 69–100.
- 8 *Adres Aan de Edelmoedgheeren President en Leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1848, 3-4.
- 9 *Tijdschrift Uitgegeven Vanwege De Nederlandsche Maatschappij Ter Bevordering Van Afschaffing Der Slavernij*, Vijfde Jaargang 1859-1860, 79-80.
- 10 H.C. Millies, *Mag de Christen eigenaar van slaven zijn?: beantwoord tegen het Algemeen Handelsblad van 3 December 1847* (Amsterdam 1847).
- 11 Zie Elly Mulder, 'Kerken en het koloniaal verleden'.
- 12 Zie met name Jan de Wolf, 'Beyond evolutionism; The work of H.J. Nieboer on slavery, 1900–1910', in: Arturo Alvarez Roldan, and Han Vermeulen (eds.) *Fieldwork and Footnotes: Studies in the History of European Anthropology* (Saarbrücken 1995).
- 13 Sebald Rudolf Steinmetz, *Het goed recht van sociologie en ethnologie als universiteitsvakken* ('s-Gravenhage 1895) 10-14.
- 14 Steinmetz, *Het goed recht*, 14.
- 15 Steinmetz, *Het goed recht*, 27.
- 16 In 2011 verscheen er een reprint in de Cambridge CORE-serie:
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511791956> (14 april 2023).
- 17 H.J. Nieboer, *Slavery as an industrial system: ethnological researches* (Den Haag 1900, herziene editie 1910), 8.
- 18 Nieboer, *Slavery as an industrial system*, 9.
- 19 Nieboer, *Slavery as an industrial system*, 384.
- 20 A. Loria, *Les Bases économiques de la constitution sociale*. Paris (1893).
- 21 Nieboer, *Slavery as an industrial system*, 385.
- 22 Zie Jan de Wolf, 'Geschiedenis van de culturele antropologie', in: Willem Koops, Henk van Rinsum en Jan van Teunenbroek (red.) *De sociale wetenschappen in Utrecht: een geschiedenis* (Hilversum 2005).

- 23 Aaldrik Hendrik Ruibing, *Ethnologische studie betreffende de Indonesische slavernij als maatschappelijk verschijnsel* (Zutphen 1937) 29.
- 24 Ruibing, *Ethnologische studie*, 90.

7 OPLEIDEN & CONTROLEREN. DE 'OLIEFACULTEIT'

- 1 Zie H. Feddema en O.D. van den Muijzenberg, 'Koloniaal belangen in de Academie: hoe kwam de Utrechtse Indologie-opleiding tot stand?', in: F. Bovenkerk (red.), *Toen en thans: de Sociale Wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn 1978) 105-118, Cees Fasseur, *De Indologen: Ambtenaren voor de Oost 1825-1950* (Amsterdam 1993), Emile Henssen, *Gerretson en Indië*, Groningen 1983, Henk J. van Rinsum, 'De "Oliefaculteit" aan de Utrechtse universiteit', *Tijdschrift Oud-Utrecht*, april 2021, 15-19 en Taselaar, Arjen, *De Nederlandse koloniale lobby: ondernemers en de Indische politiek, 1914-1940* (Leiden 1998).
- 2 G.W. Kernkamp, *Acta et decreta senatus: vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche Academie* (Utrecht 1936), 279-280.
- 3 Kernkamp, *De Utrechtsche Universiteit 1636-1815*, 154.
- 4 Dit is de titel van een brochure uit 1914 van Jhr. Christoph Sandberg. Deze Sandberg was betrokken bij de Anglo-Boerenoorlog en was militair secretaris van de Boerengeneraal Louis Botha. Zie F. Glissenaar, *Indië verloren, rampspoed geboren* (Hilversum 2003).
- 5 Joost Jonker en Jan Luiten van Zanden, *Van nieuwkomer tot marktleider, 1890-1939; Geschiedenis van Koninklijke Shell, deel 1* (Amsterdam 2007) 524 (noot 100).
- 6 Zie: F.J.J. Besier, 'Bij Gerretsons vijftienvintig-jarig hoogleraarschap', in: *Gedenkboek van de Utrechtsche Indologen Vereeniging 1925-1950* (Utrecht 1950), 28-55, aldaar 33.
- 7 Zie: P.C. Kop, 'De brieven van A.C. Holtius aan F.C. von Savigny', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 60 (1992), 127-143.
- 8 Zie voor de receptie van de ideeën van Stahl in Nederland met name G. Fafié, *Friedrich Julius Stahl. Invloeden van zijn leven en werken in Nederland, 1847-1880* (Rotterdam 1975).
- 9 Zie: Jhr. B.C. de Savornin Lohman, *Het eigen Recht der Overheid*; Rede uitgesproken bij de viering van den 295sten jaardag van de Rijks-Universiteit te Utrecht op 26 Maart 1931 door den Rector Magnificus Jhr. Dr. B.C. de Savornin Lohman (Zwolle 1931) 7.
- 10 F.C. Gerretson, *Leidsche ideologie en Indische realiteit* (Leiden 1923).
- 11 Soms spreekt men – met gegronde redenen – van de 'Suikerfaculteit'.
- 12 R. Kranenburg, 'Dienstbare wetenschap', *De Opbouw, Democratisch Tijdschrift voor Nederland en Indië* 8 (1925), 452-456, aldaar 456.
- 13 Zie: C.G. Roelofsen, 'Loder, Bernard Cornelia Johannes (1849-1935)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
- 14 *Overzicht van de Inlandsche en Maleisch-Chineesche Pers*, 17 April 1926, no 16, 130.
- 15 F.C. Gerretson e.a., *De sociaal-economische invloed van Nederlandsch-Indië op Nederland* (Wageningen, 1938) 18-19.
- 16 Zie A.A. de Jonge, *Crisis en Critiek der Democratie; Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Utrecht 1982) 138-144.

- 17 Feddema en van den Muijzenberg, 'Koloniale belangen in de Academie', aldaar 475. In dit opzicht is de vergelijking met 'de Mauritsstraat 76' waar de Zuid-Afrikaanse studenten werden gehuisvest meer dan treffend! Zie mijn *Sol Iustitiae*, 154 e.v.
- 18 J.W. Naarding, *Het conflict Snouck Hurgronje-Van Heutsz-Van Daalen: een onderzoek naar de verantwoordelijkheid* (Utrecht 1938) 24.
- 19 Naarding, *Het conflict Snouck Hurgronje*, 82.
- 20 Henssen, Emile, *Gerretson en Indië* (Groningen 1983) 96.
- 21 Namelijk de dichter die in 1911 *Experimenten* publiceerde onder het pseudoniem Geerten Gossaert.
- 22 Zie het artikel in *NRC Handelsblad* van 17 januari 2020 door Frank Vermeulen onder de titel 'Afgemaakt als een dolle hond'.
- 23 Koloniale historici zoals de Utrechtse historicus Jur van Goor ontkennen – mijns inziens terecht – het bestaan van een 'Utrechtse koloniale school'. De verschillen met bijvoorbeeld Leiden waren vooral van politiek-strategische overwegingen.
- 24 Zie: Henk J. van Rinsum, 'Secretaris van de restauratie in het interbellum: Horace Hugo Alexander van Gybland Oosterhoff (1887-1937)', *Tijdschrift voor Biografie* (2014), 58-68. Zie voor de geschiedenis van het Verbond voor Nationaal Herstel: Ad Zwaga, *Verbond voor Nationaal Herstel: een conservatieve groepering in Nederland tijdens het interbellum* (Utrecht 1985).
- 25 De Jonge, *Crisis en kritiek*, 185.
- 26 Ad Zwaga, *Verbond voor Nationaal Herstel. Een conservatieve groepering in Nederland tijdens het interbellum* (Utrecht 1985).
- 27 H.H.A. van Gybland Oosterhoff, *Indrukken van een Reis naar Zuid-Afrika* (De Boer 1933) passim.
- 28 Gybland Oosterhoff, *Indrukken*, 63-64.
- 29 Gybland Oosterhoff, *Indrukken*, 68.
- 30 Gybland Oosterhoff, *Indrukken*, 64.

8 ERFENIS VAN DE OLIEFACULTEIT

- 1 Stevens, R.J.J., 'Een (buiten)parlementaire lobby: het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid 1946-1950', *Politieke Opstellen*, 15-16 (1996) 113-136 en J. Hekman, *Het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid* (doctoraalscriptie Amsterdam 1981).
- 2 Zie met name Jan de Wolf, 'Geschiedenis van de Culturele Antropologie'.
- 3 H.Th. Fischer, *De moderne ethnologie als historische wetenschap, Inaugurele rede Utrecht* (Groningen 1936) 8.
- 4 Fischer, *De moderne ethnologie*, 11.
- 5 Fischer, *De moderne ethnologie*, 19.
- 6 J. Prins, *De beknelde kleurling. Zuid Afrika's Vierstromenbeleid* (Assen 1967) 148 en 150. Zie ook mijn *Sol Iustitiae en de Kaap*, 135-139.
- 7 Prins, *De beknelde kleurling*, 37.

9 ONDERWIJS IN DE KOLONIE

- 1 Ik baseer mij met name op de dissertatie uit 1992 van J.E.A.M. Lelyveld, “... *Waarlijk geen overdaad, doch een dringende eisch ...*” *Koloniaal onderwijs en onderwijsbeleid in Nederlands-Indië 1893-1942* (Utrecht 1992).
- 2 H.A. Poeze, C. van Dijk en I. van Meulen, *In het land van de overheerser* (Dordrecht 1986).

10 ONTWIKKELINGSSAMENWERKING (1950-1990).

- 1 Zie met name Maarten Kuitenbrouwer, *De ontdekking van de Derde Wereld: beeldvorming en beleid in Nederland, 1950-1990* (Den Haag 1994).
- 2 <https://www.trumanlibrary.gov/education/presidential-inquiries/challenge-international-aid>.
- 3 J.A.A. van Doorn, *Indische Lessen; Nederland en de koloniale ervaring* (Amsterdam 1995) 128-129.
- 4 <https://www.osresultaten.nl/2019/landen#summary-IDN> (14 april 2023).

12 VOORUITBLIK. NAAR EEN DE-KOLONIALE UNIVERSITEIT?

- 1 Arthur O. Lovejoy, ‘Reflections on the History of Ideas’, *Journal of the History of Ideas* 1 (1940) 1, 3–23, aldaar 4.

LITERATUUR

- Acda, G.M.W., *Op de deining van de wetenschap: leven en werk van Gustaaf Frederik Tydeman (1858-1939), zeeofficier en hydrograaf* (Franeker 2019).
- Adas, Michael, *Machines as the measure of men: science, technology, and ideologies of western dominance* (Ithaca & London 1989. New edition with a new preface 2014).
- Adas, Michael, 'Colonialism and Science', in: H. Selin (eds.), *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures* (Dordrecht 2016) 1350-1358.
- Agrarisch reglement voor de residentie Sumatra's Westkust: vastgesteld bij de ordonnantie van 15 Januari 1915 (Stbl. No. 98.): met toelichting* (Batavia 1916).
- Album studiosorum Academiae rheno-traiectinae MDCXXXVI-MDCCCLXXXVI. Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula* (Ultraiecti 1886).
- Album promotorum, qui inde ab anno MDCXXXVI usque ad annum MDCCCXVum in Academia Rheno-Trajectina gradum doctoratus adepti sunt, Societas cui nomen 'Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen' componendum edendumque curavit, atque Academiae Rheno-Trajectinae trecesimo die natali donum obtulit* (Traiecti ad Rhenum 1936).
- Alvares, Claude Alphonso, *Science, development, and violence: the revolt against modernity* (Delhi & New York 1992).
- Amersfoort, J. van, en W.J. van Asselt, *Liever Turks dan Paaps?: de visies van Johannes Coccejus, Gisbertus Voetius en Adrianus Relandus op de islam* (Zoetermeer 1997).
- Andel, H.A. van, *De zendingsleer van Gisbertus Voetius* (Kampen 1912).
- Anderson, R.D., *European universities from the Enlightenment to 1914* (Oxford & New York 2004).
- Baber, Zaheer, 'The Plants of Empire: Botanic Gardens, Colonial Power and Botanical Knowledge', *Journal of Contemporary Asia* 46 (2016) 4, 659–679.
- Bailey, Lisa, Lindsay Diggelmann, and Kim M. Phillips, *Old Worlds, New Worlds: European Cultural Encounters, c. 1000-c. 1750* (Turnhout 2009).
- Bannier, W.A.F., *Het derde eeuwfeest der Utrechtsche Universiteit, juni 1936* (Utrecht 1937).
- Basalla, George, 'The Spread of Western Science. A three-stage model describes the introduction of modern science into any non-European nation', *Science, New Series* 156 (1967), 611–622.
- Beinart, William, and Saul Dubow, *The Scientific Imagination in South Africa 1700 to the Present* (Cambridge 2021).
- Blom, J.C.H., *De muiterij op De Zeven Provinciën: reacties en gevolgen in Nederland* (Utrecht 1983).
- Blussé, Leonard, en Ilonka Ooms, *Kennis en compagnie: de Verenigde Oost-Indische Compagnie en de moderne wetenschap* (Amsterdam 2002).
- Bod, Rens, *Een wereld vol patronen: de geschiedenis van kennis* (Amsterdam 2016).

- Boetzelaer van Dubbeldam, C.W.Th., *De Protestantsche kerk in Nederlandsch-Indië, haar ontwikkeling van 1620-1939* ('s-Gravenhage 1947).
- Boomgaard, P., *Empire and science in the making: Dutch colonial scholarship in comparative global perspective, 1760-1830* (New York 2013).
- Boortman, C.M., *Indisch oliekartel en flankerend overheidsbeleid 1904-1941: Koninklijke-Olie versus ethische mentaliteit* (Den Haag 2000).
- Bosma, Ulbe, *The sugar plantation in India and Indonesia: industrial production, 1770-2010* (Cambridge 2013).
- Bosma, Ulbe, en Remco Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920* (Amsterdam 2003).
- Bossenbroek, Martin, *Holland op zijn breedst: Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996).
- Bots, J.A.H., *Republiek der letteren: De Europese intellectuele wereld 1500-1760* (Nijmegen 2018).
- Breman, Jan, *Koelies, planters en koloniale politiek: het arbeidsregime op de groot-landbouwondernemingen aan Sumatra's Oostkust in het begin van de twintigste eeuw* (Leiden 1992).
- Breman, Jan, *Koloniaal profijt van onvrije arbeid: het Preanger stelsel van gedwongen kof-fieteelt op Java, 1720-1870* (Amsterdam 2010).
- Breman, Jan, *Kolonialisme en racisme: een postkoloniale kroniek* (Amsterdam 2021).
- Broek, A.J.P. van den, 'Dwergstammen in Zuid Nieuw-Guinea'. *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, XXVII (1911), 821-823.
- Broek, A. J. P. van den, 'Untersuchungen an Schädeln aus Niederländisch-Süd-West-Neu-Guinea'.], *Nova Guinea VII: résultats de l'expédition scientifique néerlandaise à la Nouvelle-Guinée, en 1907 et 1909* (1915), 163-232.
- Broek, A.J.P. van den, 'Zur Anthropologie des Bergstammes Pesechem im Innern von Niederländisch-Neu-Guinea', *Nova Guinea VII: résultats de l'expédition scientifique néerlandaise à la Nouvelle-Guinée, en 1907 et 1909* (1915), 233-276.
- Broek, A.J.P. van den, 'Das Skelett eines Pesechem. Ein Beitrag zur Anthropologie der Papuaner von Niederländisch-Südwest-Neu-Guinea', *Nova Guinea VII: résultats de l'expédition scientifique néerlandaise à la Nouvelle-Guinée, en 1907 et 1909* (1915), 281-354.
- Bronkhorst, Xander, 'Koloniaal erfgoed van de UU; wat schuilt achter de Nias-maskers', *DUB* 03.02.2021. <https://dub.uu.nl/nl/achtergrond/koloniaal-erfgoed-van-de-uu-wat-schuilt-achter-de-nias-maskers> (14 april 2023).
- Brunstetter, Daniel R, 'Old World Philosophy in a New World: From Natural Slave to Natural Man' in: Lisa Bailey, Lindsay Diggelmann, and Kim M. Phillips (eds.), *Old Worlds, New Worlds: European Cultural Encounters, c. 1000-c. 1750* (Turnhout 2009) 99-118.
- Burgers, Herman, *De garoeda en de ooievaar; Indonesië van kolonie tot nationale staat* (Leiden & Boston 2010).
- Charle, Christophe, Jürgen Schriewer, and Peter Wagner (eds.), *Transnational intellectual networks: forms of academic knowledge and the search for cultural identities* (Frankfurt & New York 2004).
- Cohen, Ernst, *Dingen en mensen* (Utrecht 1916).
- Cohen, H.F., *De herschepping van de wereld: het ontstaan van de moderne natuurwetenschap verklaard* (Amsterdam 2016).
- Cohn, Bernard S., *Colonialism and its forms of knowledge: the British in India* (New York 1996).

- Cohn, Bernard S., and Nicolas B. Dirks, 'Beyond the Fringe: The Nation State, Colonialism, and The Technologies of Power', *Journal of Historical Sociology* 1 (1988), 224–229.
- Conradie, E.M., *Hollandse Skrywers uit Zuid-Afrika; 'n kultuur-historiese studie Deel I (1652-1875)* (Pretoria 1934).
- Corey, Ross, *Ecology and Power in the Age of Empire: Europe and the Transformation of the Tropical World* (Oxford 2017).
- Crawford, Elisabeth T., Terry Shinn, and Sverker Sörlin (eds.), *Denationalizing science: the contexts of international scientific practice* (Dordrecht & Boston 1993).
- Daniel, N., *Islam and the west: the making of an image* (Oxford 2009).
- Doorn, J.A.A. van, *Indische lessen: Nederland en de koloniale ervaring* (Amsterdam 1995).
- Leur, J.L.W. van, *De Indische Instelling te Delft: méér dan een opleiding tot bestuursambtenaar: 125 jaar verzamelen* (Delft 1989).
- Delmas, Catherine, Christine Vandamme, and Donna Spalding Andréolle (eds.), *Science and empire in the nineteenth century: a journey of imperial conquest and scientific progress* (Newcastle upon Tyne 2010).
- Dijk, M. van, *Frederik Carel Gerretson (1884-1958): tussen vrijheid en gezag: een studie naar de maatschappijkritiek van prof. dr. F. C. Gerretson* (Utrecht 1999).
- Dirks, Nicholas B., *Colonialism and Culture* (Ann Arbor 1992).
- Doel, H.W. van den, *Afscheid van Indië: de val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000).
- Doel, H.W. van den, *Zo ver de wereld strekt: de geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011).
- Doel, Wim van den, en Pierre Vinken, 'Jacob Elisa Doornik: een vroeg-negentiende eeuws koloniaal criticus'. *Tirade* 401 (2003) 5, 77-97.
- Dool, Huug van der, 'Ons Filiaal in Indië', *Meteorologica* 2 (2011), 12–16.
- Drayton, Richard H., *Nature's government: science, imperial Britain, and the 'Improvement' of the World* (New Haven 2000).
- Drayton, Richard H., 'Science and the European empires', *The Journal of Imperial and Commonwealth History* 23 (1995), 503–510.
- Dunk, H.W. von der, *Conservatisme* (Bussum 1976).
- Duuren, David van, en Steven Vink, *Oceania at the Tropenmuseum* (Amsterdam 2011).
- 'Een bescheiden onderkomen': historisch overzicht van de studie van de Oosterse talen en kulturen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, door de vakgroep Oosterse Talen en Kulturen aan de Faculteit der Letteren aangeboden ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het Instituut voor Oosterse Talen en Kulturen (Utrecht, 1981).
- Efthymiou N.S., *De organisatie van regelgeving voor Nederlands Oost-Indië: stelsels en opvattingen (1602-1942)* (Amsterdam 2005).
- Emmer, Piet, en Jos Gommans, *Rijk aan de rand van de wereld: de geschiedenis van Nederland overzee 1600-1800* (Amsterdam 2012).
- Faasse, Patricia, *Experiments in growth* (Amsterdam 1994).
- Faasse, Patricia, *Profiel van een faculteit: de Utrechtse bètawetenschappen 1815-2011*. (Hilversum 2012).
- Faasse, Patricia, *Een beetje opstandigheid: Johanna Westerdijk. De eerste vrouwelijke hoogleraar van Nederland* (Amsterdam & Antwerpen 2012).

- Faasse, Patricia, Kleintjes worden groot Of hoe een kleine collectie embryo's het begin vormde van het huidige Hubrecht Instituut (2016). <https://www.hubrecht.eu/app/uploads/2016/02/Kleintje-worden-groot.pdf> (14 april 2023).
- Fafié, G., *Friedrich Julius Stahl: invloeden van zijn leven en werken in Nederland, 1847-1880* (Rotterdam 1975).
- Fasseur, C., *Kultuurstelsel en koloniale baten: de Nederlandse exploitatie van Java, 1840-1860* (Leiden 1978).
- Fasseur, C., *De Indologen: ambtenaren voor de Oost 1825-1950* (Amsterdam 1993).
- Fasseur, C., en R. van Niel (red.), *Geld en geweten: een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel I, De negentiende eeuw* (Den Haag 1980).
- Fasseur, C., en I. Schöffner (red.), *Geld en geweten: een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel II., Het tijdvak tussen 1900 en 1942* (Den Haag 1980).
- Feddema, H., en O.D. van den Muijzenberg, 'Koloniale belangen in de academie; hoe kwam de Utrechtse Indologie-opleiding tot stand?', in: F. Bovenkerk, e.a. (red.), *Toen en thans: de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn 1978) 105–118.
- Fischer, H.Th., *De moderne ethnologie als historische wetenschap, Inaugurele rede Utrecht* (Groningen 1936).
- Fitzmaurice, Andrew, 'The Dutch Empire in Intellectual History', *BMGN – Low Countries Historical Review* 132 (2017), 97–109.
- Fockema Andreae, J.P., e.a., *De Utrechtsche Universiteit 1815-1936* (Utrecht 1936).
- Frank, Andre Gunder, *Capitalism and underdevelopment in Latin America: historical studies of Chile and Brazil* (New York 1967).
- Gaastra, F.S., *Geschiedenis van de VOC: opkomst, bloei en ondergang* (Zutphen 2009).
- Galtung, Johan, 'A Structural Theory of Imperialism', *Journal of Peace Research*, 8 (1971) 2, 81–117.
- Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het tweede lustrum der Utrechtsche Indologen Vereeniging* (Utrecht 1935).
- Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vierde lustrum der Utrechtsche Indologen Vereeniging, 1925-1945.* (Utrecht 1946).
- Gedenkboek van de Utrechtsche Indologen Vereeniging, 1925-1950* (Utrecht 1950).
- Gerretson, F.C., *Leidsche ideologie en Indische realiteit* (Leiden 1923).
- Gerretson, F.C., e.a., *De sociaal-economische invloed van Nederlandsch-Indië op Nederland* (Wageningen, 1938).
- Goldgar, Anne, *Impolite learning: conduct and community in the Republic of Letters, 1680-1750* (New Haven 1995).
- Gonda, J., *Eenige grepen uit de geschiedenis der beoefening van de Maleische taal- en letterkunde* (Utrecht 1935).
- Goor J. van, *Jan Kompenie as schoolmaster: Dutch education in Ceylon 1690-1795* (Groningen 1978).
- Goor, J. van, *Kooplieden, predikanten en bestuurders overzee: beeldvorming en plaatsbepaling in een andere wereld* (Utrecht 1982).
- Goor, J. van, *De Nederlandse koloniën: geschiedenis van de Nederlandse expansie, 1600-1975* (Den Haag 1994).

- Goor, J. van, 'Utrecht en de koloniale geschiedschrijving. Geschiedenis in Utrecht. Bestaat er een Utrechtse School in de geschiedbeoefening?', *Utrechtse Historische Cahiers* 15 (1994) 3, 33–48.
- Görts, C.P.M., *Victor Jacob Koningsberger, 1895-1966: de hoogleraar die zijn rug recht hield* (Utrecht 2014).
- Goss, Andrew, 'Decent colonialism? Pure science and colonial ideology in the Netherlands East Indies, 1910–1929', *Journal of Southeast Asian Studies* 40 (2009), 187–214.
- Goss, Andrew, *The floracrats: state-sponsored science and the failure of the Enlightenment in Indonesia* (Madison, Wis. 2011).
- Gouda, Frances, *Dutch culture overseas: colonial practice in the Netherlands Indies, 1900-1942* (Amsterdam 1995).
- Greshoff, M., *Rumphius gedenkboek: 1702-1902* (Haarlem 1902).
- Groeneboer, Kees, *Weg tot het Westen: het Nederlands voor Indië, 1600-1950: een taalpolitieke geschiedenis* (Leiden 1993).
- Gybland Oosterhoff, H.H.A. van, *Indrukken van Suriname* (Haarlem 1927).
- Gybland Oosterhoff, H.H.A. van, *Indrukken van een Reis naar Zuid-Afrika* (De Boer, 1933).
- Hamilton, Alastair, 'Arabists and Cartesians at Utrecht', in: P. Hoftijzer en Th. Verbeek (red.), *Leven na Descartes. Zeven opstellen over ideeëngeschiedenis in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw* (Hilversum 2005) 97–105.
- Hamilton, Alastair, 'From a "Closet at Utrecht" Adriaan Reland and Islam', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 78 (1998), 243–250.
- Harding, Sandra, *Is science multicultural? Postcolonialisms, feminisms, and epistemologies* (Bloomington, Ind 1998).
- Harting, P., 'George Everard Rumphius', *Album der natuur*, 34 (1885) 1, 1–15.
- Heijkoop, Frieda, en Sophie Heijkoop, *Vijfhonderd jaar Vollenhoven: de geschiedenis van landgoed Vollenhoven in De Bilt* (De Bilt, Utrecht 2022).
- Heijnen, Armand, *Bloeiende wetenschap: 375 jaar Botanische Tuinen Utrecht* (Utrecht 2014).
- Heniger, J., *Hendrik Adriaan van Reede tot Drakenstein (1636-1691) and Hortus Malabaricus: a contribution to the history of Dutch colonial botany* (Rotterdam 1986).
- Henssen, Emile, *Gerretson en Indië* (Groningen 1983).
- Herbjørnsrud, Dag, 'Beyond decolonizing: global intellectual history and reconstruction of a comparative method'. *Global Intellectual History* 6 (2019) 5, 614-640.
- Hervé, Jamin, *Kennis als opdracht: de Universiteit Utrecht 1636-2001* (Utrecht 2001).
- Hesselink, Liesbeth, *Genezers op de koloniale markt: inheemse dokters en vroedvrouwen in Nederlandsch Oost-Indië, 1850-1915* (Amsterdam 2009).
- Hodge, Joseph M., 'Science and Empire: An Overview of the Historical Scholarship', in: Bennett, Brett M. and Joseph M. Hodge (red.), *Science and Empire: Knowledge and Networks of Science across the British Empire, 1800-1970* (Hampshire & New York 2011) 3–29.
- Holtrop, Pieter N., 'Van kerkstaat naar particulier initiatief: De Indische kerk en het Nederlandse zendelinggenootschap' in: G.J. Schutte (red.), *Het Indisch Sion; De Gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Hilversum 2002) 225–236.
- Hond, Jan de, *Verlangan naar het Oosten: Oriëntalisme in de Nederlandse cultuur, ca. 1800-1920* (Leiden 2008).

- Honig, Pieter, en Frans Verdoorn, *Science and scientists in the Netherlands Indies*. Natuurwetenschappelijk Tijdschrift voor Nederlands-Indië; 102 (New York City 1945).
- Hooven, Marcel ten, en Ron de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980* (Meppel 2008).
- Horst, Han van der, *Een wereld te winnen: historische aspecten van internationalisering in het hoger onderwijs* (Schiedam 2011).
- Houben, Vincent J.H., *Van kolonie tot eenheidsstaat: Indonesië in de negentiende en de twintigste eeuw* (Leiden 1996).
- Howe, Stephen (ed.), *The new imperial histories reader* (London; New York 2010).
- Huigen, S., 'Michiel Christiaan Vos: de eerste zwarte schrijver in Zuid-Afrika', *Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans* 4 (1997), 203-209.
- Irwin, Robert., *For lust of knowing: the orientalist and their enemies* (London 2007).
- Jacob, E.H. s', *Landsdomein en adatrecht*, (Utrecht 1945).
- Jacob, H.K. s', *De Nederlanders in Kerala, 1663-1701: de memories en instructies betreffende het commandement Malabar van de Verenigde Oost-Indische Compagnie* ('s-Gravenhage 1976).
- Jagt, Hans van der, *Engelen uit Europa: A.W.F. Idenburg en de moraal van het Nederlands imperialisme* (Amsterdam 2022).
- Janse, Maartje, *De afschaffers: publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007).
- Janse, Maartje, 'Representing Distant Victims: The Emergence of an Ethical Movement in Dutch Colonial Politics, 1840-1880', *BMGN: Low Countries Historical Review* 128 (2013), 53-80.
- Jansen, B.C.P., *Het levenswerk van Christiaan Eijkman, 1858-1930* (Haarlem 1959).
- Jaski, Bart, Christian Lange, Anna Pytlowany and Henk J. van Rinsum (eds.), *The Orient in Utrecht: Adriaan Reland (1676-1718), Arabist, Cartographer, Antiquarian and Scholar of Comparative Religion* (Leiden 2021).
- Jong, J.J.P. de, *De waaier van het fortuin: van handelscompagnie tot koloniaal imperium: de Nederlanders in Azië en de Indonesische archipel 1595-1950* (Den Haag 1999).
- Jonge, A.A de, *Crisis en Critiek der Democratie; Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Utrecht 1982).
- Jongeneel, J.A.B., *Nederlandse zendingsgeschiedenis: ontmoeting van protestantse christenen met andere godsdiensten en geloven (1601-1917)* (Zoetermeer 2015).
- Jongeneel, J.A.B., *Nederlandse zendingsgeschiedenis. Deel II: ontmoeting van protestantse christenen met andere godsdiensten en geloven (1917-2017)* (Utrecht 2015).
- Jongeneel, J.A.B., *Utrecht University: 375 years mission studies, mission activities, and overseas ministries* (Frankfurt am Main 2012).
- Jonker, Joost, en Jan Luiten van Zanden, *Van nieuwkomer tot marktleider, 1890-1939; Geschiedenis van Koninklijke Shell, deel 1* (Amsterdam 2007).
- Jouwe, Nancy, Matthijs Kuipers en Remco Raben (red.), *Slavernij en de stad Utrecht* (Zutphen 2021).
- Juynboll, Wilhelmina Maria Cornelia, *Zeventiende-eeuwsche beoefenaars van het Arabisch in Nederland* (Utrecht 1931).

- Kennedy, Valerie, *Edward Said: a critical introduction* (Cambridge & Malden 2000).
- Kernkamp, G.W., *Acta et decreta senatus: vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche Academie* (Utrecht 1936).
- Kernkamp, G.W., *De Utrechtsche Universiteit 1636-1815* (Utrecht 1936).
- Knecht-van Eekelen, A. de, 'Geschiedenis van het genezen; beriberi: "een zeker soort verlamming"', *Nederlands Tijdschrift Geneeskunde* 141(1997) 24, 1199-1203.
- Knight, G.R., *Narratives of colonialism: sugar, Java and the Dutch* (Huntington, NY 2000).
- Knight, G.R., *Commodities and colonialism: the story of big sugar in Indonesia, 1880-1942* (Leiden 2013).
- Koekkoek, René, Anne-Isabelle Richard, and Arthur Weststeijn (eds.), 'Visions of Dutch Empire: Towards a Long-Term Global Perspective', *BMGN: Low Countries Historical Review* 132 (2017) 2, 79-96.
- Kohlbrugge, J.H.F., 'Die Tënggëresen. Ein Alter Javanischer Volksstam', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, Deel 53, (1901) 1/2de Afl., [6e Volgreeks, 9e Deel], 81-147.
- Kohlbrugge, J.H.F., *Welken weg moeten wij volgen om den Javaan te ontwikkelen* ('s-Gravenhage 1908).
- Kohlbrugge, J.H.F., *Is grondverhuur aan suikerfabrieken een zegen of een vloek voor den Javaan?* (Haarlem 1909).
- Kohlbrugge, J.H.F., *De Inlandsche beweging en de onrust in Indië: voordrachten gehouden in oktober 1927 bij de opening der lessen voor de Indologische Faculteit der Rijksuniversiteit te Utrecht* (Utrecht 1927).
- Koningsberger, Jacob Christiaan, 'Horrea replenda': *toespraak gehouden bij de opening van het Treub-Laboratorium te Buitenzorg, op 4 Mei 1914* (Buitenzorg 1914).
- Koningsberger, Jacob Christiaan, *De verhoudingen tusschen Nederland en Indië, beschouwd van natuurwetenschappelijk standpunt; Toespraak gehouden den 3den juni 1925 op de 152ste Algemeene Vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* (Utrecht 1925).
- Koningsberger, Victor Jacob, *Achtergronden en oorzaken van het Indische vraagstuk* (Utrecht 1946).
- Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, *The Royal Academy of Science, universities and higher schools in Holland and the Dutch East Indies*. (Leiden 1931).
- Koops, Willem, Henk van Rinsum en Jan van Teunenbroek (red.) *De sociale wetenschappen in Utrecht: een geschiedenis* (Hilversum 2005).
- Korbeld, Christian, *Over de vryheit van gevoelen en spreken den rechtsgeleerden eigen. Leven en werk van Christiaan Hendrik Trotz (1703-1773)* (Nijmegen 2013).
- Kranenburg, R., 'Dienstbare wetenschap', *De Opbouw, Democratisch Tijdschrift voor Nederland en Indië* 8 (1925), 452-456
- Kuitenbrouwer, Maarten, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme: koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam 1985).
- Kuitenbrouwer, Maarten, 'Het imperialisme van een kleine mogendheid: de overzeese expansie van Nederland 1870-1914', in: N.C.F. van Sas (red.), *De kracht van Nederland: internationale positie en buitenlands beleid* (Haarlem 1991), 42-71.

- Kuitenbrouwer, Maarten, *De ontdekking van de Derde Wereld: beeldvorming en beleid in Nederland, 1950-1990* (Den Haag 1994).
- Kuitenbrouwer, Maarten, 'Het imperialisme-debat in de Nederlandse geschiedschrijving', *BMGN – Low Countries Historical Review*, 113 (1998) 1, 56–73.
- Kuitenbrouwer, Maarten, 'The Dutch colonial business elite at the turn of the century', *Itinerario* 22 (1998), 61–86.
- Kuitenbrouwer, Maarten, *Tussen oriëntalisme en wetenschap: het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde in historisch verband 1851-2001* (Leiden 2001).
- Kuitenbrouwer, Maarten, en Huibert Schijf, 'De koopman, de dominee en de ambtenaar', in: *Tweehonderd jaar ministerie van Buitenlandse Zaken* (The Hague 1998) 262–284.
- Kuppa, Venkata Meghana, 'Hortus Malabaricus' or 'Hortus Europae in Malabarica'? *Situating the Hortus Malabaricus in the history of Malayali Botany and the Dutch Empire* (Master thesis Leiden 2022).
- Labruyère, W., *G.J. Mulder (1802-1880)* (Leiden 1938).
- Laffan, Michael Francis, *The Makings of Indonesian Islam: Orientalism and the Narration of a Sufi Past* (Princeton 2011).
- Langeveld, Herman, *Hendrikus Colijn, 1869-1944: Dl. 1, 1869-1933: dit leven van krachtig handelen*. (Amsterdam 1998).
- Langeveld, Herman, *Schipper naast God: Hendrikus Colijn 1869-1944: Dl. 2, 1933-1944* (Amsterdam 2004).
- Legêne, Susan, *De bagage van Blomhoff en van Breugel: Japan, Java, Tripoli en Suriname in de negentiende-eeuwse Nederlandse cultuur van het imperialisme* (Amsterdam 1998).
- Legêne, Susan, 'The European character of the intellectual history of Dutch Empire', *BMGN – Low Countries Historical Review* 132 132 (2017), 110–120.
- Leidelmeijer, Margaret, *Van suikermolen tot grootbedrijf: technische vernieuwing in de Java-suikerindustrie in de negentiende eeuw* (Eindhoven 1997).
- Lelyveld, J.E.A.M., "... Waarlijk geen overdaad, doch een dringende eisch ..." *Koloniaal onderwijs en onderwijsbeleid in Nederlands-Indië 1893-1942* (Utrecht 1992).
- Leur, Jacobus Cornelis van, *Indonesian trade and society: essays in Asian social and economic history* (Den Haag 1955).
- Lichtveld, Ursy M, en Jan Voorhoeve. *Suriname: Spiegel Der Vaderlandse Kooplieden: Een Historisch Leesboek* (Zwolle 1958).
- Linde, J.M. van der, *Surinaamse suikerheren en hun kerk: plantagekolonie en handelskerken tijde van Johannes Basseliers, predikant en planter in Suriname, 1667-1689* (Wageningen 1966).
- Linde J.M. van der, *Jan Willem Kals 1700-1781; Leraar der hervormden; Advocaat van Indiaan en Neger* (Kampen 1987).
- Livingstone, David N., *Putting science in its place: geographies of scientific knowledge* (Chicago 2013).
- Locher-Scholten, Elsbeth, *Ethiek in fragmenten: vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel 1877-1942* (Utrecht 1981).
- Locher-Scholten, Elsbeth, 'Dutch Expansion in the Indonesian Archipelago Around 1900 and the Imperialism Debate', *Journal of Southeast Asian Studies* 25 (1994) 1, 91–111.
- Lorentz, H.A., *Eenige maanden onder de Papoea's* (Leiden 1905).
- Loria, A., *Les Bases économiques de la constitution sociale* (Paris 1893).

- Lovejoy, Arthur O., 'Reflections on the History of Ideas', *Journal of the History of Ideas* 1 (1940) 1, 3–23.
- Maat, Harro, *Science cultivating practice: a history of agricultural science in the Netherlands and its colonies, 1863-1986* (Dordrecht 2001).
- MacKenzie, John M., *Orientalism: history, theory and the arts* (Manchester 1998).
- MacLeod, Roy, 'Introduction' in: *Osiris*, 15, special issue *Nature and Empire: Science and the Colonial Enterprise* (Chicago 2000), 1-13
- MacLeod, Roy, 'On Visiting the "Moving Metropolis": Reflections on the Architecture of Imperial Science', in: Reingold, Nathan, and Marc Rothenberg (eds.), *Scientific Colonialism: A Cross-Cultural Comparison*, (Washington 1987) 217-249.
- Mak, Geertje, 'Touch in anthropometry: Enacting race in Dutch New Guinea 1903-1909', *History and Anthropology* 28 (2017) 3, 326–348.
- Morris-Reich, Amos, 'Anthropology, standardization and measurement: Rudolf Martin and anthropometric photography', *The British Journal for the History of Science* 46 (2013) 3, 487–516.
- Menke, Henk, Stephen Snelders en Toine Pieters, 'Omgang met lepra in 'de West' in de negentiende eeuw: tegendraadse maar betekenisvolle geluiden vanuit Suriname', *Studium: tijdschrift voor wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis* 2 (2009), 65–77.
- Mignolo, Walter, D., *The darker side of Western modernity: global futures, decolonial options* (Durham 2011).
- Mijer, Pieter, *Jean Chrétien Baud geschetst* (Utrecht 1878).
- Mijnhardt, W.W., Lynn Hunt, Lynn Avery, and Margaret C. Jacob, *The book that changed Europe: Picart and Bernard's Religious ceremonies of the world* (Cambridge & London 2010).
- Millies, H.C., *Mag de Christen eigenaar van slaven zijn?: beantwoord tegen het Algemeen Handelsblad van 3 December 1847* (Amsterdam 1847).
- Mohrmann, J.M., 'De wereldwijde primaire triangulatie als 'onfeilbare grondslag' voor negentiende-eeuwse kaarten', *Caert-thresoor*, 3 (2006), 64–71.
- Moll, Gerhard, *Verhandeling over eenige vroegere zeetogten der Nederlanders* (Amsterdam 1825).
- Moon, Suzanne, *Technology and ethical idealism: a history of development in the Netherlands East Indies* (Leiden 2007).
- Mulder, Elly, 'Kerken en het koloniaal verleden Religieuze standpunten over slavenemancipatie in Nederland tussen 1840 en 1863', *Radix* 43 (2017) 4, 203-214.
- Mulder, G.J., *De voeding van den neger in Suriname* (Rotterdam 1847).
- Mulder, G.J., *Levensschets van G.J. Mulder, door hem zelve geschreven en door drie zijner Vrienden uitgegeven* (Rotterdam 1881).
- Naarding, J.W., *Het conflict Snouck Hurgronje-Van Heutsz-Van Daalen: een onderzoek naar de verantwoordelijkheid* (Utrecht 1938).
- Nat, Jan, *De studie van de Oostersche talen in Nederland in de 18e en de 19e eeuw* (Purmerend 1929).
- Neiman, Susan, *Links is niet Woke* (Rotterdam 2023).
- Neubronner van der Tuuk, H., *De pen in gal gedoopt: een keuze uit brieven en documenten* (Amsterdam 1982).

- Neubronner van der Tuuk, H., *Een vorst onder de taalgeleerden: Herman Neubronner van der Tuuk, taalafgevaardigde voor Indië van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, 1847-1873: een bronnenpublicatie uitgegeven door Kees Groeneboer* (Leiden 2002).
- Neurdenburg, J.C., *De Christelijke zending der Nederlanders in de 17de en 18de eeuw* (Rotterdam 1891).
- Noorlander, D.L., *Heaven's wrath: the Protestant Reformation and the Dutch West India Company in the Atlantic world* (Ithaca, New York 2019).
- Noort, Gerrit, *De weg van magie tot geloof: leven en werk van Albert C. Kruyt (1869-1949), zendeling-leraar in Midden-Celebes, Indonesië* (Zoetermeer 2006).
- Nieboer, H.J., *Slavery as an industrial system: ethnological researches* (Den Haag 1900, herziene editie 1910).
- Offringa, C., *Van Gildestein naar Uithof. 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht Deel I's Rijksveeartsenijschool (1821-1918), Veeartsenijkundige Hoogeschool (1918-1925)* (Utrecht 1971) en *Deel II, Faculteit der veeartsenijkunde (1925-1956). Faculteit der diergeneeskunde (1956-1971)* (Utrecht 1981).
- Oostindie, Gert J., *Moed en miskening*. Cleveringa-lezing (Leiden 2022).
- Otterspeer, W. (ed.), *Leiden Oriental connections, 1850-1940*. Studies in the History of Leiden University, 5 (Leiden 1989).
- Oudemans, J.A.C., *Die Triangulation von Java; ausgeführt vom Personal des Geographischen Dienstes in Niederländisch Ost-Indien* (6 delen) (Batavia 1900).
- Perez-Ramos, Antonio, *Francis Bacon's idea of science and the maker's knowledge tradition* (Oxford 1988).
- Pieterse, A.G.M., *De Controverse Leiden-Utrecht* (Groningen 1977).
- Pietsch, Tamson, *Empire of scholars: universities, networks and the British academic world, 1850-1939* (Manchester 2015).
- Poeze, H.A., C. van Dijk en I. van der Meulen, *In het land van de overheerser* (1986 Dordrecht).
- Poley, J.Ph., *Eroica: the quest for oil in Indonesia (1850-1898)* (Dordrecht 2000).
- Poskett, James, *Horizonnen: een mondiale geschiedenis van de wetenschap* (Amsterdam 2022).
- Poudroyen, Cornelis van, *Catechisatie. Dat is Een grondige ende eenvoudige onderwijsinge, over de leere des christelicken catechismi bestaende in Vragen en Antwoorden* (Utrecht 1653).
- Prins, J., *De beknelde kleurling. Zuid Afrika's Vierstromenbeleid* (Assen 1967).
- Proceedings of the fourth Pacific Science Congress, Java, May-June, 1929, Vol. I, IIA, IIB, III, and IV* (Batavia & Bandoeng 1930).
- Pyenson, Lewis, *Empire of reason: exact sciences in Indonesia, 1840-1940* (Leiden & New York 1989).
- Quijano, Aníbal, 'Coloniality and Modernity/Rationality', *Cultural Studies* 21 2-31 (2007), 168-178.
- Quijano, Aníbal, 'Coloniality of Power and Eurocentrism in Latin America', *International Sociology* 15 (2000), 215-232.
- Raben, Remco, 'De lange sporen van overzee; Nieuwe koloniale geschiedenis in Nederland en eromheen', *De Gids* (2007), 1218-1228.

- Raben, Remco, 'A New Dutch Imperial History? Perambulations in a Prospective Field', *BMGN – Low Countries Historical Review* 128 (2013) 1, 5-30.
- Raina, Dhruv, 'From west to non-west? Basalla's three-stage model revisited', *Science as Culture* 8 (2009), 497-516.
- Raj, Kapil, *Relocating modern science: circulation and the construction of knowledge in South Asia and Europe, 1650-1900* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York 2007).
- Reid, Anthony, 'Indonesian manuscripts in the Vatican Library', *Southeast Asia Library Group Newsletter* 46 (2014), 51-60.
- Rinsum, Henk J. van, *Slaves of definition: in quest of the Unbeliever and the Ignoramus* (dissertatie Utrecht 2001). <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/302315> (14 april 2023).
- Rinsum, Henk J. van, *Sol Iustitiae en de Kaap: een geschiedenis van de banden van de Utrechtse Universiteit met Zuid-Afrika* (Hilversum 2006).
- Rinsum, Henk J. van, *Sol Iustitiae and the Cape, halfway the Via Sacra*, (Alumni-lecture Utrecht/Stellenbosch), (Utrecht & Stellenbosch 2006). (https://www.academia.edu/929336/Sol_Iustitiae_and_the_Cape_halfway_the_Via_Sacra) (14 april 2023).
- Rinsum, Henk J. van, 'Secretaris van de restauratie in het interbellum: Horace Hugo Alexander van Gybland Oosterhoff (1887-1937)', *Tijdschrift voor Biografie* (2014), 58-68.
- Rinsum, Henk J. van, '1705; Een nieuwe visie op de islam', in: Lex Heerma van Voss e.a. (red.), *Wereldgeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2018) 299-304.
- Rinsum, Henk J. van, 'De "Oliefaculteit" aan de Utrechtse universiteit', *Tijdschrift Oud-Utrecht*, april 2021, 15-19.
- Rinsum, Henk J. van, 'Blijf niet steken bij de slavernij, onderzoek het hele koloniale verleden van de UU'. *DUB*, 20 april 2022. <https://dub.uu.nl/nl/analyse/blijf-niet-steken-bij-de-slavernij-onderzoek-het-hele-koloniale-verleden-van-de-> (14 april 2023).
- Roersch van der Hoogte, Arjo, *Colonial Agro-Industrialism: Science, Industry and the State in the Dutch Golden Alkaloid Age, 1850-1950* (Utrecht 2015).
- Roersch van der Hoogte, Arjo, en Toine Pieters, 'From Javanese coca to Java coca: An exemplary product of Dutch colonial agro-industrialism, 1880-1920', *Technology and Culture* 54 (2013), 90-116.
- Roersch van der Hoogte, Arjo, en Toine Pieters, 'Science in the service of colonial agro-industrialism: The case of cinchona cultivation in the Dutch and British East Indies, 1852-1900', *Studies in History and Philosophy of Science Part C: Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 47 (2014), 12-22.
- Roersch van der Hoogte, Arjo, en Toine Pieters, 'Quinine, Malaria, and the Cinchona Bureau: Marketing Practices and Knowledge Circulation in a Dutch Transoceanic Cinchona-Quinine Enterprise (1920s-30s)', *Journal of the history of medicine and allied sciences* 71 (2015), 197-225.
- Roersch van der Hoogte, Arjo, en Toine Pieters, 'Science, Industry and the Colonial State: A Shift from a German- to a Dutch-Controlled Cinchona and Quinine Cartel (1880-1920)', *History and Technology*, 31 (2015) 1, 2-36.
- Roersch van der Hoogte, Arjo, en Toine Pieters, 'From Colonial Agro-Industrialism to Agro-Industrialism: game changing evolution of the Dutch transoceanic cinchona-quinine enterprise (1940s-1960s)', *Itinerario* 40 (2016), 105-125.

- Romein, Jan, 'Duur en verandering in de geschiedenis. Het probleem van de "omslag"', *De Nieuwe Stem* 17 (1962), 615–631.
- Romein, Jan, *Universiteit en maatschappij in de loop der tijden* (Leiden 1947).
- Ronkel, Ph. S. van, 'Zeventiende-eeuwsche wijsheid over het Maleisch', *Koloniaal Tijdschrift* 8 (1919), 296–304.
- Rostow, Walt W., *The stages of economic growth: a non-communist manifest* (Cambridge 1960).
- Ruberg, Willemijn en Iris Clever, 'Beyond Cultural History? The Material Turn, Praxiography, and Body History', *Humanities* 3 (2014) 4, 546–566.
- Rüegg, Walter, *A history of the university in Europe* (Cambridge 1992).
- Ruibing, Aaldrik Hendrik, *Ethnologische studie betreffende de Indonesische slavernij als maatschappelijk verschijnsel* (Zutphen 1937).
- Ruiter, Peter de, *Het Mijnwezen in Nederlands-Oost-Indië 1850-1950: The Mining Bureau in the Dutch East Indies 1850-1950* (Utrecht 2016).
- Rutten, L.M.R. (ed.), *Science in the Netherlands East Indies* (Amsterdam 1929).
- Said, Edward W., *Orientalism* (New York 1978).
- Said, Edward W., *Culture and imperialism* (London 1993).
- Sande, G.A.J. van der, *Nova Guïnea: résultats de l'expédition scientifique néerlandaise à la Nouvelle-Guïnee en 1903* (*Nova Guïnea: uitkomsten der Nederlandsche Nieuw-Guïnea-expeditie in 1903*), Vol. 3, *Ethnography and anthropology* (Leyden 1907).
- Sas, N.C.F. van, *De kracht van Nederland: internationale positie en buitenlands beleid* (Haarlem 1991).
- Schiff, D.W., 'De Koloniale Politiek Onder Den Raadpensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, 12de Deel (1864) 5de Afl., 377–389.
- Schilling, Wilhelm Gottfried, *Dissertatio medica inauguralis de lepra* (Trajecti ad Rhenum, 1769).
- Schilling, Wilhelm Gottfried, *Verhandeling over de melaatsheid* (Utrecht 1771).
- Schoor, Wim van der, 'Biologie en landbouw. F.A.F.C. Went en de Indische proefstations', *Gewina* 17 (1994), 145–161.
- Schoor, Wim van der, *Zuivere en toegepaste wetenschap in de tropen: biologisch onderzoek aan particuliere proefstations in Nederlands-Indië 1870-1940* (Ridderkerk 2012).
- Schrikker, Alicia, 'Visions of Dutch Empire – Introduction', *BMGN: Low Countries Historical Review* 132 (2017), 77–78.
- Schutte, G. J., *De Nederlandse patriotten en de koloniën. Een onderzoek naar hun denkbeelden en optreden, 1770-1800*. (Groningen 1974).
- Schutte, G. J., *Het Calvinistisch Nederland: mythe en werkelijkheid* (Hilversum 2000).
- Schuursma, Rolf L., *Jaren van opgang: Nederland 1900-1930* (Amsterdam 2000).
- Scott, James C., *Seeing like a state: how certain schemes to improve the human condition have failed* (New Haven, Conn. 1998).
- Sens, Angelie, *Mensaaap, heiden, slaaf: Nederlandse visies op de wereld rond 1800* (Den Haag 2001).
- Sirks, M.J., *Indisch natuuronderzoek: een beknopte geschiedenis van de beoefening der natuurwetenschappen in de Nederlandsche koloniën*. Mededeeling / Afdeling Handeldsmuseum; no. 2 (Amsterdam 1915).

- Slaa, Robin te, en Edwin Klijn, *De NSB* (Amsterdam 2009).
- Smedley, Audrey, and Brian Smedley, *Race in North America: Origin and Evolution of a Worldview* (New York 2011).
- Snelders, H.A.M., 'Gerrit Jan Mulders bemoeienissen met het natuurwetenschappelijk onderzoek in Nederlands-Indië', *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 13 13 (1990), 253–64.
- Snelders, Stephen, 'Kapers van kennis'. De rol van een boekaniersgeleerde in de circulatie van kennis over ziekten en geneesmiddelen in de tropen', *Studium* 2 (2009), 55–64.
- Snelders, Stephen, *Leprosy and colonialism: Suriname under Dutch rule, 1750-1950* (Manchester 2017).
- Snouck Hurgronje, Christiaan, *De wetenschap van het Oosten in Nederland* (z.p. ca. 1913).
- Snelders, Stephen, Leo van Bergen, and Frank Huisman, 'Leprosy and the Colonial Gaze: Comparing the Dutch West and East Indies, 1750–1950', *Social History of Medicine*, 34, 2 (2019), 611–631.
- Steenbrink, Karel A., *De islam bekeken door koloniale Nederlanders* (Utrecht 1991).
- Stafleu, F.A., 'F.A.W. Miquel, Netherlands botanist'. *Mededelingen van het Botanisch Museum en Herbarium van de Rijksuniversiteit te Utrecht* 220 (1966) 1, 1-95.
- Stegeman, Janneke, 'De kinderen der heydenen'; Utrecht, de kerk en slavernij', in Nancy Jouwe, Matthijs Kuipers, en Remco Raben (red.), *Slavernij en de stad Utrecht* (Zutphen 2021), 173-182.
- Steinmetz, Sebald Rudolf, *Het goed recht van sociologie en ethnologie als universiteitsvakken* ('s-Gravenhage 1895).
- Stevens, R.J.J., 'Een (buiten)parlementaire lobby: het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid 1946-1950', *Politieke Opstellen*, 15-16 (1996), 113–136.
- Stevens, Th., *Van der Capellen's koloniale ambitie op Java: economisch beleid in een stagenerende conjunctuur 1816-1826* (Amsterdam 1982).
- Stolk, Andries Antonius Henricus, *Organisatie der Rijkseenheid Koloniale Raad -- Raad Overzee Imperiale Raad* (Utrecht 1939).
- Stuchtey, Benedikt, *Science across the European empires, 1800-1950* (Oxford & New York 2005).
- Stuurman, Siep, *De uitvinding van de mensheid: korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil* (Amsterdam 2010).
- Sysling, Fenneke, *The archipelago of difference: physical anthropology in the Netherlands East Indies, ca. 1890-1960* (Amsterdam 2013).
- Sysling, Fenneke, 'Geographies of Difference: Dutch Physical Anthropology in the Colonies and the Netherlands, ca. 1900-1940', *BMGN – Low Countries Historical Review* 128 128 (2013), 105–126.
- Sysling, Fenneke, *De onmeetbare mens: schedels, ras en wetenschap in Nederlands-Indië* (Nijmegen 2015).
- Sysling, Fenneke, *Racial science and human diversity in colonial Indonesia* (Singapore 2016).
- Sysling, Fenneke, *Niasmaskers* (<https://www.academia.edu/9823059/Niasmaskers>), (z.p. z.j.).
- Tan, Sian Nio., *Zur Geschichte der Pharmazie in Niederländisch-Indien (Indonesien) 1602-1945. Quellen und Studien zur Geschichte der Pharmazie; Bd. 15* (Würzburg 1976).
- Taselaar, Arjen, *De Nederlandse koloniale lobby: ondernemers en de Indische politiek, 1914-1940* (Leiden 1998).

- Taselaar, Arjen, *Rijkseenheid: ideologie, organisatie en activiteiten van de Nederlandse koloniale lobby, 1925-1940* (Leiden 1992).
- Theunissen, Bert, *'Nut en nog eens nut': wetenschapsbeelden van Nederlandse natuuronderzoekers, 1800-1900* (Hilversum 2000).
- Thomas, Nicholas, *Colonialism's culture: anthropology, travel and government* (Cambridge 1994).
- Tilley, Helen, *Africa as a living laboratory: empire, development, and the problem of scientific knowledge, 1870-1950* (Chicago 2011).
- Troostenburg de Bruijn, C.A.L. van, *De Hervormde Kerk in Nederlandsch Oost-Indië onder de Oost-Indische Compagnie (1602-1795)* (Arnhem 1884).
- Vakblad voor Biologen, extra nummer 1863 – 1933 F.A.F.C. Went*, 14 (1933) 18 juni, 189-224.
- Valeton, J.J.P., *De Utrechtsche Zendingvereiniging* (Utrecht 1909).
- Vartija, Devin J., *The Color of Equality; Race and Common Humanity in Enlightenment Thought* (Philadelphia 2021).
- Veen, Theo den, P.C. Kop en G.C.J.J. van Bergh, *Zestig juristen: bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap* (Zwolle 1987).
- Visser, R.P.W., 'Friedrich Went (1863-1935), botanicus', in: Suzette Haakma (red.), *Geleerd in Utrecht* (Utrecht 1998) 11-24.
- Vlasblom, Dirk, *Papoea: een geschiedenis* (Amsterdam 2004).
- Vollenhoven, C. van, *De Indonesiër en zijn grond* (Leiden 1932).
- Vries, Hugo de, 'De proefstations voor suikerriet op Java', *De Gids* 59 (1895), 283-303.
- Wal, S. L. van der, *Besturen overzee: Herinneringen van oud-ambtenaren bij het binnelands bestuur in Nederlandsch-Indië. Met een inleiding* (Franeker 1977).
- Weber, Andreas, *Hybrid ambitions: science, governance, and empire in the career of Caspar G.C. Reinwardt (1773-1854)* (Leiden 2012).
- Weber, Andreas, 'A Garden as a Niche: Botany and Imperial Politics in the Early Nineteenth Century Dutch Empire', *Studium*, 11 (2018) 3, 178-190.
- Weber, Andreas, 'Collecting Colonial Nature: European Naturalists and the Netherlands Indies in the Early Nineteenth Century', *BMGN – Low Countries Historical Review*, 134 (2019) 3, 72-95.
- Weber, Andreas, and Robert-Jan Wille, Laborious Transformations: Plants and Politics at the Bogor Botanical Gardens, *Studium*, 11 (2018) 3, 169-177.
- Wenckebach, W., *Uittreksel uit de meteorologische waarnemingen gedaan aan boord van Z.M. Korvet Boreas, op eene reis naar o.i. en terug, door den kapitein ter zee J. Boelen en den luitenant der tweede klasse Brutel de la Riviere* (Utrecht 1844).
- Went, F.A.F.C., *Botanische problemen der laatste 15 jaren* (Amsterdam 1896).
- Went, F.A.F.C., 'De strijd tegen de ziekten der kultuurgewassen', *De Gids* 63 (1899), 175-185.
- Went, F.A.F.C., *Ondoelmatigheid in de levende natuur* (Utrecht 1906).
- Went, F.A.F.C., *De plicht der vaderlandsche wetenschap jegens tropisch Nederland: redevoering uitgesproken bij de opening der 143e algemene vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen op 6 juni 1916* (Utrecht 1916).
- Wester, J. J., *Geschiedenis der veeartsenijkunde* (Utrecht 1939).
- Wesseling, H.L., *Indië verloren, rampspoed geboren (en andere opstellen over de geschiedenis van de Europese expansie)* (Amsterdam 1988).

- Wesseling, H.L., *Verdeel en heers: de deling van Afrika 1880-1914* (Amsterdam 1991).
- Wille, Robert-Jan, 'De wetenschappelijke expeditie als nationale daad. Nederlandse koloniale biologie tussen de publieke sfeer en de staat, 1842-1900', *ET-VT* 27 (2008), 218-240.
- Wille, Robert-Jan, 'Een Indische geschiedenis van parasitisme en symbiose. De tropen als laboratorium voor de vervlechting van politiek, wetenschap, maatschappij en natuur', *Groniek* 200 (2014), 295-316.
- Wille, Robert-Jan, 'The Coproduction of Station Morphology and Agricultural Management in the Tropics: Transformations in Botany at the Botanical Garden at Buitenzorg, Java 1880-1904', in: D. Philips and S. Kingsland (eds.) *New Perspectives on the History of Life Sciences and Agriculture (Archimedes, vol. 40 2015)*, 253-275.
- Wille, Robert-Jan, *De Stationisten: laboratoriumbiologie, imperialisme en de lobby voor nationale wetenschapspolitiek, 1871-1909* (Nijmegen, 2015).
- Wille, Robert-Jan, *Mannen van de microscoop: de laboratoriumbiologie op veldtocht in Nederland en Indië, 1840-1910* (Nijmegen 2019). Handelseditie van *De Stationisten*, 2015.
- Wit, Hans de, *Internationalization of higher education in the United States of America and Europe: a historical, comparative, and conceptual analysis* (Westport 2002).
- Wolf, Jan J. de, 'J.H.F. Kohlbrugge en H.Th. Fischer en de beoefening van de Culturele Antropologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht', *Antropologische Verkenningen* 7 (1988) 1-2, 95-117.
- Wolf, Jan J. de, 'Beyond Evolutionism: The Work of H.J. Nieboer on Slavery, 1900-1910', in: Han F. Vermeulen and Alvarez Roldán Arturo (eds.) *Fieldwork and Footnotes: Studies in the History of European Anthropology* (London & New York 1995) 113-128.
- Wolf, Jan J. de, *Eigenheid en samenwerking: 100 jaar antropologisch verenigingsleven in Nederland* (Leiden 1998).
- Wolf, Jan J. de, 'Colonial ideologies and ethnological discourses: a comparison of the United Faculties at Leiden and Utrecht', in: Jan Breman and Akitoshi Shimizu, *Anthropology and Colonialism in Asia and Oceania* (Richmond 1999) 307-325.
- Wolf, Jan J. de 'Anthropology at Utrecht University' in: Han F. Vermeulen and Jean Kommers (eds.), *Tales from Academia: History of Anthropology in the Netherlands*, part 1 (Saarbrücken 2002) 421-42.
- Wolf, Jan J. de, 'Geschiedenis van de culturele antropologie', in: Willem Koops, Henk J. van Rinsum en Jan van Teunenbroek (red.) *De sociale wetenschappen in Utrecht: een geschiedenis* (Hilversum 2005).
- Wood, Denis, John Fels and John Krygier, *Rethinking the power of maps* (New York 2010).
- Zande, Daniël van der, *Martinus Th. Houtsma, 1851-1943: een bijdrage aan de geschiedenis van de oriëntalistiek in Nederland en Europa* (Amsterdam 2000).
- Zandvliet, K., en Leonard Blussé, *De Nederlandse ontmoeting met Azië, 1600-1950* (Amsterdam 2002).
- Zwaga, Ad, *Verbond voor Nationaal Herstel: een conservatieve groepering in Nederland tijdens het interbellum* (Utrecht 1985).

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

Titelpagina	Sol Iustitiae illustra nos. Website Universiteit Utrecht
p. 6	Titelblad Francis Bacon, <i>Instauratio Magna</i> uit 1620. Wikimedia
p. 32	Gisbertus Voetius (1589-1676). Collectie Universiteit Utrecht
p. 35	Johannes Hoornbeeck (1617-1666). Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-1907-3000
p. 36	Voetius, <i>Een Volmaeckte Cataloge</i> [...], 1636. Collectie Universiteitsbibliotheek Utrecht
p. 38	Johannes Leusden, 1624-1699. Noord Hollands Archief, inv. no. 1965
p. 39	Titelblad <i>De Hoop van Israël</i> door Menasseh Ben Israël. Wikipedia. John Carter Brown Library
p. 40	Increase Mather (Crescentius Matherus) (1639-1723). Princeton University (<i>Crescentius Matherus</i> [Portrait of Increase Mather], 1688, Increase Mather (1639-1723), <i>The Life and Death of That Reverend Man of God, Mr. Richard Mather, Teacher of the Church in Dorchester in New-England</i> , (Cambridge [Mass.], William H. Scheide Library, 101.19)
p. 41	John Eliot preek tot de Indianen. The Metropolitan Museum of Art, New York
p. 46	Plantage van 'de Heer Basselier' (rechtsonderin). www.encyclopedie-vanzeeland.nl
p. 47	Titelblad <i>Neerlands hoofd- en wortel-sonde</i> door Jan Willem Kals. https://books.google.nl/books?vid=KBNL:UBL000012186&redir_esc=y
p. 50	Titelblad <i>Disputatio Theologica De Conversione Indorum</i> (1675). Collectie Universiteitsbibliotheek Utrecht
p. 55	Titelblad <i>Voorbeeldt des openbaeren Godtsdiensts</i> van Francois Caron. Collectie Universiteitsbibliotheek Utrecht
p. 57	Bericht uit de <i>De Maandelykse Nederlandsche Mercurius</i> , 1756
p. 58	Michiel Christiaan Vos (1759-1825). RKD, IB2020032
p. 60	Gijsbertus Bonnet (1723-1805). Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-1909-1093
p. 65	Hoofdbestuur Utrechtse ZendingsVereniging met in het midden professor J.J.P. Valetton. Het Utrechts Archief, nr. 105279
p. 68	Gerrit Moll (1785-1838). Universiteitsmuseum Utrecht, nr. 0285-13317
p. 70	Rumphius. Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-OB-46.529
p. 71 (links)	Titelpagina <i>Het Amboinsche Kruid-Boek</i>
p. 71 (rechts)	Titelpagina <i>D'Amboinsche Rareitenkamer</i>
p. 72	Gedenksteen voor Rumphius op Ambon. KITLV 4866
p. 73	Hendrik Adriaan van Reede tot Drakenstein. Wikipedia
p. 75	De Brahmaanse medewerkers van Van Reede. https://hortusindicus-malabaricus.wordpress.com/

- p. 76 (links) Johannes Munnicks (1652-1711). Het Utrechts Archief, nr. 105800
- p. 76 (rechts) Titelpagina *Horti Indici Malabarici*, Pars quinta, vermelding Johannes Munnicks
- p. 77 (boven) *Hortus Malabaricus*, Vol. 3. contact VOC - inheemsen
- p. 77 (onder) Carim-pana (Palm), voorbeeld uit de *Hortus Malabaricus*
- p. 78 Evert Jacob van Wachendorff (1702-1758). Wikimedia
- p. 79 Titelblad *Icones Plantarum Rariorum*. <https://www.biodiversitylibrary.org/>
- p. 80 (boven) Protea Calycina
- p. 80 (zoon) Steven Jan van Geuns (1767-1795). Het Utrechts Archief, nr. 104754
- p. 80 (vader) Matthias van Geuns (1735-1817). Het Utrechts Archief, nr. 105751
- p. 82 F.A.W. Miquel (1811-1871). Het Utrechts Archief, nr. 31973
- p. 84 Titelblad *Systema Naturae* van Carl Linnaeus, 1735. <https://www.biodiversitylibrary.org>
- p. 85 Carl Linnaeus, Mammalia Primates. Homo
- p. 86 Carl Linnaeus (1707-1778). Library of Congress
- p. 88 Titelblad van *Vocabulaer, ofte Woorden-boeck* van Frederic Gueynier (1668-1682)
- p. 89 Titelblad *Indiana* van J.F.G. Brumund
- p. 90 Adriaan Reland (1676-1718). Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-1903-A-23425
- p. 91 Titelblad *De Religione Mohammedica* van Adriaan Reland, 1705
- p. 96 (boven, l.) Gisbertus Cuper (1644-1716). Wikipedia
- p. 96 (boven, r.) Cornelis de Bruijn (1652-1727). Rijksmuseum SK-A-1280
- p. 96 (onder) Nicolaes Witsen (1641 -1717). Wikimedia
- p. 99 (boven) *Insulae Javae pars occidentalis – pars orientalis edente Hadriano Relando*
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53065259n?rk=171674;4#>
- p. 99 (onder) Detail *Insulae Javae pars occidentalis – pars orientalis edente Hadriano Relando*. Library of Congress
- p. 100 Gebouw van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) in Batavia. KITLV 45057
- p. 106 Franz W. Junghuhn (1809-1864). KITLV 37C45
- p. 111 G.J. Mulder (1802-1880). Collectie Universiteit Utrecht
- p. 113 Titelblad *De Voeding van de Neger in Suriname* door G.J. Mulder
- p. 116 Kina oogst in de Preanger op West-Java. KITLV 181938
- p. 119 (boven) J.A.C. Oudemans en zijn medewerkers. Naar Pyenson, 1989, 28.
- p. 119 (onder) Triangulatie Java door J.A.C. Oudemans. Uit: Oudemans, *Die Triangulation von Java*
- p. 120 (links) J.A.C. Oudemans (1827-1906). Het Utrechts Archief, nr. 106013
- p. 120 (rechts) Ilmoe Alam of Wereldbeschrijving, door J.A.C. Oudemans
- p. 123 (boven) Koninklijk Magnetisch en Meteorologisch Observatorium, Weltevreden. *Meteorologica* 2 – 2011

- p. 123 (onder) F.A. Vening Meinesz en zijn zwaartekrachtmeter. Wikipedia
- p. 125 F.A. Vening Meinesz aan boord van Hr. Ms K XVIII, onderzeeboot van de Nederlandse Marine. Nationaal Archief Nummer toegang 2.24.05.02 Bestanddeelnummer 023-0599
- p. 126 C.E.A. Wichmann (1851-1927). Het Utrechts Archief, nr. 107125
- p. 128 Siboga bemanning en de wetenschappelijke staf van de Siboga met de radja van Misool naast Anna Weber. Wikipedia
- p. 131 (boven) Tijdens het college van A.A.W. Hubrecht. Het Utrechts Archief, nr. 105094
- p. 131 (onder) A.A.W. Hubrecht (1853-1915). Het Utrechts Archief, nr. 105096
- p. 132 Wichmann Expeditie, Arthur Wichmann (zittend, derde van links) en zijn expeditieleden. Achterste rij v.l.n.r.: Lorentz en Van Nouhuys; voorste rij v.l.n.r.: Dumas, Van der Sande, Wichmann en De Beaufort. Collectie Nationaal Museum Van Wereldculturen, coll. nr. TM-60012038
- p. 134 Papua's bij de tent van expeditielid G.A.J. van der Sande op Asei. Collectie Nationaal Museum Van Wereldculturen, coll.nr. TM- 60010117
- p. 135 J.I.J.M. Schmutzer (1882-1946). Nationaal Archief, nr. 935-1145
- p. 139 F(riedrich) A.F.C. Went (1863-1935). Het Utrechts Archief, nr. 107078
- p. 140 (boven) Groot Botanisch Laboratorium van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg met links vooraan directeur Melchior Treub en rechts vooraan S.H. Koorders. KITLV, nr. 33398
- p. (onder) Proefstation voor suikerriet Kagok bij Tegal. KITLV, nr. 10765
- p. 146 F.A.F.C. Went, Urbi et Orbi (1921). *Excursiekrant* 12, 1921
- p. 147 F.A.F.C. Went in het oerwoud van Suriname naast Cecropia, een aan brandnetels verwante boom. Universiteitsmuseum Utrecht, nr. 0285-111731
- p. 152 Jacob Christiaan Koningsberger (1867-1951). Rijksmuseum, Amsterdam, SK-A-3823
- p. 153 Handelsstraat. Departement v. Landbouw, Nijverheid en Handel, Algemeen Proefstation voor den Landbouw, Analitisch Laboratorium, enz., Buitenzorg. KITLV 1401403
- p. 154 Victor Jacob Koningsberger. Het Utrechts Archief, nr. 21671
- p. 157 A.A. Pulle, Zuid-Nieuw-Guinea Expeditie van 1912-1913. Collectie Nationaal Museum Van Wereldculturen, coll.nr. TM-10009308
- p. 159 Installatie professor Johanna Westerdijk. Het Utrechts Archief, nr. 98644
- p. 163 (boven) Groepsportret van de hoogleraren van de Rijksveeartsenijschool te Utrecht uit 1921. Het Utrechts Archief, nr. 106726
- p. 163 (onder) Dr. J.A. Kaligis. Sumatra Post 1 juli 1938
- p. 169 Ingang met opschrift Dokter-Djawa School van de School tot Opleiding van Inlandse Artsen (STOVIA) aan de Hospitaalweg te Batavia. KITLV, nr. 35810
- p. 171 (boven) Christiaan Eijkman (1858-1930) (rond 1900 in Indië). KITLV, nr. 15344
- p. 171 (onder, l.) C.A. Pikelharing (1848-1922). Het Utrechts Archief, nr. 106033

- p. 171 (onder, r.) C. Winkler (1855-1941) in zijn laboratorium. Het Utrechts Archief, nr. 32240
- p. 172 Leerlingen van de School tot Opleiding van Inlandsche Geneeskundigen (dokter-djawa) (STOVIA), gevestigd in het militair hospitaal in Weltevreden te Batavia (circa 1900). KITLV 5185
- p. 174 Instrumententasche uit Rudolf Martin, *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung*, 1914
- p. 178 (boven) 'Das Skelett stammt von einem Papuanen [...]'. *Nova Guinea* VII.
- p. 178 (onder) A.J.P. van den Broek (1877-1961) op het Anatomisch Instituut. Collectie UMC
- p. 183 (boven) Titelpagina *Blikken in het zieleven van den Javaan en zijner overheersers* door J.H.F. Kohlbrugge (1865-1941)]
- p. 183 (onder) Sascha Schneider (1870 – 1927), getiteld *Das Gefühl der Abhängigkeit*. Wikipedia
- p. 185 J.H.F. Kohlbrugge (1865-1941). Universiteitsmuseum Utrecht, nr. 0285-3862
- p. 189 Godert Alexander Gerard Philip, Baron van der Capellen (1778-1848). Het Utrechts Archief, nr. 104298
- p. 195 Fourth Pacific Science Congress; Final General Meeting. Eerste rij, derde van rechts, F.A.F.C. Went. Proceedings Fourth Pacific Science Congress
- p. 199 Dirk Lenting (1789-1877). Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-1909-893
- p. 200 Pieter Bleeker (1819-1878). Wikipedia
- p. 201 Geerlof Wassink (1811-1864). Wassink family archive. Wikipedia
- p. 202 Herman Neubronner van der Tuuk (1824-1894) voor zijn woning in een desa ten zuiden van Singaradja. KITLV, nr. 408210
- p. 204 (boven) Karel van Gorkom (1835-1910). Wellcome_V0026463
- p. 204 (onder) J.P. Sprenger van Eyk (1842-1907). Het Utrechts Archief, nr. 106520
- p. 205 Jacques Spanjaard (1846-1910). Wikipedia
- p. 206 A.G. (Adolphe) Vorderman (1844-1902). KITLV, nr. 377085
- p. 207 Gijsbertus Adrian Johan van der Sande (1863-1910). Wikipedia
- p. 208 Anne Antoinette Weber-van Bosse (1852-1942). Wikipedia
- p. 209 Albert Christian Kruyt (1869-1949). Wikipedia
- p. 210 Cornelis Douwe de Langen (1877-1967). Het Utrechts Archief, nr. 105483
- p. 211 Cornelis Andries Backer (1874-1963). Naturalis
- p. 212 Paul Christiaan Flu (1884-1945). Website Universiteit Leiden
- p. 213 Louis ('Lou') Otten (1883-1946). Alchetron, The Free Social Encyclopedia
- p. 214 Hendrik Kraemer (1888-1965). Wikipedia
- p. 216 Christiaan Hendrik Trotz (1703-1773). Utrechtse Universiteitsportretten
- p. 222 (boven) Jan Ackersdijck (1790-1861). Het Utrechts Archief, nr. 31760
- p. 222 (onder) G.W. Vreede (1809-1880). Het Utrechts Archief, nr. 106972
- p. 225 Nicolaas Beets (1814-1903). Het Utrechts Archief, nr. 38799

- p. 226 (boven) H.C. Millies (1810-1868). Het Utrechts Archief, nr. 105721
- p. 226 (onder) H.J. Nieboer (1873-1920). geni.com/people/Herman-Nieboer
- p. 233 March thro' a swamp. Blake after John Gabriel Stedman. *Narrative of Five Years Expedition Against the Revolted Negroes of Surinam*. Wikimedia
- p. 236 Pieter Brooshoofd (1845-1921). KITLV, nr. 4515
- p. 242 (boven) J.Ph. Suyling (1869-1962). Het Utrechts Archief, nr. 106594
- p. 242 (onder) J. de Louter (1847-1932), Het Utrechts Archief, nr. 105582
- p. 244 Groepsportret hoogleraren bij de opening van de indologische faculteit, 7 oktober 1925. Het Utrechts Archief, nr. 106683
- p. 245 Mas Prijoehoetomo. Met toestemming uit H. Poeze, *Het Land van de Overheerser*, p. 281)
- p. 246 (links) 'Een flink Indoloogje uit Leiden'. Utrechtsche Indologen Vereniging Almanak 1940, p. 157
- p. 246 (rechts) 'Langs Utrechts Grachten'. Utrechtsche Indologen Vereniging Almanak 1940, p. 13
- p. 247 Groepsportret van de leden van de Utrechtsche Indologen Vereeniging (UIV), tijdens de viering van het eerste lustrum in het Groot Auditorium van het Academieggebouw (Domplein 29) te Utrecht. Op de achtergrond enkele professoren onder wie Gerretson, met links burgemeester J.P. Fockema Andreae. Het Utrechts Archief, nr. 853202
- p. 249 (boven) F.C. Gerretson (1884-1958). Universiteitsmuseum Utrecht, nr. 3555
- p. 249 (onder) H. Westra (1883-1959). Het Utrechts Archief, nr. 107098
- p. 250 J.L Pierson (1893-1979). Het Utrechts Archief, nr. 106061
- p. 254 (boven) Masdoelhak Nasoetion. KITLV, nr. 31497
- p. 254 (onder) H.H.A. van Gybland Oosterhoff (1887-1937). Het Utrechts Archief, nr. 104870
- p. 259 I.A. Nederburgh (1861-1941). Het Utrechts Archief, nr. 105850
- p. 262 Jan Gonda (1905-1991). Collectie Universiteit Utrecht
- p. 271 Controleur Jan van Baal met twee Papoea's van wie de rechter persoon kamponghoofd is, Zuid Nieuw-Guinea. KITLV, nr. 14187
- p. 274 Lagere school in een desa. KITLV, nr. 2684
- p. 278 Bijeenkomst van de Perhimpoean Indonesia, vermoedelijk in Leiden. KITLV, nr. 53604
- p. 279 Cola Debrot (1902-1981). Stadsarchief Amsterdam
- p. 283 Point 4 around the world. US Department of State - Department of State - Technical Cooperation Administration
- p. 287 Wardse kist Bogor, (eerste rij, tweede van rechts: 'Aan den Directeur van de Hortus Utrecht'). Collectie Nationaal Museum Van Wereldculturen, Coll. nr. TM-10010760
- p. 293 De belangrijke spelers van de groep van 'non-aligned countries'. Wiki-Commons.

REGISTER

op personen

A

Abdoelrachman, R. 277
Abdullah 120-121, 133
Acda, G.M.W. 306
Ackersdijck, Jan 115, 221-223, 228
Adorno, Theodor W. 14
Adriani, Nicolaus 209, 214
Alberts, A. 252
Amersfoort, J. van 304
Andel, H. A. van 303
Appadurai, Arjun 296
Appiah, Kwame Anthony 296
Appu Bhatt 74
Assang 133
Asselt, W.J. 304
Atjip 133, 198

B

Baal, Jan van 234, 270-272
Backer, Cornelis Andries 211-212
Bacon, Francis 6, 92
Barnouw, J. 195
Basalla, George 22-23, 282, 302
Basseliers, Johan 5, 7, 27, 45-46, 220, 303
Bastian, Adolf Philipp Wilhelm 267
Baumstark, C.A.J.M.D. 245
Beets, Nicolaas 224-225
Bemmelen, Reinout van 136
Bemmelen, Willem van 136
Bergsma, P.A. 8, 121-122, 124
Bernard, Jean-Frédéric 94
Bernelot Moens, J.C. 117
Bezemer, T.J. 245
Bijlmer, H.J.T. 193
Bijvanck, W.G.C. 33
Blauw, A.H. 142
Bleeker, Pieter 9, 196, 200-201
Blieck, L. de 162-164, 166-167, 277

Blok, H.P. 248
Bod, Rens 25, 296, 302
Bodenstein, H.D.J. 250
Bodewitz, H.W. 265
Boeke, J. 165, 211
Bolk, Lodewijk 175-176
Bonnet, Gijsbertus 59, 60-61, 63, 263
Bosch, Johannes van den 102
Bouman, H. 223
Brahmanen 52, 74-76
Bremen, Jan 103-104, 305
Broek, A.J.P. van den 159, 175-179, 308
Broek, Johannes van den 55
Brooshooft, Pieter 205, 236
Brouwer, H. A. 135
Bruijn, Caspar Adam Laurens van Troos-
tenburg de 43, 55, 220
Bruijn, Cornelis de 95-96
Bruinessen, M.M. van 264
Brumund, Jan Frederik Gerrit 8, 89
Burck, W. 146
Buren (Burenius), Jakobus 220
Burgers, Herman 305
Bussy, L.P. de 150, 161, 245
Buys Ballot, C.H. 8, 121-122
Buyskes, Arnold Adriaan 102, 188

C

Cabralsch, Benjamin 56
Caland, Willem 159, 264
Capellen, Goderd Alexander Gerard
Philip, Baron van der 9, 72, 102, 110,
187-191, 200
Carneiro, Emanuel 74
Caron, Francois 54-55
Casearius, Johannes 74
Clay, J. 211
Cleveringa, R.P. 154

- Cohen, Ernst 149, 307
 Cohn, Bernard S. 24, 98, 118, 302, 305
 Colijn, Hendrik 238, 243, 255
 Comte, Auguste 221
 Conradie, Elizabeth 62, 303
 Cosquino de Bussy, L.Ph. de 245
 Coumou, Hiskia 266, 308
 Cowan, F.J.H. 244
 Croockewit, Jan Hendrik 117
 Cuper, Gisbertus 95-96
- D
- Darwin, Charles 129, 138, 180, 266
 Daubanton, Francois E. 66
 De Beaufort, L.F. 132-133
 De Santo Josepho, Mattheus 74
 Debrot, Cola 279-280
 Dermoût, Maria 196
 Descartes, René 14, 92
 Deventer, C.Th. van 184, 236
 Dirks, Nicolas B. 304
 Doedes, J.I. 63
 Doel, H. W. van den 309
 Dommering, E.J. 277-278
 Donath, Willem F. 172, 211
 Donders, F.C. 168, 175
 Doorn, J.A.A. van 288, 313
 Du Bois, W.E.B. 280
 Du Toit, P.J. 166-167
 Dumas, J.M. 132-133
- E
- Eijkman, Christiaan 159, 170-173, 210, 244, 255
 Eliot, John 39, 41
 Elout, Cornelis Theodorus 102, 188
 Engelman, Jan 279
 Erpenius 92
- F
- Faasse, Patricia 307
 Fafié, G. 311
 Fasseur, C. 311
 Feddema, H. 311-312
 Feuilletau, W.K.H. de Bruyn 177
- Fischer, H.Th. 231-232, 255, 266-268, 272, 312
 Flu, Paul Christiaan 9, 212-213, 277, 279
 Fourie, P.J.J. 164
 Frank, Andre Gunder 23
 Franssen, Lucy Mary 250
 Fromberg, P.F.H. 113, 116, 203
- G
- Galtung, Johan 23, 302
 Gerretson, F.C. 9, 155, 238, 240-241, 243, 245, 247-253, 255, 261, 311-312
 Gerwel, Jakes 285
 Geuns, Matthias van 79-80, 83
 Geuns, Steven Jan van 79-80
 Geyl, Pieter 248, 253
 Gibbon, Edward 93
 Ginkel, Hans van 11, 284
 Golius 92
 Gonda, Jan 10, 30, 246, 262, 264-265
 Goor, J. van 303, 305, 312
 Gorkom, Karel Wessel van 9, 116, 117, 203-204
 Görts, C.P.M. 155, 307
 Goss, Andrew 196, 309
 Gossaert, Geerten 238
 Goudoever, A. van 223
 Goudriaan, Teun 262
 Groen van Prinsterer, Guillaume 240
 Groeneboer, Kees 309
 Grolman, Hermina 185, 232
 Gueynier, Frederic 8, 43, 88-89
 Gybland Oosterhoff, H.H.A. van 10, 239, 254-260, 312
- H
- Habermas, Jürgen 295, 297-298
 Happart, Gilbertus 8, 43, 87, 89
 Harding, Sandra 107, 305
 Harreveld, Ph. Van 153
 Harting, Pieter 72, 129, 304
 Hasskarl, Justus Karl 115-116
 Hatta, Mohammed 245, 255
 Have, Adriana van der 255
 Heniger, J. 304

- Henssen, Emile 311-312
 Herbjørnsrud, Dag 303
 Heringa, Jodocus 63
 Hervé, Jamin 306
 Hesselink, Liesbeth 307
 Heutsz, van Jo 136, 206, 252-253
 Heyman, B. 244
 Hinderink, Jan 272, 286
 Hodge, Joseph M. 22, 302
 Hoebink, Paul 281
 Hoetink, H. 234
 Hoëvell, W.R. Baron van 87, 191, 224
 Hoff, J.H. 't 147, 150
 Holtius, A.C. 240
 Honig, Pieter 194
 Hoogbergen, Wim 234, 265
 Hoornbeeck, Johannes 35-37, 91, 93, 263
 Horkenheimer, Max 14
 Houtsma, M.Th. 263
 Howe, Stephen 302
 Hubrecht, A.A.W. 128-131, 176, 306-307
 Hubrecht, Paul Francois 306
 Huigen, S. 303
 Huijsmans, J.W. 128
 Huizinga, J. 179
 Hupka, Nicolaus Konradus 235-236
- I
- Idenburg, P.J. 165
 Itty Achuden 74
- J
- Jacob, Margaret C. 327
 Jacob, s' H.K. 304
 Jagt, Hans van der 305
 Janse, Maartje 310
 Jansen, Barend C.P. 172
 Janszen, Bastiaan 56
 Janzen, Franciscus (Franciscus Jansz.,
 Jansse of Jansze) 55
 Jaski, Bart 304
 Johari 133
 Jong, F. de 264
 Jong, J.J.P. de 305
 Jong, Pieter de 263
 Jonge, A.A. de 256-257, 311-312
 Jongeneel, J.A.B. 287, 303
 Josselin de Jong, J.P.B. 268, 270
 Jouwe, Nancy 310
 Julius, W.H. 122, 173, 277
 Junghuhn, Franz W. 106-107, 116, 122, 203
 Juynboll, Th.W. 245, 263
- K
- Kaligis, J.A. 163-164, 277
 Kals, Johann Wilhelm 7, 46-48, 167, 219,
 303
 Karsten, Simon 203, 223
 Kern, J.H.C. 264
 Kernkamp, G.W. 264, 311
 Kernkamp, W.J.A. 188, 263, 270
 Kielstra, J.C. 244
 Kleiweg de Zwaan, Jo 175, 179
 Kleymans, D.J.M. 253
 Koch, Pyke 279
 Koch, Robert 170
 Kock, M.A. de 176
 Koentjaraningrat, R.M. 285
 Kohlbrugge, J.H.F.8, 180-187, 198, 232, 245,
 265-266, 272, 276, 278, 308-309
 Kom, Anton de 277
 Königswald, G.H.R. 179
 Koningsberger, Jacob Christiaan 150-154,
 156, 188, 307
 Koningsberger, Victor Jacob 143, 153-156,
 159-160, 212, 307
 Koolen, D.A.P.N. 243
 Koops, W. 297, 310
 Koorders, S.H. 140, 212
 Korbeld, Christian 310
 Kraemer, Hendrik 9, 214-215, 304
 Kranenburg, R. 241
 Krediet, Gerrit 162-164
 Kruk, R. 264
 Kruyt, Albert C. 9, 64, 209-210, 214, 232,
 309
 Kuitenbrouwer, Maarten , 310, 313
 Kummeling, Henk 7, 12
 Kuppa, Venkata Meghana, 304

L

Labadie, R.P. 285
 Lam, H.J. 193, 196
 Lamers, Gijsbert Hendrik 64
 Lampe, Friedrich 263
 Landheer, B. 195
 Lange, Chr. 264
 Langen, Cornelis Douwe de 9, 173, 210
 Lanjouw, J. 157-158
 Latumeten, Jonas Andreas 277
 Leersum, Pieter van 117
 Lelyveld, J.E.A.M. 275, 313
 Lenting, Dirk 9, 89, 199-200
 Leusden, Johannes 7, 37-39, 41-43, 89, 263
 Leydecker, Melchior 44, 88
 Leydecker, Melchior 91
 Linde, J.M. van der 5, 303
 Linnaeus, Carl 8, 14, 78, 84-86
 Livingstone, David 19, 301
 Locher-Scholten, Elsbeth 104, 237, 305
 Lodenstein, Jodocus van 46
 Loder, B.C.J. 243, 311
 Lombroso, Cesare 175
 Loncq, G.J. 202
 Lorentz, H.A. 132-133, 176-178, 306
 Loria, A. 231, 310
 Louter, J. de 159, 205, 227, 230, 239, 242-244, 255
 Lovejoy, Arthur O. 26, 296, 303, 313
 Lutkie, Wouter 257
 Lynden van Sandenburg, F.A.C. van 244

M

MacLeod, Roy M. 22, 302
 Maetsuyker, Joan 88
 Malan, Daniel Francois 65, 66
 Malinowski, Bronislaw 267
 Maringi 133
 Marron 234, 265
 Martin, K. 126
 Martin, Rudolph 174, 176, 207
 Mas Djipja 133, 198
 Mas Kromohardjo 197, 309
 Mas Prijoetomo 245-246, 279

Mas Soeparwi 164, 277
 Mas Soetisno 165
 Masdoelhak Nasoetion 9, 254-255
 Matherus, Crescentius [Increase Mather] 39-42
 Medhurst, W. 87, 200
 Menassah Ben Israel 39
 Mes, Margaretha 159-160
 Mey, Adrianus Henr. F. de 7, 42, 48-51, 53-55, 220
 Mey, Louis (Ludovicus) de Louis 48-49
 Mignolo, Walter 14, 25-26, 301
 Mijsberg Willem 175, 179
 Mill (Millius), David 263
 Millies, H.C. 64, 203, 223, 225-227, 264, 310
 Miquel, F.A.W. 8, 72, 81-83, 116, 117, 144, 157, 304
 Moll, Gerrit 68-69, 304
 Montezinos, Antonio de 39
 Moon, Suzanne 327
 Muijzenberg, O. D. van den 311-312
 Mulder, Elly 310
 Mulder, G.J. 8, 18, 81, 110-117, 137, 142, 147, 160, 168, 191, 203, 223, 227, 306
 Munnicks, Johannes 76, 81
 Mutter, Cornelis 95, 97

N

Naarding, J.W. 252, 312
 Ndjuka 234
 Nederburgh, I.A. 244, 257, 259
 Neslo, Ellen 234
 Neubronner van der Tuuk, Herman 9, 202-203, 225, 246
 Neurdenburg, J.C. 304
 Nieboer, Herman Jeremias 9, 226, 230-231, 265, 310
 Niermeyr, Jan Fredrik 136, 159
 Nierstrasz, Hugo 128-130, 159
 Nieschulz, Otto 164
 Nijhoff, Martinus 279
 Nijland, A.A. 121-122
 Nolst-Trenité, G.J. 244
 Nouhuys, Jan Willem van 132
 Numan, A. 223

O

Oestreich, J.W.K. 136
 Ondaatje, Peter Philip Jurriaan 56
 Ondaatje, Willem Jurriaan 56
 Oostindie, Gert 302
 Opzoomer, C.W. 223
 Otten, Louis ('Lou') 9, 213
 Otten, R. 264
 Otterspeer, W. 302
 Otto, E. 235
 Oudemans, C.A.J.A. 207-208
 Oudemans, J.A.C. 8, 118-122

P

Pahud, Charles Ferdinand 83, 116, 122
 Pareau, J.H. 263
 Pekelharing, C.A. 170-171
 Pesegem (Peseghem, Pësëchëm) 148, 177
 Philipsz, Hendrik 56
 Picart, Bernard 94
 Pierson, J.L. 250
 Pieters, Toine 306
 Pietsch, Tamson 301
 Plaats, Bernardus Jan van der 173
 Poeze, Harry A. 277, 313
 Pont, J.W. 165
 Poskett, James 25, 303
 Poudroyen, Cornelius 218, 310
 Prins, Jan 268-270, 272, 312
 Pronk, Jan 283
 Pulle, August Adriaan 83, 142, 156-159,
 177, 193, 212, 255, 307

Q

Quijano, Aníbal 14, 25-26, 301
 Quint, Hermina 56

R

Raben, Remco 302, 309
 Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 267
 Raden Soeratmo 164, 277
 Raedt, Georgius de 218
 Raffles, Thomas Stamford 102, 104
 Raghu, Vira 264
 Raj, Kapil 305

Ranga Bhatt 74
 Rassip 133
 Rau, Sebald 263
 Rauwenhoff, N.W.P. 142, 150
 Reed, Estelle 279
 Reede tot Drakenstein, Hendrik Adriaan
 van 49, 73-76, 78, 197, 285, 304
 Rees, R. van 223
 Reinwardt, C.G.C. 104-105, 125
 Reland, Adriaan 4, 8, 28, 67, 87, 89-99,
 263, 304
 Rhodes, Cecil 295
 Rinsum, Henk J. van 11, 301, 304, 310-312
 Roersch van der Hoogte, Arjo 306
 Rolla Godert Alexander 190
 Romburgh, P. van 150, 159, 161
 Roorda, Taco 202-203, 225
 Rostow, Walt 23, 282
 Rouffaer, G.P. 181
 Royaards, J.H. 223
 Ruibing, Aaldrik Hendrik 231-232, 234,
 311
 Ruiter, Peter de 305
 Rumpf, Georg Eberhard (Rumphius) 69-
 73, 125-126, 197, 304
 Rutten, L.M.R. 135-136, 192, 255

S

Said, Edward 23-24, 26, 302
 Salawatta, Ourika Jacoba Elisabeth 190
 Samartha, Stanley 215
 Samioen 130
 Sande, Gijsbertus Adrian Johan van
 der 9, 132, 134, 206-207
 Sario 133
 Savornin Lohman, A.F. de 240
 Savornin Lohman, B.C. de 159, 239-240,
 244, 311
 Savornin Lohman, W.H. de 243
 Scharphuizen, Johan van 46
 Scharphuizen, Sara van 46
 Scheffer, R(udolph).H.C.C. 83
 Schilling, Godfried Wilhelm 167-168
 Schmidt, A.H. 128, 130
 Schmutzer, J.I.J.M. 135, 188

- Schneider, Sascha 182-183
 Schoor, Wim J. van der 107, 305, 307
 Schornagel, H. 164
 Schrieke, B.J.O. 193, 195, 211
 Schroeder van der Kolk, J.L.C. 223
 Schutte, G.J. 218, 310
 Schurman, Anna Maria van 37
 Schwegman, Hendrik 79
 Scott, James 15, 301
 Senguerdius, Wolferdus 92
 Sike, Heinrich 91
 Sirks, M.J. 159-160, 192, 305
 Sluijs, Cornelis van der 7, 42-44
 Snelders, H.A.M. 306
 Snelders, Stephen 308
 Snouck Hurgronje, Christiaan 94, 147, 184-185, 214, 241, 252, 275-276
 Soeparwi 164, 277
 Sono 277-278
 Spanjaard, Jacques 9, 205
 Spat, C. 245
 Specht, Hermanus 7, 42-44
 Specht, Philippus 45
 Spoor, Andreas 56
 Sprenger van Eyk, J.P. 9, 188, 204-205
 Stahl, Friedrich Julius 240, 311
 Stegeman, Janneke 219, 310
 Steinmetz, S.R. 227-228, 230, 265, 310
 Stevens, R.J.J. 312
 Stittelaar, Jan Willem 190
 Stuurman, Siep 15, 301
 Suyling, J.Ph. 239, 242, 244
 Swart, H.N.A. 243
 Swijghuijsen Groenewoud, J.C. 223, 263
 Sylva, Petrus de 56
 Sysling, Fenneke 308
- T
- Taselaar, Arjen 311
 Teelinck, Willem 46, 55
 Tengger 181
 Teuku Jacob 179
 Theiler, Arnold 166
 Theron, Erika 269
 Theunissen, Bert 306
- Thije, Isaac van 44
 Thoden van Velzen, H.U.E. 234
 Treub, Melchior 29, 105, 107, 138, 140, 147, 151, 211, 238
 Treub, Willem 238, 246
 Trooster, S.G. 136
 Trotz, Christiaan Hendrik 216-217
 Truman, Harry S. 281
 Truter, Susarah 159-160
 Tumbelaka, Ronald 277
 Tydeman, Gustaaf 128, 130
- U
- Udemans, Godefridus Cornelisz. 218
 Uyl, J. den 283
- V
- Valentijn, Francois 42, 97, 220
 Valeton, J.J.P. 64-66, 210, 304
 Van Daalen, G.C.E. 252-253
 Vartija, Devin J. 15
 Vening Meinesz, Felix 8, 122, 124-125, 135
 Verdoorn, Frans 194
 Versluys, Jan 128
 Veth, P.J. 107
 Vinayaka Pandit 74
 Vinke, H.E. 63, 223
 Vlaanderen, C.L. 117
 Vlasblom, Dirk 176, 308
 Vleuten, Anna Jean Marie van 124
 Vlis, C.J. 87
 Voetius, Gisbertus 7, 27, 32, 34, 36-37, 43, 46, 50, 54, 88, 91, 93, 218-219, 263, 303-304
 Vogelsang, W. 261
 Vollenhoven, C. van 241
 Vollgraff, C.W. 211, 244
 von Humboldt, Alexander 79, 108, 122
 von Savigny, Friedrich Carl 240
 Voorhelm Schneevogt, G. 79, 81
 Vorderman, Adolphe G. 9, 172, 206
 Vorm, Petrus van de 95, 97
 Vos, Michiel Christiaan 7, 57-62, 303
 Vreede, G.W. 115, 221-223
 Vries, G. de 37
 Vries, Hugo de 138, 158, 207-208, 306

Vries, O. de 193, 306
 Vrij, Johan Eliza de 116
 Vuuren, Louis van 136-137, 253, 255

W

Waardenburg, J.J. 264
 Wachendorff, Everard Jacob van 78, 304
 Wakker, J.H. 141
 Wal, S.L. van der 252
 Warner, Levinus 92
 Wassink, Geerlof 9, 201-202
 Waworoentoe, F.C. 164, 277
 Weber-van Bosse, Anna 9, 127, 130, 207-208, 309
 Weber, Andreas 301, 305
 Weber, Max Wilhelm Carl 127, 151, 180, 207
 Went, F.A.F.C. 4, 8, 83, 127, 137-150, 153-156, 158-159, 161, 192-196, 207-208, 212, 244, 255, 261, 291, 306-307, 309
 Went, Frits Warmolt 154, 156, 194
 Westerdijk, Johanna 8, 158-160, 307
 Westra, H. 249-250, 252
 Wichmann, C.E.A. 8, 72, 125-127, 130, 132, 134-135, 177, 198, 207
 Wilken, G.A. 227-228
 Wille, Robert-Jan 20, 197-198, 302, 305, 309
 Winkler, C. 170-171 175, 277
 Witsen, Nicolaes 95-97
 Wolf, Jan J. de 231, 265, 310, 312

Z

Zaheer Baber 83, 304
 Zwaardemaker, H. 244
 Zwaga, Ad 312
 Zwart, Dick 286

REGISTER

op plaatsen en zaken

A

Adat 244, 268-269
Adres 115, 223-224, 310
Afrika 13-15, 19-20, 30, 46, 59, 64, 95, 164,
166-168, 179, 268, 281-282, 284-287, 289,
295
Agrarische Wet 103, 126
Ambon 42, 44, 54, 69, 72, 197, 231, 277
Amsterdam 37, 39, 49, 56, 61, 81, 89, 91,
94-95, 97, 104, 108, 127, 137-138, 147-148,
151, 155, 158-159, 168, 175, 179-180, 184,
187, 192, 195, 206-208, 214, 227, 230, 239,
241, 251, 270, 279
Associatie 275
Atjeh-oorlog 147, 170, 206, 252-253
Auteursrecht 10, 257-260
Azië 19-20, 30, 36, 56-57, 59, 62, 248, 263,
264, 269-270, 285

B

Bali 194, 201, 203, 268, 270
Banda 199
Bandung (Bandoeng) 196, 211, 213, 275-
277, 293
Bataafsche Petroleum Maatschappij 134-
136, 238-239, 241, 243, 255
Batavia 44, 49, 54, 56, 63, 87-89, 97, 100,
107, 113, 122, 124, 136, 141, 155, 169, 173,
179, 190-191, 193-194, 199-201, 206, 210-
211, 213, 237, 245, 273, 275
Bataviaasch Genootschap van Kunsten
en Wetenschappen 87, 89, 107, 190
Berbice 47, 217
Beriberi 170, 172-173, 206, 210
Beschaving 15, 19-20, 28-29, 36, 66, 103-
104, 108-109, 141, 149, 186, 193, 203, 219,
228-229, 269-270, 276, 292
Boeck der Natuere 16, 83

Bogor 83, 105, 107, 162, 238, 276, 286-287
Bond van Eigenaren van in Indonesië
gelegen Suikerondernemingen (BEVI-
SO) 155
Bond van Eigenaren van Nederlands-In-
dise Suikerondernemingen (BENI-
SO) 154-155
Borneo 97, 136
Boston 39
Botanische Tuinen Utrecht 4, 78-79, 286
Brahmanen 52, 74-76
Boedi Oetomo 214, 276
Buitengewesten 21, 23, 134, 237
Buitenzorg 29, 105, 113, 133, 138, 140, 145,
151, 153, 156, 160-162, 164, 166, 193, 197,
203, 205, 212, 214
Buitenzorgfonds 138, 158

C

California Institute of Technology
(CALTEC) 156
Caribisch gebied 234, 279
Celebes (Sulawesi) 127, 137, 209, 225,
231-232, 309
Centrale Organisatie voor Toegepast
Natuurwetenschappelijk Onderzoek
(TNO) 143
Ceylon (Sri Lanka) 33, 41-42, 49-50, 54-
57, 62, 74, 220
Choromandel 48, 74
Christelijk-Historisch 29, 240, 243, 247,
255, 259
Christendom 16, 19, 63, 91, 203, 215, 225,
227, 240, 264
Civilisatie 19, 258
Classificatie 8, 14, 24, 28, 36, 67, 78, 83-84,
86, 117, 173-174, 198
Cochin 56, 74-75

- Colombo 44-45, 50, 55, 56, 220
 Commercie 19, 101, 126, 137, 220
 Constantinopel 91, 95
 Cultuurgewassen 145, 158
 Cultuurstelsel 21, 103, 126, 169, 248
- D
- De Kaap 7, 11, 25, 36, 45, 57, 59, 61-62, 74, 78-79, 190, 258
 Dependencia 23, 25
 Desa-school 202, 274-275
 Deventer 95
 Dienst van het Mijnwezen 107, 126, 129
 Diffusie 23, 26, 150, 198, 291, 296, 299
 Directoraat-Generaal Internationale Samenwerking (DGIS) 283
- Discipline:
- Anatomie 24, 127-129, 174-175, 179-181, 208, 223
 Antropobiologie 179-180
 Antropologie (incl. fysische) 8-10, 21, 30, 160, 173-175, 179-180, 193, 207, 231, 234, 265-268, 270, 272, 283, 285
 Astronomie 109, 118
 Biologie 20-21, 72, 107, 132, 137-138, 157-159, 180, 244, 267, 286, 295
 Botanica 29, 69, 76, 78-79, 81, 83, 107, 109, 115, 125, 127, 133, 138, 140, 142, 144-145, 148-150, 155-156, 158, 196-197, 207-208, 212, 286
 Cartografie 8, 28, 67, 89, 125, 128
 Chemie 79, 81, 109, 137, 142, 149-150, 161, 169, 193, 223, 286
 Diergeneeskunde 161, 165-167, 223, 277, 286
 Et(h)nologie 64, 107, 175, 180-181, 185, 195, 209, 228-232, 265-268, 270, 272
 Et(h)nografie 64, 107, 130, 132, 134, 179, 193, 207, 209, 229, 231, 267
 Farmacie 109, 142, 156, 203-204, 285
 Filosofie (Wijsbegeerte) 14-15, 26, 64, 92, 109, 141, 144, 185, 223, 240, 243, 245, 248, 252, 266, 272, 295
 Geneeskunde 8, 78-79, 112-113, 142, 147, 156, 162, 167-170, 172-173, 179-181, 200-202, 210-213, 244, 277, 279, 285-286, 293, 296
- Geografie (Aardrijkskunde) 8, 22, 30, 69, 83, 94, 107, 118, 122, 126-127, 136-137, 157, 173, 176, 181, 230, 252-253, 265-266, 272, 283-284, 286
- Geologie (Geodesie, Geofysica, Mineralogie, Paleontologie, Petrografie) 8, 72, 107, 117-118, 124-126, 132, 134-136, 173, 175, 179, 188, 192, 286, 291
- Letteren 18, 107, 109, 185, 223, 243, 245, 248, 251, 263-264, 266, 269, 272
- Meteorologie 8, 121-124, 136, 181
- Natuurwetenschappen 14, 18, 28-29, 105, 107-109, 117, 129, 141-144, 147-148, 150-151, 158, 169, 191-196, 200, 228, 285, 291
- Plantkunde 83, 107, 110, 127, 142, 154, 157-158, 207
- Psychiatrie 86, 175, 267, 278, 280
- Psychologie (koloniale) 180, 182, 184, 186, 228, 265, 277
- Rechten 56, 132, 188, 193, 204, 217, 223, 227, 230, 238, 244, 279
- Sociologie 228-231, 265-266, 269, 270, 272
- Sterrenkunde 67, 69, 74, 118, 120
- Theologie 7, 13, 21, 27-28, 34, 42-44, 46, 48-51, 53-57, 62-64, 88, 91-93, 97, 109, 180, 199-200, 209, 214-215, 218-220, 223, 225, 263-264, 270, 272, 286-287
- Volkenkunde 107, 148, 185-186, 205, 207, 227-228, 230, 234, 245, 248, 252, 255, 264-266, 270, 272, 283
- Wiskunde 81
- Zoölogie 72, 107, 127-130, 133, 138, 151, 164, 181, 207
- Diversiteit (Critical diversity) 232, 289, 297-298
- Doekoen 168
- Dokter-Djawa School 169, 201, 273-274, 293

E

- Edinburgh 66
 Elementargedanke 267
 Eredoctoraat 9, 29, 64, 66, 142, 166, 169, 173, 179, 196, 199-215, 225, 232, 246, 279, 284-285, 293
 Essequibo 217
 Ethische politiek 10, 30, 104, 137, 146, 182, 184-186, 205, 236-238, 241, 266, 274-275, 281, 284, 288
 Eurocentrisch 26, 287
 Europa 4, 14-15-16, 19-20, 42, 54, 62, 71, 84, 92, 94, 114, 177, 182 186, 224, 231, 267, 281, 289, 294, 296
 Expedities 8, 29, 105, 107, 118, 121, 124, 126-130, 132-135, 150, 156-158, 175-177, 179, 198, 201, 207-208, 233
 Experiment 8, 28-29, 92, 101, 107, 138, 191, 220, 238, 286, 295
 Exploitatie 15, 23, 102-103, 117, 126, 137, 138, 191, 220
 Exploratie 15, 18, 22, 29, 86, 102, 107, 118, 124, 126-127, 129, 134-137, 147, 151, 174, 197, 220

F

- Faculteit 9, 10, 11, 13, 34, 57, 83, 109, 148, 150, 158, 160-161, 164-166, 179, 185, 211, 227, 230, 243-245, 247-248, 263, 266, 269, 272, 277, 285-286, 289, 297
 Faculteit (Oliefaculteit of indologische faculteit) 9, 10, 29-30, 150, 152, 155, 180, 186-188, 206, 211, 231, 235-260, 261-272, 279
 Flora 8, 28, 49, 69, 72, 78-79, 81, 83, 105, 151, 157, 206, 212, 286
 Fonds ten behoeve van Indologische Studiën 187, 211, 238-239, 243-244, 251, 265
 Formosa 33, 36, 87

G

- Geneeskundige Hoogeschool te Bata-
 via 179, 211, 213
 Geneeskundige School Paramaribo 212

- Genootschappen 7, 18, 62, 63, 87, 89, 107, 127, 136, 146, 151, 176, 185, 190, 202-204, 209, 225, 264, 287
 Geographia Sacra 94
 Global Intellectual History 25-26, 289, 295-296
 Gouvernements Kina-onderneming 116-117, 203
 Gouverneur(-Generaal) 44, 46, 72-73, 83, 87-88, 102, 104-105, 122, 190-191, 237, 245, 252, 270, 273, 279
 Groot-Nederlandse gedachte 30, 247-248, 250
 Guyana, Brits 83, 157, 217, 286
 Guyana, Frans 83, 157, 286

H

- Harvard College 39, 42
 Historische Rechtsschool 238-240, 243
 Hortus Indicus Malabaricus (Malabaarse Kruidhof) 8, 73-77, 197
 Humores 84

I

- Imperialisme (incl. ethisch imperialisme) 22, 24-25, 104, 134, 175, 235, 237, 282
 Indië passim
 Indische Bestuursacademie 136
 Indische Instelling Delft 205, 321
 Indonesië 11, 17, 19, 30, 107, 155, 164, 167, 196, 198, 232, 241, 245, 253, 255, 268, 276, 278, 280-285, 288, 294
 Inheems passim
 Institut Pertanian Bogor 276
 Insulinde 149, 184
 Interuniversitair Instituut voor de Missiologie en de Oecumenica 287
 Investigative modalities 24, 118
 Islam 28, 33, 37, 91, 93-94, 203, 214, 234, 245, 262-263, 268, 275, 276

J

- Jaffna 49, 55
 Japan 36, 54, 97, 136, 158, 193, 250, 263,
 268, 280
 Java passim
 Java-oorlog 102

K

- Kina (Cinchona) 8, 21, 107, 113, 115-117,
 158, 160, 203-204, 238
 KNIL 136, 161
 Kolonialisme / Kolonialiteit /
 Coloniality 19, 22, 25, 83, 98, 104, 217,
 298
 Koninklijk Instituut voor de Tropen
 (KIT), voorheen Koloniaal Instituut en
 Indisch Instituut 156, 270, 286
 Koninklijk Magnetisch en Meteorolo-
 gisch Observatorium (KMMO) 122, 124
 Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig
 Genootschap 107, 127, 136, 176
 Koninklijk Nederlands Meteorologisch
 Instituut 124-125
 Koninklijke Academie van Wetenschap-
 pen 148, 192, 210

L

- Laboratorium 18, 20, 28, 107-108, 110,
 112-113, 116-117, 138, 140, 142, 151, 153, 156,
 158, 160-162, 166, 170-173, 191, 197, 203,
 207, 213, 295
 Latijns-Amerika 19, 23, 25, 30, 39, 115,
 234, 284
 Leiden 29, 54, 56, 74, 81, 83-84, 92, 107-
 108, 118, 126, 143, 158, 160, 165, 186, 201-
 203, 205-206, 213-215, 225, 227, 230, 232,
 236-239, 241, 246, 251, 264-266, 268, 270,
 277-278, 287
 Lepra 167-168
 Lombok 33, 268, 270
 London Missionary Society 62

M

- Majapahit 181
 Malabar 73-74

- Maleis 43-44, 54, 64, 88-89, 97, 120, 181,
 200, 225, 245-246, 263-264, 274

Manumissie 234

Mardijker 48-49

Marron 234, 265

Medische Hogeschool te Batavia (on-
 derdeel Universitas Indonesia) 193,
 275-276

Menassah Ben Israel 39

Militair Hospitaal te Weltevreden 170,
 201, 203

Militair Hospitaal Paramiribo 213

Minahassa 199, 277

Moderniteit 14-15, 23, 25, 103, 142, 169,
 268, 282, 292, 296-297

Molukken 44, 95, 197, 199

Muhammadiyah 214

N

Nationaal Comité Handhaving Rijkseen-
 heid 155, 251, 261

Nationale Unie 247-248

Naturalis 83, 158

Natuurkundige commissie 105

Natuurkundige Vereniging in Nederland-
 sch-Indië 105, 129, 196

Ndjuka 234

Nederlandsch Bijbel Genootschap
 (NBG) 63-64, 209, 214

Nederlandsch Indische Artsen School
 (NIAS) Surabaja 276

Nederlandsch Zendeling Genootschap
 (NZG) 63-64

Nederlandsche Anthropologische Ver-
 eeniging 175

Nederlandsche Handel-Maatschappij
 (NHM) 100, 102-103 190

New Imperial History 25

Nias (eiland) 179

Nieuw-Guinea 127, 130, 132-134, 148, 157,
 176-177, 197-198, 207, 270-271, 281, 283

NUFFIC 30, 284

O

- Olie (zie ook Faculteit (Oliefaculteit of indologische faculteit) 8, 126-127, 134, 135-136, 201, 238
- Ondernemingsraad voor Nederlands-Indië 238
- Ontwikkeling 10, 13-17, 21, 23, 31, 64, 84, 86, 129, 146, 151, 156, 165, 174, 228, 237, 239-240, 258, 267, 274, 281, 284, 288, 291-294
- Ontwikkelingssamenwerking 10-11, 13, 19, 27, 30-31, 66, 167, 281-289, 294
- Opium 110, 112
- Organiek Besluit 108, 109
- Ottomaanse Rijk (Turkse Rijk) 91-92, 95

P

- Pakpak 136
- Paleacatte 48-49
- Palestina 94
- Papua 134, 177-178
- Perhimpunan Indonesia 245, 278-279
- Pesegem (Peseghem, Pësëchëm) 148, 177
- Point Four Program 281-282
- Postkolonialisme 21, 25, 295
- Preanger 102
- Proefstations 21, 107, 138, 140-141, 146, 149-150, 153-154, 160, 191, 193, 212
- Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen 146, 151, 179

Q

R

- Racisme 104
- Rariteitenkabinet/Rariteitkamer 69, 71, 126, 197
- Rechtshogeschool te Batavia (onderdeel Universitatis Indonesia) 211, 275-276
- Reveil 62, 220-221, 224
- Rijkseenheid 30, 155, 232, 251, 255-256, 261, 268
- Rijksherbarium 81
- Rotterdam 81, 87, 97, 110, 112, 116, 124, 209

Plantentuin Buitenzorg (Kebun Raya

Bogor) 29, 83, 105, 107, 133, 138, 140-141, 145, 151, 161, 197-198, 212, 238

S

- Sarekat Islam 276
- School tot Opleiding van Indische Tandartsen (STOVIT) 276
- School van de School tot Opleiding van Inlandse Artsen (STOVIA) 169, 170, 172-173, 201, 210, 214, 274, 277, 293
- Senaat 39, 41, 158, 164, 166, 188, 208, 212, 235, 243, 261
- Siboga expeditie 127-128, 130, 208
- Singalees 56
- Sint-Michiëlgestel 154, 195
- Slavenvrienden 9, 220-227
- Slavernij 9, 11, 17, 29, 62, 64, 115, 168, 217-234, 265
- Smyrna 110
- Soerabaja 154, 162, 182, 202, 206-207, 276
- Sol Iustitiae illustra nos 2, 11, 36, 46, 57, 241, 296, 299
- Stellenbosch 165-166, 251, 269, 289
- Sterrenwacht Utrecht 69, 118, 120
- Suikerwet 103, 126
- Sumatra 126, 136, 149, 194, 202, 237, 256, 268
- Superioriteit 10, 11, 15, 17, 28, 84, 103-104, 217, 219, 224, 288-289, 291-294, 296, 299
- Suriname 9, 11, 36, 45-47, 83, 113-115, 147-149, 156-158, 167-168, 188, 191, 194, 217, 234, 265, 276-277, 279, 281, 286

T

- Tamil 44, 48-49, 55
- Technische Hogeschool Bandung (Institut Teknologi Bandung) 211, 275-276
- Tengger 181
- Ternate 44, 133, 220
- Timor 127
- Tobameer 136, 202
- Tosari 181
- Treub Maatschappij 127

Triangulatie 8, 118-122
 Truter, Susarah 159-160

Zuid-Afrikaanse Zendingsgenoot-
 schap 62

U

UNITWIN Program 285
 Universitas Airlangga Surabaya 276
 Universitas Gadjah Mada 17, 30, 179, 276,
 284
 Utrecht passim
 Utrechtse koloniale school 10, 255, 257,
 259, 312
 Utrechtse Zendingen Vereniging
 (UZV) 64-66

V

Vening Meinesz gordels 124, 315
 Verbond voor Nationaal Herstel 256-257
 Verdrag van Bologna 289
 Verenigde Oost-Indische Compagnie
 (VOC) 8, 21, 33-34, 44, 54, 63, 67, 69,
 71, 73, 75, 77-78, 97, 101, 103, 110, 146, 154,
 168, 235
 Verlichting 14-16, 84, 86, 101, 220, 238
 Verre Oosten 43, 86, 91, 95, 97
 Veterinair Instituut Onderstepoort 164-
 166, 289
 Via Sacra 167, 258, 261, 268

W

Wageningen 109, 158, 204
 Wereldraad van Kerken 215
 West-Indische Compagnie (WIC) 33,
 101, 218
 Wet op het Hoger Onderwijs 108, 126,
 243
 Wetenschapsontwikkeling 17, 20-22, 28-
 29, 104, 108, 110, 118, 196, 280, 286
 Wingewest 8, 101-102, 237

Z

Zeeland 5, 44-45
 Zoölogisch Station Napels 138, 181
 Zuid-Afrika 8, 11, 30, 57, 62, 65, 78-79,
 159-160, 164-167, 250, 258-260, 268-270,
 285-286, 289

CURRICULUM VITAE

Henk van Rinsum is een in Utrecht opgeleid historicus en antropoloog. Tot aan 2001 werkte hij bij het Bureau Buitenland van de Universiteit Utrecht waar hij verantwoordelijk was voor de universitaire ontwikkelingssamenwerking. Door het jarenlange werk op het Bureau Buitenland en de reizen naar Afrika en Azië heeft hij altijd een fascinatie gehad voor het koloniale verleden van de universiteit.

In 2001 promoveerde hij op de studie *Slaves of Definition; In Quest of the Unbeliever and the Ignoramus*. In deze studie stond het begrip 'ontwikkeling' centraal. In 2006 publiceerde hij *Sol Iustitiae en de Kaap* over de geschiedenis van de relaties van de Universiteit Utrecht met Zuid-Afrika. In 2021 publiceerde hij met een aantal collega's een omvattende studie naar het werk en de invloed van de hoogleraar Oriëntaalse talen, *Adrianus Relandus (1676-1718): The Orient in Utrecht*.

Henk van Rinsum geeft in zijn boek een diepgaande beschrijving van het koloniale verleden van de Universiteit Utrecht vanaf haar stichting in 1636. Hij beschrijft de ontwikkeling van (wetenschappelijke) kennis en kennisoverdracht *over* en *in* de Nederlandse kolonies, met name in Nederlands-Indië. De rode draad in zijn boek is het idee van Westerse superioriteit, de vooronderstelling dat *Wij* 'ontwikkeld' zijn en dus modern en *de Ander* in de kolonies '(nog) niet ontwikkeld' en dus primitief of traditioneel. Dit koloniale verleden is ook het kader waarin de Universiteit Utrecht betrokken raakte bij slavernij en de afschaffing daarvan. Henk van Rinsum laat zien hoe de kennis verworven in de kolonie tevens heeft bijgedragen aan de wetenschapsontwikkeling aan de eigen universiteit. Zijn boek vormt daarom een belangrijke bijdrage aan zowel de koloniale als de intellectuele geschiedenis.

Henk van Rinsum, historicus en antropoloog, is jarenlang werkzaam geweest in de universitaire ontwikkelingssamenwerking aan de Universiteit Utrecht. Hij publiceerde ook over de geschiedenis van de banden van de Universiteit Utrecht met Zuid-Afrika.

